

Evolució de la ciutat mitjana valenciana cap al segle XXI

El cas de Borriana

**Joan R. Monferrer Daudí
Antoni Gil Trilles
(eds.)**

ISSN 1130-4235

Dades catalogràfiques

ANUARI de l'Agrupació Borriana de Cultura: Revista de recerca humanística i científica. - 1 (1990).

- . - Borriana: Agrupació Borriana de Cultura, 1990;

v. ; 23 cm

Descripció basada en: n. 25 (2014)

ISBN: 978-84-87776-24-3

I. Agrupació Borriana de Cultura (Borriana).

10

Director: Joan Verdegal (Universitat Jaume I)

Delegat editorial: Joan Garí

Consell de redacció

Ivan Cabrera (Universitat Politècnica de València)

V. Garcíá Edo (Universitat Jaume I)

Antoni Gil (Universitat Jaume I)

Amanda Meliá (Universitat de València)

Eugenia Moliner (Roosevelt University, Chicago)

Joan R. Monferrer (Universitat Jaume I)

Joan L. Monterde (Universitat de València)

Philippe Reynés (Université de Picardie-Jules Verne)

Carmen Ripollés (Metropolitan State University of Denver)

Antoni Roig (Universitat Jaume I)

Roser Sabater (Universitat Politècnica de València)

Joan Verdegal (Universitat Jaume I)

Consell assessor

Matilde Alonso (Université Lumière-Lyon 2)

Lola Badia (Universitat de Barcelona)

M. Carmen Irlés (Universitat d'Alacant)

Jacek Karwowski (Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Torun)

Louis Groarke (St. Francis Xavier University, Antigonish)

Josep Marco (Universitat Jaume I)

Tomàs Martínez (Institut d'Estudis Catalans, Universitat Jaume I)

Josep Planelles (Universitat Jaume I)

Vicent Salvador (Universitat Jaume I)

Edita: Agrupació Borriana de Cultura <<http://www.borriana.com/>>

Encarnació, 45, entresòl - Apartat 155. 12530 Borriana (País Valencià)

Assessorament lingüístic: Servei de Llengües i Terminologia (Universitat Jaume I)

Coberta: Variació sobre un original d'Andreu Alfaro

Fotocomposició i impressió: Imprenta Sichert, S.L.

DL: CS-355-1993

ISSN paper: 1130-4235

ISSN electrònic: 2340-4787

PRINTED IN SPAIN

L'*Anuari* està indexat en: ISOC-CCHS, CBUC, MIAR, ULRICH'S, MLA, COPAC, SUDOC, ZDB, CARHUS, DICE.

La versió electrònica de l'*Anuari* es publica el 23 d'abril de l'any posterior a la impressa i pot consultar-se en:

<<http://www.raco.cat/index.php/AnuariABC>>

<<http://repositori.uji.es/xmlui/handle/10234/4033>>

<<http://www.borriana.com/>>

Cap part d'aquesta publicació (inclosos els elements gràfics) no pot ser reproduïda, emmagatzemada o transmesa en qualsevol forma o per qualsevol mitjà, ja siga electrònic, mecànic, per fotocòpia, per registre o per altres mètodes sense el permís previ i per escrit de la casa editora.

ANUARI

DE L'AGRUPACIÓ BORRIANENCA DE CULTURA

REVISTA DE RECERCA HUMANÍSTICA I CIENTÍFICA
NÚM. 25 • ANY 2014

*Evolució de la ciutat mitjana
valenciana cap al segle XXI*

El cas de Borriana

Joan R. Monferrer Daudí

Antoni Gil Trilles

(eds.)

Objectius

L'*Anuari* és una publicació creada per l'Agrupació Borriana de Cultura que compta amb la col·laboració de la Universitat Jaume I. Amb la vocació de servir de complement de formació o de manual universitari, i des d'una perspectiva divulgadora, pluralista i de rigor científic, l'*Anuari* pretén promoure el debat i oferir temes monogràfics als lectors de llengua catalana, però sempre des d'una orientació universalista.

Normes per a la redacció d'articles

Els articles que es proposen a l'*Anuari* seran originals, inèdits i s'ajustaran a les normes següents:

1. La llengua vehicular serà la catalana, en qualsevol de les seues variants diatòpiques.
2. Es presentaran en paper i en suport informàtic, amb el processador de textos Word o compatible.
3. Extensió màxima: 5.000 paraules o 10 pàgines, inclosa la Bibliografia.
4. Tipus de lletra: Times New Roman 12 pt. Interlineat senzill.
5. La primera pàgina inclourà, per aquest ordre i en línies successives: Títol del treball (centrat i en negreta), seguit de dues línies en blanc de separació. Nom i cognoms de l'autor o autors (versaletes i alineat a la dreta) i correu electrònic (entre parèntesis). Centre de procedència (alineat a la dreta). Dues línies en blanc. Resums de l'article en català, castellà, francès i anglès (màxim 100 paraules cadascú). Paraules clau (cinc màxim) en les llengües dels resums.
6. Els apartats de l'article es numeraran en negreta: 1., 1.1., 1.2., 2., 2.1., 3., etc.
7. Els paràgrafs començaran amb la primera línia a 1 cm.
8. Les notes aniran numerades amb xifres aràbigues consecutives i disposades a peu de pàgina. Cal reduir-les al màxim, ja que les referències bibliogràfiques han d'anar incorporades al text, segons el format (Autor, any: pàgines); exemple: Badia, 1999: 9.
9. Els títols dels llibres i els noms de revistes o altres publicacions periòdiques, així com les paraules estrangeres (a excepció de les llatines d'ús convencional) han d'anar en cursiva.
10. Els títols de capítols de llibres, de poemes o contes que formen part d'un volum superior, així com els d'articles inclosos en revistes o recopilacions, s'han de posar entre cometes angulars («»). Igualment han d'anar entre cometes angulars les citacions curtes (de menys de tres línies). Les citacions més llargues aniran en paràgraf a part i sagnades (en Times New Roman 10 pt.).
11. Els elements gràfics que, ocasionalment, puguen acompanyar els treballs han de ser enviats tal com han d'aparèixer publicats, sense requerir elaboracions ulteriors.
12. La Bibliografia (en Times New Roman 10 pt.) anirà al final i només inclourà les referències citades en l'article. S'ordenarà alfabèticament per cognom i any; segons es tracte de monografies, articles en revistes o pàgines web, la presentació seguirà els exemples següents:

GENETTE, G. (1972): *Figures III*, París, Seuil.

MIRÓ, A. (2004a): *La filla del Ganges*, Barcelona, La Magrana.

— (2004b): *Les dues cares de la lluna*, Barcelona, La Magrana.

RINCÓN, J.M. i altres (1994): «Reciclado de residuos industriales como coproductos vitrocerámicos: parte I», *Técnica cerámica*, abril, 222, 220-229.

STAPLETON, K. i J. WILSON (2004): «Gender, Nationality and Identity: a Discursive Study», *European Journal of Women's Studies*, 11, 45, <<http://ejw.sagepub.com/cgi/content/abstract/11/1/45>>.
13. Tots els articles han de fer constar, en full a part, el nom, adreça electrònica, currículum complet de l'autor i nota biogràfica (màxim 300 paraules).
14. El termini per a l'enviament d'originals serà el 30 de setembre, a l'adreça anuari@borriana.com.
15. La direcció de l'*Anuari*, segons els informes dels assessors i avaluadors, comunicarà als autors la decisió raonada sobre l'acceptació dels articles.
15. En enviar el seu treball a la redacció de l'*Anuari*, l'autor cedeix a l'editor els drets de reproducció, publicació i comunicació, tant per a l'edició impresa en paper com per a una versió electrònica accessible per mitjà de la xarxa Internet.

SUMARI

	Pròmi	
	Jò rR .M ñ errer Dañ , An ñ Gil Trilles.....	5
1	<i>Història (inacabada) del nostre An ri: 25 anys ben fructífers</i>	
	Jò n Verd gal.....	9
2.	<i>A propòsit de la “cultura” en les festes de Borriana.</i>	
	<i>Cinc dates significatives</i>	
	Jò rE mili Gm b tG ñ ález	23
3	<i>Art, territori i nou paradigma comunicatiu:</i>	
	<i>un compendi d'artistes borrianencs</i>	
	Aia Mñ errer Palmer.....	33
4	<i>Mirar envers el futur: evolució demogràfica i evolució</i>	
	<i>de l'ús del valencià a Borriana</i>	
	Mé st Barrera Am erichJ o rR .M ñ errer Dañ	45
5.	<i>L'economia a Borriana: anàlisi de la situació actual</i>	
	<i>i perspectives de futur</i>	
	Db o s Trae r To res	61
6	<i>Repensar les nostres arrels: la citricultura a Borriana</i>	
	Pab dJ rb neja Bera t.....	69
7	<i>El patrimoni natural a Borriana</i>	
	Ad ea Rø sellP laa lles, Rb rt Rø ellG imen	79
8	<i>Urbanisme, arquitectura i patrimoni</i>	
	<i>a la Borriana del canvi de mil·lenni</i>	
	Iæ rC ab era i Fas tpeE ra stF eb lo a Fo a r.....	93
	Resm s.....	111

PROEMI

Quan a finals dels anys 80 l'Agrupació Borrianea de Cultura (ABC) buscava un futur estable com a entitat cultural degana de Borriana després dels convulsos i actius anys de la Transició, les persones que en aquella època estaven al capdavant de l'entitat (Joan R. Monferrer, Teresa Esteve i Joan Garí) no van dubtar a apostar per les publicacions de caire cultural i científic com la millor opció de futur de l'associació i, des de la perspectiva actual, s'ha demostrat clarament que aquella decisió va ser un encert. La Cultural¹ ja comptava amb una publicació regular en forma de revista cultural, el Buris-ana, amb èpoques més prolífiques i unes altres no tant, però en aquell moment el que calia era fer una publicació anual més elaborada científicament que servís per a projectar la institució i la ciutat més enllà de l'àmbit local, a l'estil de la Castellonense d'aquella època, per exemple.

Certament, l'ABC havia tingut un paper cabdal en els anys de la transició democràtica espanyola a Borriana, acollint al seu si tota una sèrie de sensibilitats polítiques, bàsicament de caire progressista i nacionalista, que la van convertir en plataforma unitària de projecció de les reivindicacions polítiques i culturals democràtiques i nacionals d'aquell moment, la qual cosa va condicionar-ne l'activitat fins a començaments dels anys 80. Amb l'arribada de la democràcia als ajuntaments (03-04-1979, primeres eleccions municipals) i a l'àmbit autonòmic (08-05-1983, primeres eleccions autonòmiques), les persones que havien participat de manera més activa en els darrers anys en la direcció de la Borrianea van optar per incorporar-se a les diferents opcions polítiques, cadascú a la més adient d'acord amb la seua ideologia. En aquest context, l'Agrupació va passar a ser dirigida per una generació més jove que buscava la continuïtat del model precedent, però la gestió cultural dels nous ajuntaments democràtics xocava amb aquell model i de vegades es confonia. Així, algunes persones lligades a l'ABC en els primers anys de la transició van demanar a mitjans dels anys 80 el tancament de l'entitat "perquè per a ells ja no tenia sentit". Amb el suport de moltes persones que pensaven que el que no tenia sentit era tancar l'entitat es va seguir treballant per trobar un nou encaix de l'Agrupació en el nou marc polític i cultural de la Borriana del moment. Finalment, es va optar per cedir a l'Ajuntament o a les associacions interessades l'organització de les festes populars que la Cultural havia recuperat (Sant Antoni, la Font del Vi i les desaparegudes Volta Popular en Bicicleta o el Joc del Canut) i centrar-se en les publicacions (Buris-ana, Anuari i la col·lecció Vària) i en altres activitats culturals puntuals que hi pogueren interessar. Per a més informació sobre la història de l'ABC podeu consultar en el web de l'Agrupació <www.borriana.com> el llibre de Joan Garí Agrupació Borrianea de Cultura: aproximació a la seua història (1954-1983).

¹ L'Agrupació Borrianea de Cultura al llarg de la seua història ha estat coneguda popularment amb diversos noms, els més habituals han estat, primer, la Cultural i, després, la Borrianea, l'ABC o, simplement, l'Agrupació.

Però la història de l'Anuari (vegeu article 1) no es pot entendre sense tenir en compte el paper que han jugat els seus directors: Joan Garí (1990-1992), Tomàs Martínez (1993-1994) i Joan Verdegall (1995-2014). Amb tot, la consolidació d'una publicació d'aquestes característiques necessita tenir coberts dos aspectes bàsics per a la seua supervivència: el finançament i l'interès científic dels seus articles. Pel que fa al finançament, cal destacar l'habilitat de Joan Garí, síndic major de l'ABC, per aconseguir els recursos necessaris que han sostingut l'Anuari aquests vint-i-cinc anys. En relació amb l'interès científic de la publicació cal remarcar la signatura en 1992 del conveni de col·laboració amb la institució científica i acadèmica més important de les nostres comarques, la Universitat Jaume I, i la trajectòria de la publicació: primer, com un aplec d'articles en forma de miscel·lània i, després, amb la focalització en números monogràfics sobre temes d'interès divers editats per persones rellevants, majoritàriament lligades a la Universitat Jaume I. No cal dir que el paper de Joan Verdegall com a director de l'Anuari, amb 20 números, ha estat decisiu perquè avui puguem celebrar el 25è aniversari de la publicació més internacional del nostre poble.

L'efemèride de les noces d'argent d'una publicació com la nostra és un esdeveniment que calia celebrar d'una manera especial, amb l'edició d'un número diferent dedicat a Borriana. La temàtica havia de ser variada i abastar els diferents àmbits de projecció social, cultural, urbana i històrica, però, sobretot, havia de plantejar una reflexió que partint del passat pogués incloure propostes de futur per a la nostra ciutat. Tanmateix, no es tractava de fer un número que comencés i acabés a Borriana, es tractava de projectar Borriana com a ciutat prototip de les ciutats mitjanes valencianes del segle XXI, que no en són poques. Ciutats de característiques similars que comparteixen història, tradicions, llengua, models econòmics i socials, etc., que poden reflectir-se en el mateix espill en què ens mirem nosaltres i, per tant, amb les quals podem compartir un present i un futur incert però encoratjador. Així ho va plantejar el director de l'Anuari, Joan Verdegall, al consell de redacció, tots hi vam estar d'acord i així va nàixer la idea del número 25 de l'Anuari: Evolució de la ciutat mitjana valenciana cap al segle XXI. El cas de Borriana. Posteriorment, el director ens va proposar que fórem els editors per la nostra condició de borrianencs, membres del consell de redacció i professors de la Universitat Jaume I; tots dos vam acceptar immediatament perquè ens feia molt de goig un projecte tan estimulador com aquest.

Conjuntament, a partir dels acords del consell de redacció, editors i director vam començar a treballar en la temàtica dels articles que havien de conformar el número i a decidir les persones que havien d'elaborar-los. Pel que fa a la temàtica, vam seleccionar set aspectes diferents que definiren el perfil de Borriana des de diversos punts de vista, tot tenint en compte que n'hauria d'haver un més que parlés de la història de l'Anuari; n'hi podien haver més o podien haver estat diferents, però l'extensió màxima de la publicació no ens permetia incloure tot el que hauríem volgut. El dilema va arribar a l'hora de fer la tria d'autors, qui hauria d'elaborar els temes escollits? Teníem dues opcions: els autors consagrats que tantes vegades ens han parlat d'aquests temes o autors novells amb una sòlida formació universitària i una projecció investigadora acreditada, joves que apunten ja ben alt i que, sens dubte, faran que Borriana tinga un excel·lent reconeixement i siga un referent entre les poblacions de les nostres comarques. Indubtablement vam

optar pels joves, ja que una visió del futur fresca, renovada i actual, la tenen millor els joves que no aquells que ja tenim una certa edat o, fins i tot, els que tenen encara més edat que nosaltres. Així, quatre autors són menors de 30 anys: Andrea Rosselló, Dolors Traver, Pablo Urbaneja i Aina Monferrer; tres estan en la quarantena: Ivan Cabrera, Joan E. Gumbau i Ernesto Fenollosa, i la resta ja han superat el mig segle. En cap cas hem considerat que aquesta decisió haja estat una aposta de risc —el lector jutjarà—, nosaltres hem cregut simplement que ja era arribada l'hora de donar veu a una generació de borrianencs qualificats que ens poden donar una visió diferent sobre “l'estat de la qüestió” i unes propostes de futur amerades de joventut i d'inconformisme.

Dit això, aquest Anuari havia de començar necessàriament amb una breu història del que ha estat la publicació al llarg d'aquests vint-i-cinc anys, efectivament inacabada perquè tots desitgem que aquests siguin els primers vint-i-cinc números d'una publicació jove i fructífera que ens acompanye per molts anys. Ningú millor que el professor Joan Verdegall, actual director de la publicació, per donar-nos una visió exhaustiva del més destacat del que ha estat la vida de l'Anuari de l'Agrupació Borriana de Cultura fins l'actualitat, en què repassa els moments i els fets més importants en l'evolució de la publicació, alhora que presenta les dades més significatives de les vint-i-quatre edicions anteriors i altres qüestions rellevants.

El professor Joan Emili Gumbau ens ofereix un interessant article sobre la cultura i les festes a partir de les cinc dates més representatives del calendari fester borrianaenc: Sant Blai, les Falles, la Misericòrdia, la Mercè i l'Ecce-Homo; algunes de les quals són compartides amb altres pobles valencians i d'altres són assimilables per l'origen de la celebració i per la tradició. En aquest article trobareu dades molt rellevants sobre l'origen i l'evolució d'aquestes festes tradicionals i populars tan arrelades a Borriana.

Com a complement a aquest article, Aina Monferrer, investigadora predoctoral del Departament de Filologia i Cultures Europees de l'UJI, ens fa una passejada per les diferents modalitats d'art i cultura i ens presenta els llocs de l'art a Borriana i els artistes borrianaencs del passat i els contemporanis més destacats, entenent el concepte artista en un sentit ampli que inclou disciplines molt variades sota els epígrafs: Arts Plàstiques, Cinema, Música i Literatura. Una bona aportació per tenir una idea global sobre els borrianaencs que ens representen en un món tan complex i eteri com ho és el de les arts.

En l'article 4, els professors Modest Barrera i Joan R. Monferrer parteixen d'un estudi de l'evolució demogràfica a la ciutat de Borriana dels darrers trenta anys per fer una anàlisi exhaustiva del que ha estat l'evolució de l'ús del valencià al nostre poble des de l'inici del procés de castellanització allà pels anys 30 del segle passat fins l'actualitat. En aquesta article, a més d'apuntar les causes més destacables que han afavorit el procés de substitució lingüística, es proposen algunes solucions per fomentar la normalització i l'ús del valencià en el context sociocultural actual.

Dolors Traver, economista i màster en finances, fa una reflexió general sobre l'economia local en el context global actual i analitza per sectors la situació present i les perspectives futures. L'article està dividit en apartats i cada apartat fa referència a un sector econòmic: primari, secundari i terciari. Finalment, inclou en un apartat diferent el turisme, un dels grans reptes de futur de la nostra economia per l'interès que suscita malgrat la realitat del sector a Borriana.

L'article sobre citricultura de Pablo Urbaneja, investigador predoctoral de l'UJI i de l'Institut Valencià d'Investigacions Agràries, és una reflexió sobre l'evolució històrica del conreu de la taronja fins arribar al moment actual en què l'autor es planteja quines alternatives hi ha per a seguir amb la taronja amb una millor rendibilitat econòmica o per a substituir-la per un altre tipus de conreu. Així, sota els epígrafs passat, present i futur, analitza la situació i proposa solucions en el context actual, seguint les darreres tendències en el camp de la recerca sobre producció citrícola.

Andrea Rosselló recull el testimoni de son pare, Robert Roselló, en forma de col·laboració i presenten una descripció del patrimoni natural de Borriana, espais naturals, espècies vegetals i espècies animals que ens acompanyen al llarg de la nostra vida. L'evolució dels espais i les espècies i de com els canvis produïts per la mà de l'home han incidit en els ecosistemes. El canvi generacional dels autors, exemplificat de manera fefaent en aquest article, garanteix la continuïtat necessària en l'observació i la vigilància dels canvis biològics en el nostre medi natural.

El darrer article, de l'arquitecte i professor de la UPV Ivan Cabrera amb la col·laboració d'Ernesto Fenollosa, estudia la situació i les conseqüències de l'urbanisme a Borriana, especialment en els darrers anys. La planificació, la construcció i la rehabilitació són els eixos principals d'aquesta aportació que conclou amb l'enumeració d'una sèrie d'espais públics sense urbanitzar en què caldrà trobar una solució urbanística en futur pròxim.

Finalment, volem agrair a Joan Verdegal i a l'Agrupació Borrianea de Cultura l'oportunitat que ens ha ofert en convidar-nos a coordinar aquest número de l'Anuari pel significat que té per a nosaltres i per a totes aquelles persones que ens estimem la Cultural.

Joan R. Monferrer Daudí (joan.monferrer@uji.es)

Antoni Gil Trilles (agil@uji.es)

Universitat Jaume I

Història (inacabada) del nostre *Anuari*: 25 anys ben fructífers

JOAN VERDEGAL (verdegal@uji.es)
Universitat Jaume I

La gestació de l'*Anuari* de l'Agrupació Borrianea de Cultura va començar per iniciativa de Joan Ramon Monferrer, quan aquest era síndic major de l'ABC i exercia de secretària Teresa Esteve (†2013). La proposta va quedar recollida per primera vegada en l'acta de l'Assemblea general ordinària del 29 de novembre de 1987, celebrada al local del carrer Major número 11. Després de reiterades al·lusions en dues reunions posteriors (en el consell de síndics del 9 de gener de 1988 i en el del 6 de desembre del mateix any), es va materialitzar en l'època de presidència de Teresa Esteve, en assumir Joan Garí —aleshores síndic en cap— el repte de la posada en marxa. Amb aquests antecedents, l'*Anuari* va nàixer un bon dia de l'any 1990, amb el propòsit de donar cobertura a articles sobre investigacions diverses d'interès general. El títol complet (*Anuari de l'Agrupació Borrianea de Cultura. Revista de recerca humanística i científica*) donava ja en aqueix moment una idea de les perspectives: acollir treballs no solament relacionats amb aspectes culturals lligats al patrimoni, a la història, a les arts o a la filologia —per exemple—, sinó abraçar també altres àmbits del saber, tradicionalment més allunyats de les preferències que l'ABC havia tingut fins aleshores. Es tractava, al capdavant, de normalitzar la paraula *cultura*, i oferir un ventall de possibilitats als investigadors de tot el món —en cap moment es va pensar en restriccions localistes. Aqueixa aposta era certament arriscada, entre altres coses perquè implicava tàcitament un compromís de continuïtat de la publicació al llarg dels anys, i això suposava invertir en temps i diners, dos condicionants que —ja sabem— no sempre estan disponibles. Així doncs, el camí va començar com comencen normalment tots els projectes: amb il·lusió, concreció d'idees al voltant del disseny de la futura revista, sol·licitud de permisos corresponents, pressupostos d'edició i impressió, localització i invitació a un grapat d'autors disponibles, etc. Les intencions del primer número —i dels altres— poden llegir-se en la presentació i en els preàmbuls successius, però la finalitat d'aquesta exposició va una mica més enllà, amb la intenció de recollir allò que no sempre és explícit i que confereix el tarannà a una trajectòria de vint-i-cinc anys d'una revista local amb projecció internacional.

1. Les miscel·lànies (1990-1996)

El número 1 de l'*Anuari* naixia l'any 1990, amb deu articles i una breu presentació del director —Joan Garí—, qui al·ludia a una «mudança plena d'esperances» a les terres de Castelló, on la futura Universitat faria necessaris nous instruments per a una nova realitat cultural, en la qual l'ABC pretenia aportar «l'eina que potser més bon paper farà en atenció a les noves necessitats: aquest *Anuari*». El format inicial (imprès a Gràfiques Ventura, Borriana), amb dipòsit legal i ISBN, va ser efímer. Es va modificar l'any següent per un

altre més modern (confeccionat a la Impremta Sichert, Vila-real), amb un ISSN definitiu. El pas següent va ser negociar i preparar un conveni de col·laboració amb la Universitat Jaume I, que van signar, l'any 1992, el rector Francesc Michavila i el síndic major Joan Garí, tot just quan s'encetava el camí de l'*Anuari* i quan l'UJI acabava d'obrir les seues portes. El relleu de Joan Garí com a director de la revista el va agafar Tomàs Martínez, l'any 1992, qui la va dirigir en solitari durant dos números, ajudat, en el de 1994, per Joan Verdegal com a secretari, qui va passar a ser director el 1995 (i fins a l'actualitat). Aquesta etapa de consolidació es tancava amb el número de 1996, que incloïa un dossier inicial de tres articles titulat *Discurs literari en femení*, que el director justificava succintament en la presentació: «[...] amb la introducció d'aquesta particularitat, volem donar pas a una nova vocació que hem adquirit amb la maduresa que atorga l'edició, any rere any, d'una publicació com la nostra: la monografia».

2. Els monogràfics (1997-2014)

L'impuls i la idea d'aquesta llarga trajectòria monogràfica va nàixer de la conveniència d'adaptar-se a les noves tendències en matèria de publicacions periòdiques, que propugnaven una concentració temàtica més atractiva per als investigadors i, al mateix temps, més profitosa per als lectors. Es tractava, doncs, d'oferir als socis de l'ABC —però també a altres públics— la possibilitat de disposar de volums que pogueren servir com a complements de formació o com a manuals universitaris, però amb la particularitat d'acostar els temes amb una certa vocació divulgadora. Aquest va ser el propòsit del director de l'*Anuari* i aquests han estat els resultats.

El primer monogràfic pròpiament dit va veure la llum el 1997 al caliu d'una fita important: el compliment del sisè centenari del naixement d'Ausiàs March. Calia celebrar-ho amb aportacions sobre el Segle d'Or valencià, on la presència dels nostres clàssics de la literatura fóra coordinada pel professor Tomàs Martínez Romero. Així doncs, el títol i subtítol del volum VIII (*Lo gentil estil fa pus clara la sentència. De literatura i cultura a la València medieval*) s'encetava amb una sobrecoberta cedida per l'artista Andreu Alfaro que, amb variacions cromàtiques, havia de ser la carta de presentació cap al futur.

L'any 1998, tot just quan eixia la primera promoció de llicenciats i llicenciades en Traducció i Interpretació de l'UJI, apareixia un monogràfic amb un títol emprat a l'humanista valencià Joan Lluís Vives (*Verba enim finita sunt, res infinitae. De l'activitat traductora i literària*); l'objectiu era demostrar que la traducció és alguna cosa més que una activitat subsidiària, i l'encarregat de coordinar aquell número IX era el professor Joan Verdegal.

El volum número X de l'*Anuari* va ser producte d'una invitació adreçada al director dels Estudis per la Pau de la Universitat Jaume I. Era el moment de recapitular sobre la implantació real dels Drets Humans, cinquanta anys després d'haver estat promulgats, quan estàvem a punt de canviar de mil·lenni i d'acomiar el segle més sanguinari de la història, que s'acabava amb la traumàtica experiència europea de les guerres balcàniques. El resultat era un monogràfic de gran interès i actualitat, coordinat pels professors Vicent Martínez Guzmán i Irene Comins Mingol, amb el títol i subtítol següents: *Terra i drets. Els drets humans i la pau a la fi del mil·lenni*.

A proposta del professor Vicent Salvador Liern, el número XI (*Saber i comunicar. Discurs científic i comunicació social*) havia de recollir reflexions transversals sobre les noves revolucions en el món de la comunicació i de la ciència, i acostar-nos als condicionants poderosos d'una quotidianitat que ha aprofitat tot un ventall de possibilitats superadores del discurs científic prototípic d'èpoques passades.

L'any 2001 era propici per a seguir parlant de ciència; amb el rerefons de la novel·la futurista d'Arthur C. Clarke i del film de Stanley Kubrick, el director de l'*Anuari* s'adreçava al professor Josep Planelles Fuster amb un oferiment concret: un monogràfic que incloguera en el títol dues coses: 2001 i odissea. Amb el concurs del professor Federico García Moliner, premi Príncep d'Astúries d'Investigació Científica i Tècnica el 1992 i síndic d'honor de l'ABC el 1993, es publicava el número XII, amb resultats i crítiques excel·lents: *2001: l'odissea de la física. Paradigmes i aplicacions de la física contemporània*.

Amb el propòsit de desvelar la importància de la crítica com a veu col·lectiva i personal en el coneixement de l'art i de la literatura, el professor Lluís Meseguer aglutinava una plantilla de joves investigadors en el volum de 2002 —el número XIII— que aportaven certament perspectives ben aclaridores i les relacionaven amb la vida quotidiana: *Criticar no és ofendre. L'estat de la crítica literària entre segles*.

L'any següent, el 2003, un oferiment directe del professor Amador Antón, que seguia la trajectòria de l'*Anuari*, va quallar amb la coordinació del monogràfic *Conversa intercultural. Comportaments i relacions en el món humà*. Aquest número XIV tractava d'alertar, des de perspectives diverses i concretes, sobre els perills que les tendències de convergència globalitzadora poden representar per al reconeixement de les diferències culturals i lingüístiques entre els pobles.

El 2004, la nostra societat acabava de ser protagonista de certs conflictes relacionats amb l'aprofitament dels recursos hídrics; tocava doncs aprofitar la conjuntura i donar veu als experts en aquest tema, fora d'apassionaments científics i d'interessos partidistes. A l'efecte, es va convidar la professora Leonor Lapeña, qui, amb la col·laboració d'Isabel Queral, experta en la primera línia de la defensa ecològica, coordinaven el número XV, imprescindible per a crear opinió assenyada sobre el tema: *Preservar l'aigua, conservar la vida. Un compromís social i ambiental*.

El volum següent pretenia presentar una «fotografia» de la situació de les llengües europees sense Estat, però el calat del projecte obligava a concebre dos volums diferents. En efecte, el número XVI (de 2005), coordinat pels professors María Dolores Burdeus i Joan Verdegal, aconseguia contactar amb setze experts en llengües minoritàries, amb un resultat centrat en les llengües hereves del llatí: *Europa parla (I). Llengües romàniques minoritzades d'Europa*. A més, s'encetava una millora del conveni entre l'Agrupació Borrianenca de Cultura i la Universitat Jaume I, en què participava el Departament de Traducció i Comunicació, el qual aportava traductors remunerats mitjançant el seu Pla Estratègic. El volum conclouïa amb una simbòlica carta de comiat titulada «Em diuen Omega» i publicada en les diverses llengües romàniques, a manera de testimoni futurista de la possibilitat de desaparició d'aquestes llengües l'any 3005.

Com a continuació de l'anterior, tot fent-se ressò d'allò que havia significat l'Any Europeu de les Llengües promogut per la Unió Europea (2001), així com del repte que suposava l'ampliació dels Estats membres fins a vint-i-cinc, el número XVII de l'*Anuari*

(2006) recollia vuit articles sobre sengles llengües de l'àmbit no romànic, aquesta vegada sota la coordinació compartida entre els professors Josep R. Guzman i Joan Verdegàl: *Europa parla (II). Llengües no romàniques minoritzades d'Europa*. El volum també acabava amb les corresponents versions de la carta «Em diuen Omega». S'hi incorporava per primera vegada als monogràfics, a més de l'ISSN, un ISBN.

L'arribada de l'any 2007 significava una oportunitat per a recordar el tercer centenari de la desfeta d'Almansa i el que això havia significat per al nostre poble; a més, en 2006 s'havia aprovat el nou Estatut d'Autonomia. L'efemèride, doncs, mereixia ser tractada com calia, i per això el director de l'*Anuari* es va adreçar al professor Vicent Ortells Chabrera, qui va declinar en un principi la proposta per motius de treball, però que la va acceptar després amb la condició de rebre l'ajuda del mateix director. Així va nàixer el número XVIII, que aconseguia donar una visió històrica dels canvis soferts per la societat valenciana al llarg de tres centúries, però també en el context dels últims trenta anys: *L'autonomia retrobada. Perspectives i prospectives del País Valencià (1707-2007)*. De manera excepcional, en atenció al tema que s'hi abordava, van ser convidats a expressar-se els partits polítics amb representació a les Corts Valencianes. Aquest número introduïa també un consell de redacció, format pels coordinadors de tots els monogràfics, que es rellevarien amb el pas dels anys.

L'any següent, quan ja s'albiraven els inicis d'una crisi econòmica que havia d'afectar especialment el context immobiliari, per mediació del professor Josep Planelles es va contactar amb especialistes del món de la ceràmica, activitat important i capdavantera de la província de Castelló. El resultat va ser un *Anuari* de 2008 amb tres parts ben delimitades, recollides en el subtítol i coordinades respectivament pels professors Elvira Gual, Vicent Cantavella i Guillermo Monrós: *La nostra ceràmica. Art, indústria i recerca en la ceràmica valenciana*. El número XIX, doncs, oferia una visió actual de l'activitat amb més projecció internacional de la nostra economia.

Per a 2009 es va buscar també un tema amb repercussions directes sobre l'economia: el turisme. Com a especialista de la gestió turística, es va oferir el número XX al professor Diego López, qui va aprofitar la seua experiència per a coordinar un volum ben útil per a la dinamització i consolidació d'un sector turístic que ha de comptar irremissiblement amb el medi natural on es troba incardinat: *Turisme i territori. La sostenibilitat com a referència*.

Amb una trajectòria consolidada de vint números consecutius i una presència visible a la Universitat Jaume I —d'on procedeixen els coordinadors—, l'*Anuari* rebia, en 2010, un oferiment que el desviava en certa manera dels números anteriors. Es tractava d'una proposta que, consultada primerament amb el professor Tomàs Martínez, desembocava en una oferta completament femenina: Marina López Martínez plantejava l'edició d'un volum que abordara el fenomen de la identitat nacional des de la perspectiva de les dones i dels nacionalismes. Nou mesos després naixia el número XXI: *Pensar la nació en femení. Una construcció inacabada*.

Mentrestant, fruit d'una invitació procedent del Consorci de Biblioteques Universitàries de Catalunya, que s'interessava pels continguts de la revista i que en reconeixia la trajectòria de difusió humanística i científica, amb data 1 de setembre de 2010, es va signar un conveni entre l'UJI, el CBUC i l'ABC, el que significava poder consultar en Internet tots els articles publicats a l'*Anuari* des de l'any 1990, mitjançant el RACO (Revistes Catalanes amb Accés

Obert). D'altra banda, per iniciativa del director, es produïa una doble renovació en la revista, que va consistir a ampliar els consells (de redacció i assessor) i en l'adaptació del format als criteris Latindex (per a fer-la més atractiva als col·laboradors i poder indexar-la en diverses bases de dades).

Amb la perspectiva de la inauguració dels estudis de Ciències de la Salut a la Universitat Jaume I, i tenint en compte que els departaments de Psicologia adscrits fins al moment a la Facultat de Ciències Humanes i Socials es disposaven a canviar de Facultat, es va considerar l'oportunitat de preparar un monogràfic per a 2011 que posara en relleu el paper d'aquesta ciència en la qualitat de vida de les persones. L'encarregat de coordinar aquest número xxii era el professor Jesús Rosel Remírez, amb el següent desenllaç: *Psicologia positiva. Millora de la qualitat de vida per mitjà de la psicologia*.

Així doncs, l'any 2012, després de quatre anys de forta crisi econòmica —que havia obligat l'*Anuari* a limitar el nombre de pàgines—, calia preguntar-se com s'havia pogut caure en aquesta situació i si la societat globalitzada sabia aprofitar-ne la lliçó. L'encàrrec es va adreçar aleshores al professor Germán Orón, qui va preparar un volum de gran actualitat amb el títol de *Crisi i internacionalització econòmica. Perspectiva jurídica i econòmica de la crisi global*. Aquest número abandonava la sobrecoberta que havia funcionat des de l'any 1997, però conservava el disseny d'Andreu Alfaro (mort precisament aqueix any) i afegia el sumari a la contracoberta. La nova presentació, amb tractament protector i estampació a una tinta i pel·liculat mat, resultava més moderna i li conferia definitivament la categoria de llibre. Es renovaven el consell de redacció i el consell assessor, amb la finalitat de complir amb els criteris de qualitat de les agències avaluadores de revistes. També s'hi incorporaven les indexacions en bases de dades i els enllaços d'accés a les versions digitals per Internet.

El 2013 calia retornar a les arts, i s'escollia un tema amb gran tradició valenciana: la música. L'encàrrec, acceptat de bon grat pel professor Antoni F. Ripollés, es materialitzava en un volum que reivindicava principalment el nom i les aportacions de músics castellonencs del segle xx; el títol escollit era *La nostra música. Autors, gèneres, estils i recerca de les comarques de Castelló*. S'hi afegien bionotes sobre els autors després de cada bibliografia, així com —a peu de cada pàgina— el DOI (Digital Object Identifier) per a cada article.

Finalment, amb motiu del vint-i-cinquè aniversari de l'*Anuari*, es preparava per a l'any 2014 un monogràfic amb una inevitable protagonista: Borriana. L'efemèride requeria donar cobertura als problemes i a la realitat de la nostra ciutat, com a prototip de localitat valenciana acostada a la mar. A l'efecte, amb la col·laboració de tots els membres del consell de redacció i del consell assessor de la revista, naixia la proposta per al monogràfic *Evolució de la ciutat mitjana valenciana cap al segle XXI. El cas de Borriana*, coordinat pels professors Joan R. Monferrer i Antoni Gil, amb aportacions procedents d'investigadors borrianencs. En la pàgina de crèdits s'afegia un ISSN electrònic.

En definitiva, la història fructífera del nostre *Anuari* —que encara és inacabada— ha ocupat 25 números: 7 miscel·lànies i 18 monografies (coordinades per 24 editors diferents vinculats a l'UJI). En aquestes 3.494 pàgines s'han publicat 230 articles procedents de la ploma de 257 autors (només 18 han repetit aportacions), que han escrit directament en català (137 articles) o en altres llengües (93 articles) que ha calgut traduir del castellà (62), anglès (13), francès (7), portuguès (4), alemany (3), italià (3) i occità (1). Aquestes 93

traduccions han estat realitzades pel Servei de Llengües i Terminologia de l'UJI i altres 48 traductors, 21 dels quals han fet més d'una traducció; al mateix temps, 33 de les traduccions (encomanades a estudiants i estudiantes de la titulació de Traducció i Interpretació) han estat revisades per 6 professors del Departament de Traducció i Comunicació. A més, de la vocació divulgadora, pluralista i de rigor científic de l'*Anuari*, així com de l'orientació universalista, en donen prova les afiliacions de tots els autors participants, procedents de 87 universitats, centres d'ensenyament o de recerca, institucions i empreses: 49 espanyols i 38 de l'estranger (22 d'Europa, 10 d'Amèrica, 4 d'Àsia, 1 d'Oceania i 1 d'Àfrica).

3. Els convenis amb la Universitat Jaume I

Amb aquesta exposició queda clar que la trajectòria de l'*Anuari* és fruit de la col·laboració continuada entre l'Agrupació Borriánica de Cultura i la Universitat Jaume I, mitjançant tres convenis. El primer el van signar l'any 1992 el síndic major Joan Garí i el rector Francesc Michavila. El segon suposava l'accés universal als continguts de l'*Anuari*, i el signaven Joan Garí, el rector Vicent Climent i el president del Consorci de Biblioteques Universitàries de Catalunya Antoni González Senmartí. El tercer conveni, més complet i explícit que el primer (amb una vigència de deu anys), se signava el 22 d'octubre de 2012 (vint anys després del primer); en aquest acte van participar el rector (Vicent Climent), el vicerector de Cultura i Extensió Universitària (Wenceslao Rambla), el síndic major de l'ABC (Joan Garí) i el síndic en cap i director de l'*Anuari* (Joan Verdegall). En la clàusula segona, aquest conveni expressa el següent:

La Universitat hi aportarà la seua gestió tècnica en la correcció i traducció de textos (a través del Servei de Llengües i Terminologia), la gestió i incorporació dels DOI (*Digital Object Identifier*) per als articles publicats (a través de la Biblioteca) i la inclusió de la revista en el catàleg NEU de les universitats (a través del Servei de Comunicació i Publicacions). L'Agrupació hi aportarà el pagament del cost de la impressió de cadascuna de les revistes, a desgrat de les subvencions públiques o privades que les parts puguin destinar-hi.

4. Cap al cinquantenari (que serà l'any 2039)

És evident que una revista com aquesta no podria sobreviure sense el suport directe dels socis i sòcies de l'ABC, que la sufraguen parcialment mitjançant les quotes anuals. Al mateix temps, l'*Anuari* tampoc hauria estat possible sense el suport econòmic d'un total de 22 entitats oficials o privades, empreses, fundacions o caixes d'estalvi, tant de l'àmbit provincial o valencià com català; els anagrames d'aquestes entitats han ocupat sempre la contracoberta interior de la publicació.

Els socis i sòcies de l'ABC saben que l'*Anuari* es publica en paper a començaments de cada any i que la versió electrònica, que apareix en Internet el 23 d'abril (Dia del Llibre) de l'any següent, pot consultar-se en línia:

- al RACO: <<http://www.raco.cat/index.php/AnuariABC/issue/archive>>
- al Repositori de l'UJI: <<http://repositori.uji.es/xmlui/handle/10234/4033>>
- a la web de l'ABC: <<http://www.borriana.com/>>

Els socis han de saber també que les edicions en paper tenen un cost elevat, de manera que els tiratges s'han reduït al llarg dels anys (dels 500 als 250 actuals), però amb suficient cobertura de les necessitats divulgadores de l'*Anuari*. Mentre les condicions no canvien, els socis i la societat en general podran seguir gaudint de la nostra publicació, del tacte de les pàgines, dels colors i el disseny de les cobertes i —sobretot— de les aportacions escrites d'uns autors i autores que, en un moment determinat, van decidir contribuir desinteressadament a la construcció de la trajectòria d'una revista local amb projecció internacional. Així, encetem ara l'etapa següent, la que ha de portar-nos a l'any 2039, quan alguns afortunats podran celebrar el cinquantenari de l'*Anuari*.

BIBLIOGRAFIA

AGRUPACIÓ BORRIANENCA DE CULTURA (1972-2012): *Llibres d'actes*.

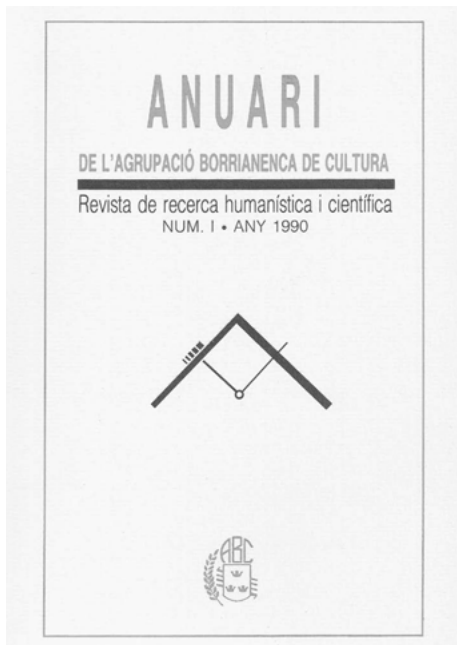
BIONOTA

Joan Manuel Verdegàl i Cerezo

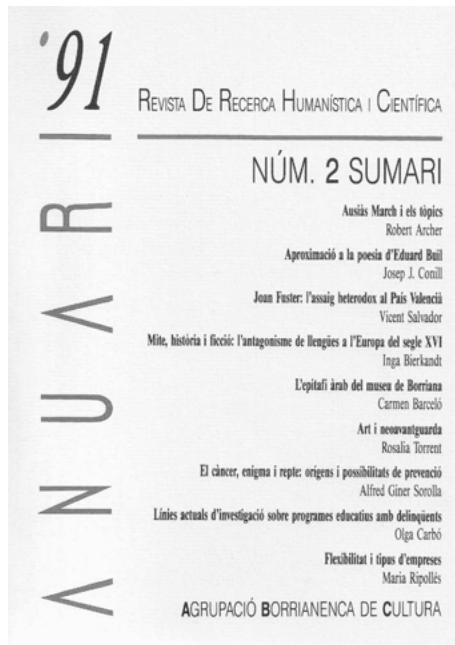
Natural de Borriana (1955). Llicenciat en Filologia Romànica (Francès) per la Universitat de València (1978). Doctor en Filologia per la Universitat de València (1991). Magíster de Traducció (Francès) per la Universitat de Cantàbria (1993). Ex catedràtic d'Ensenyament Mitjà. Professor titular del departament de Traducció i Comunicació de la Universitat Jaume I. Síndic en cap de l'Agrupació Borriana de Cultura i director de l'*Anuari* des de l'any 1995. Publicacions nacionals i internacionals sobre els premis literaris francesos, la història de la traducció, la recepció de literatura francesa a Espanya, l'explotació de recursos procedents de corpus per a les traduccions, l'ensenyament de la traducció i els premis de traducció. Ha traduït llibres de contingut històric, filosòfic, didàctic i literari.

APÈNDIX: 25 Anuaris (1990-2014)

Es presenten a continuació totes les cobertes dels *Anuaris*. Val a dir que, entre els números 8 i 22, el que es reproduceix són les sobrecobertes o portadelles, amb el disseny exclusiu cedit per Andreu Alfaro (les cobertes pròpiament dites quedaven a l'interior i seguien la pauta dels números 2 a 7, amb el sumari). En les pàgines següents s'han hagut de sacrificar els colors, però l'evolució cromàtica pot seguir-se fàcilment a les pàgines web indicades més amunt.

Núm. 1. 1990.

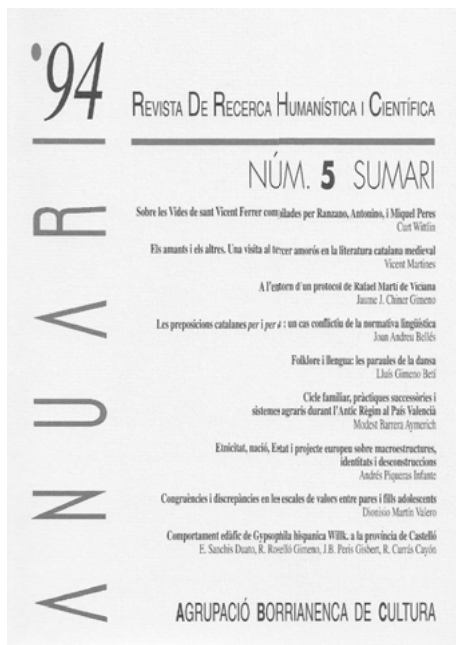
Núm. 2. 1991.

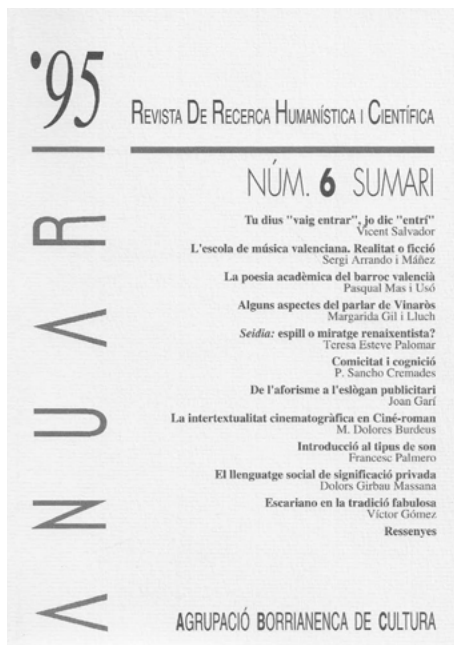
Núm. 3. 1992.

Núm. 4. 1993.

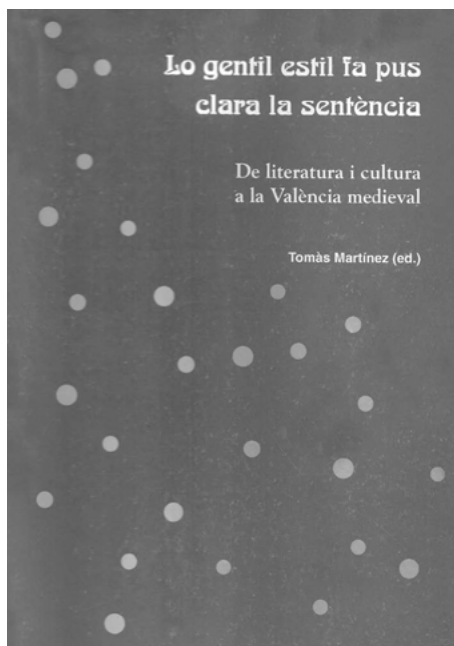
Núm. 5. 1994.

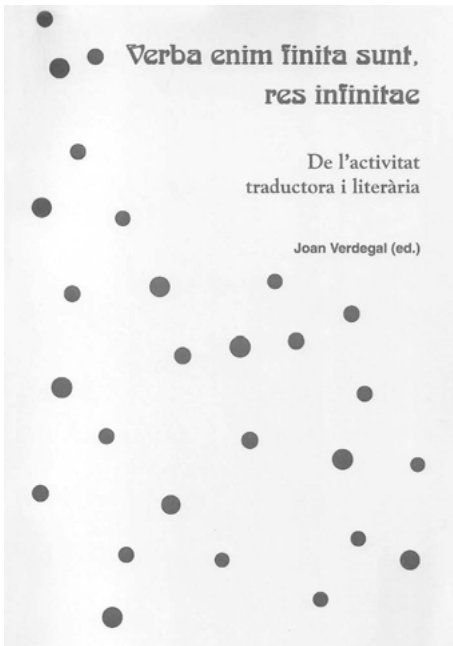
Núm. 6. 1995.

Núm. 7. 1996.

Núm. 8. 1997.

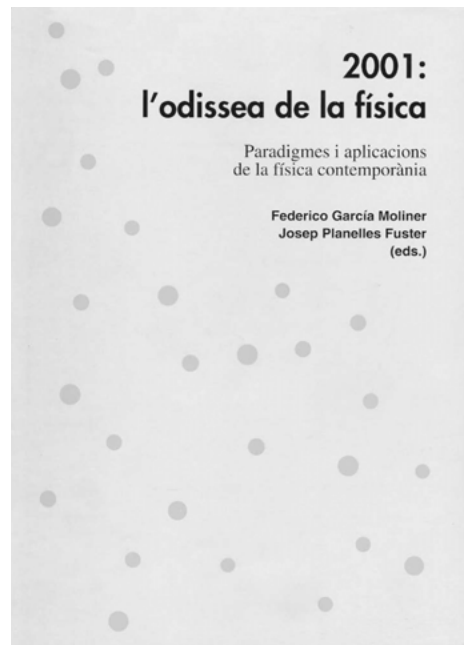
Núm. 9. 1998.

Núm. 10. 1999.

Núm. 11. 2000.

Núm. 12. 2001.

Núm. 13. 2002.

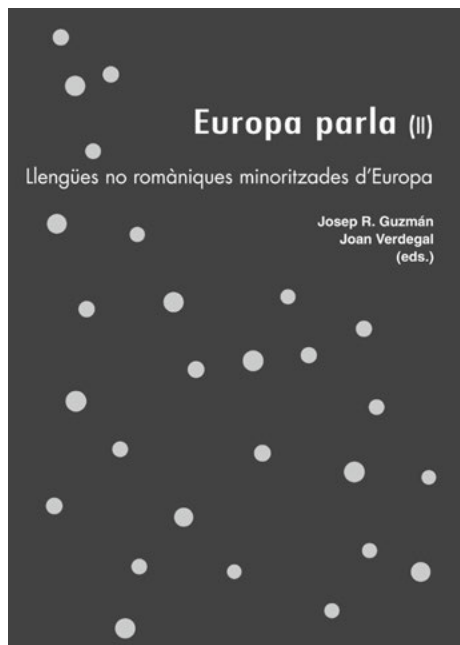
Núm. 14. 2003.

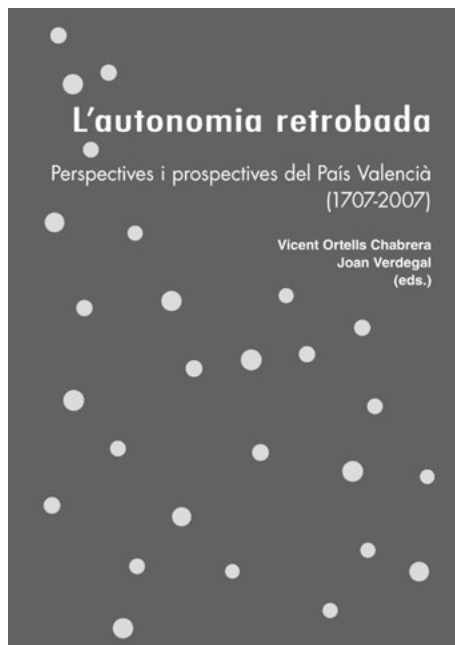
Núm. 15. 2004.

Núm. 16. 2005.

Núm. 17. 2006.

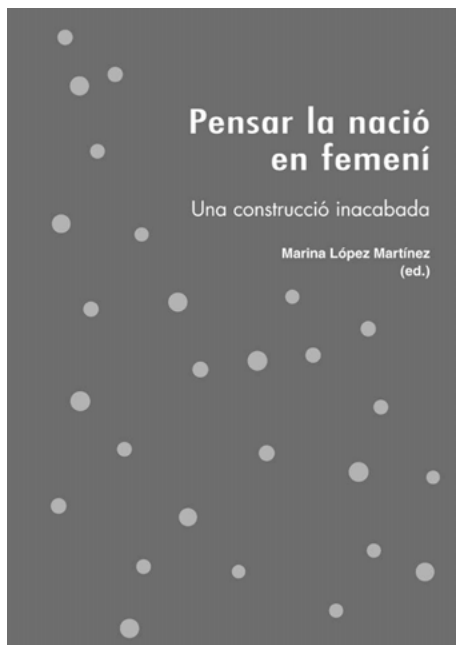
Núm. 18. 2007.

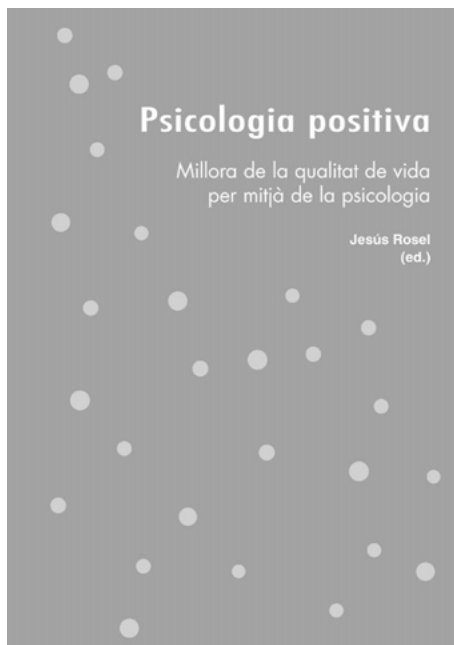
Núm. 19. 2008.

Núm. 20. 2009.

Núm. 21. 2010.

Núm. 22. 2011.

Núm. 23. 2012.

Núm. 24. 2013.

Núm. 25. 2014.

A propòsit de la “cultura” en les festes de Borriana.

Cinc dates significatives

JOAN EMILI GUMBAU GONZÁLEZ (juane.gumbau @salesianos.edu)
Col·legi Salesià Sant Joan Baptista de Borriana

1. Consideracions prèvies

Abans d’iniciar aquest article i, per a evitar interpretacions errònies, és convenient fer un aclariment al voltant de la paraula cultura.

La definició acadèmica ens diu que cultura és la unió de les conductes i comportaments d’una comunitat. Aquesta idea, però, se’ns queda curta, ja que les actituds, els valors, els objectius i les pràctiques d’aquest conjunt d’éssers amb visió més o menys semblant d’un temps i unes circumstàncies també haurien d’entrar en la susdita definició. És més, no podem ignorar que cultura seria també el llegat que una comunitat fa a les generacions futures.

Alejandro Espinosa-Patrón (2010) ens recorda que, en 1982, la Unesco recomanà que la cultura s’entenga com el conjunt dels trets distintius espirituals, materials, intel·lectuals i afectius que caracteritzen una societat o grup, i que abasta, a més de les arts i les lletres, el mode de vida, la convivència, el sistema de valors, les tradicions i les creences.

De les consideracions anteriors es col·legeix que la cultura d’un poble —en el sentit de comunitat— abasta àmbits tan diversos com ara la literatura, la gastronomia, la vestimenta, la música, la cançó, els ritus, els codis, els comportaments, les creences i altres molts més aspectes.

El títol, per tant, d’aquest article, suggereix un amplí ventall de possibilitats, inversament proporcional, per força, a la seua extensió. Paga la pena, doncs, acotar l’objectiu que persegueix per a no crear falses expectatives. D’aquesta manera, l’article pretén ser una visió general de la cultura que subjau en les festes més significatives que se celebren a Borriana en l’actualitat. Concretament en parlarem de cinc: Sant Blai, les Falles, la Misericòrdia, la Mercè i l’Ecce Homo.

Abans, però, de fer una ullada a aquestes festes, caldria, si més no, fer palès un segon aclariment. Com la majoria dels pobles, gran part de la cultura de Borriana és hereva de la cultura religiosa popular. Antoni Ariño ho assenyala ben bé en els primers compassos del seu llibre *Festes, rituals i creences* (1988), on insisteix en la importància que té la religió —en el seu vessant més popular— en els elements festius actuals. El mateix Ariño aporta una nova font de l’entramat festiu de les nostres terres: el camp. Efectivament, si observem el calendari festiu de Borriana, podrem trobar innumerables influències d’aquests dos paràmetres: la religió popular i el món de l’agricultura. El segon element és, evidentment, un signe inequívoc del passat de la nostra “ciutat”.

Un element imprescindible en les festes religioses és la processó, on el fervor de la feligresia es fa palès en un ritu tan antic com consagrat. En cada manifestació processional la posició de cada personatge és de vital rellevància i ens recorda el paper dels poders religiosos i polítics en els pobles.

Concretament a Borriana, el fet processional no es redueix al patronatge de sant Blai —3 de febrer— o de la Mare de Déu de la Misericòrdia —8 de setembre—, sinó que es trasllada a cada parròquia, fins i tot a les ermites, com ara l'Ecce Homo. Aquesta devoció cristològica i mariana està plena de ritus, de reminiscències del passat, de cultura popular en definitiva.

Un altre aspecte religiós impregnat de cultura és la gogística. Com assenyala Josep Palomero en l'article que dedica a la literatura popular de Borriana en el segon volum de *Burriana en su història*, la tradició gogística a la nostra ciutat ve d'antic i es conserva ferma. Palomero destria els gojos propis de Borriana i els gojos que compartim amb altres poblacions. Tenim, doncs, gojos per a la Mare de Déu de la Misericòrdia, sant Blai, santa Bàrbara, l'Ecce Homo i la Sagrada Família de les Alqueries del Ferrer.

Quant a l'aspecte festiu, caldria fer també un breu apunt. Deia Roman Jakobson que l'home és un ésser social, amb una imperiosa necessitat de relacionar-se. I la festa es pot entendre com un perllongament d'aquesta necessitat. Ana Zabalza Seguín (2007) parla de la festa com un ritu que indica pas i commemoració. La festa es converteix en una clara mostra de la identitat d'un poble, i aconsegueix, doncs, una funció social. Les festes patronals són molt il·lustratives en aquest sentit, ja que en aquestes el poble viu agermanat de manera especial, amb intensa vivència de la festa que mostra en diferents actes, processons, desmesures... I a tall d'exemple: els *porrats* que se celebraven —ara ja en són pocs— el dia del sant del carrer aglutinaven —o aglutinen— els veïns al voltant d'activitats gastronòmiques, jocs per als menuts, joneguets... Tot açò, per descomptat, fomentava l'entramat associatiu del poble. En alguns d'aquests *porrats* se sortejava la capelleta —capsa de fusta amb la imatge del sant— per a veure quina casa li donava aixopluc durant un any, de vegades amb el compromís de fer una festa en el seu honor.

Per a acabar aquestes consideracions prèvies, farem un breu apunt sobre la tensió que existeix entre el canvi i la continuïtat en la cultura d'un poble. Per a fer-se'n una idea sols cal observar com, en cada festa, hi ha un component del passat d'aqueix poble que roman, mentre se n'afegeixen de nous, els quals donen a la festa una fesomia pròpia. És, si més no, com inserir el passat en el present. Veure una cercavila, amb el cerimonial i l'ordre que suposa, és contemplar el passat, rememorar-lo amb la flaire dels nous temps. Evidentment, unes festes respecten més la tradició que unes altres, però en totes trobem una barreja de canvi i continuïtat.

Fetes les consideracions prèvies, passarem ara al cas concret que ens ocupa, les festes de Borriana. No cal incidir en el fet que, per motius d'extensió, algunes festes —que ningú no se senta ofès— no es reflectiran en aquest article, supressió que, de cap manera suposa oblit. Així doncs, ens centrarem, tot i que sumàriament, en cinc fites al calendari festiu borrianenc, amb els actes que duen aparellades i l'entretreixit cultural.

2. Festes

2.1. Sant Blai, 3 de febrer

Als pobles, com és el nostre cas, de tradició rural, la festa del patró té un caire especial. Antigament, tant el consistori com la gent del carrer concentraven esforços i recursos per a la festa gran del poble. Així doncs, les activitats se succeïen i eren

aplaudides i concelebrades per la majoria dels veïns i visitants. A Borriana, els dos patrons, sant Blai i la Mare de Déu de la Misericòrdia, tenen festa pròpia, cadascuna preparada i viscuda de manera diferent. Roca i Alcaide, en la seua *Historia de Burriana*, dedica el capítol XLVIII a les festes del poble. La primera que l'historiador ressenya és la de sant Blai. Llegint-lo, hom pot adonar-se que la festa del patró no ha canviat en essència (Roca i Alcaide, 1932: 343).

Empiezan los festejos de San Blas el día 2 de febrero, con el obligado vuelo de campanas, inauguración de la feria i conducción de la imagen del Santo desde el ermitorio en que se venera el antiguo cuadro [...] a la Iglesia Parroquial.

En la mateixa pàgina, un poc més endavant, dirà:

El día 3 de febrero, comienza con vuelo general de campanas, disparo de morteretes y diana por las bandas de música. [...] Un festejo originalísimo se celebra a las seis de la mañana de este día 3; la Font del Vi, instituida de antiguo para obsequiar a los forasteros y vecinos que acuden a venerar al Santo. Costumbre en la época en que abundaban las viñas del campo.

Després, ens relata l'historiador, se celebrava la missa major i en els dies següents —excloent-hi el dia 4, dedicat als difunts del darrer any— es duïen a terme diferents festejos, entre els quals destacava la cursa de cavalls al camí de la Cossa.

Si comparem la narració dels anys trenta amb la festa actual del patró a Borriana, no observem, en realitat, grans variacions. Desistim d'anar més enrere de l'estudi de Roca i Alcaide, ja que no ens interessa tant la història, com la consolidació d'unes tradicions al voltant de la festa patronal. En el programa de 2013 es pot comprovar que la base religiosa —amb la novena, la vigília al patró i la missa del dia gran— es manté. També perviu l'activitat més emblemàtica del dia 3 de febrer, la Font del Vi, que fou instaurada en 1854 (Verdegal, Olivares, 2004: 30). En aquesta s'hi veu reflectida la tradició vitivinícola de la població, assenyalada per Roca i Alcaide, però el que ens importa és com, desapareguda aquesta activitat al voltant del raïm, continua celebrant-se aquest curiós esdeveniment que consisteix en una mena de font amb diverses aixetes a les quals es connecten mànigues que subministren el vi. Hui en dia la primera ubicació, davant de l'Hospital, desaparegut aquest, ha deixat de tenir sentit, així que se situa al final del carrer de Sant Blai. L'Hospital, i el cementeri adjacent, eren construccions annexes al temple de Sant Blai, que fou reconstruït en 1882 (Verdegal, Olivares, 2004: 34). També l'hora ha variat; des de fa uns anys s'ha endarrerit l'esdeveniment. Temps enrere es va instaurar la declamació de poemes, prèviament a la inauguració de la Font, sobretot dels que Juan Bautista Tejado Beltrán, *el Bessó*, dedicà a sant Blai. Observem com, de nou, la literatura popular se'n fa ressò en les festes i és valorada i esperada pels veïns assistents.

2.2. Les falles, motor de festa i tradició

Si hi ha unes festes que duen aparellada la tradició —i per tant la cultura—, aquestes són les falles. És evident que les festes josefines a la nostra localitat gaudeixen d'una

vitalitat envejable. Tant és així que en els darrers anys han augmentat les comissions fins a un total de dènou, amb la nova incorporació de la Falla Societat Cardenal Tarancón. La col·laboració de les comissions falleres en la cultura abasta un ventall d'àmbits com la indumentària tradicional, el teatre, la poesia, la literatura satírica i d'investigació en els llibrets de falla, les creus de maig, el mateix monument i altres actes i tradicions que tenen existència pròpia gràcies al món faller. Cadascun d'aquests mereixeria un capítol a banda, cosa que, com hem exposat al principi de l'article, no es produirà. Quedaran fora, per tant, activitats tan interessants com la música fallera, la poesia satírica i de lloança, les creus de maig, per cert, exhaustivament estudiades en l'il·lustrador treball de Julián Arribas *Les creus de maig*. Dedicarem, això sí, un espai a dos aspectes: el teatre i els llibrets de falla.

José Aymerich Tormo, en *Burriana, en sus fallas*, volum 1, rememorava l'aparició de la primera falla, la de la plaça del Convent —actual Mercè— i, amb aquesta, la del primer llibret-explicació, del mestre Pedro Ferrer, qui satiritzava el comerç de la taronja d'aqueix temps. Recordats són els versos que encapçalaren la crítica de la falla «En la Plaça del Convent/ ja tots la notícia saben/ i de dir-ho no s'amaguen/ què parlaora és la gent [...]». S'encetava així un prolífic camí per a la literatura satírica popular del segle xx a la nostra ciutat, hereva, sense dubte, de la tradició satírica del segle xv i el caràcter jocós del valencià. Cal destacar l'aportació al susdit tema del llibret de La Vila de l'any 2012, amb el magnífic monogràfic que Julián Arribas i Toni Gil dedicaren als llibrets de falla. D'aleshores ençà, molts han estat els afeccionats i lletraferits que han dedicat part del seu art a la poesia satírica popular dels llibrets de falla, sense oblidar, és clar, la poesia de lloança a les falleres. Aquells Pere Echevarría, Manuel Peris Fuentes, Juan Bautista Tejedo Beltrán *el Bessó*, Bernat Artola, José Aymerich Tormo, Roberto Roselló i tants altres, van sembrar la llavor continuada per autors contemporanis. Potser hui en dia s'atribueix l'autoria dels llibrets a les falles com a associacions, i es deixa en segon pla els crítics i autors d'exquises i valuosíssimes monografies sobre qüestions diverses de la nostra tradició i cultura valenciana i borriana. Potser siga perquè la majoria forma part de la comissió, però la labor que han dut a terme és impagable. Quasi tots destacables, cal assenyalar brillants estudis d'investigació o, simplement, compilació, que s'han dut a terme en les dues últimes dècades. Els llibrets de falla es converteixen, així, en els documents de difusió més efectius de la cultura popular de la nostra ciutat. D'aquesta manera, els llibrets ens parlen d'indumentària tradicional i fallera, de mantenidors i literatura, de gastronomia, de tapissos, dels cartells de falles, de pintes i adreços, de l'art de construir i pintar els monuments fallers, de jocs populars, del nostre mercat, de la Panderola, de cançons populars, de costums del poble, de protocol faller, de teatre en valencià, de les creus de maig, dels mantenidors, de personatges lligats a les falles: *Pepet*, Regino, Dualde, etc. De tants i tants temes que la llista, per inacabable, és inapropiada en aquest article.

L'altre punt de l'activitat fallera que destaquem per l'aportació que fa a la cultura és el teatre.

El teatre, i en especial les peces còmiques, han gaudit d'un gran arrelament en la cultura valenciana. Potser el caràcter llevatí facilita un espectacle on la sàtira i l'humor són els ingredients principals. Al voltant del tema, Carme Rufino, en el llibret de la Falla Plaça Chicharro, de 2010, dedica un monogràfic molt il·lustrador. I és ara quan, tot i desviar-nos de l'itinerari d'aquest treball, ens permetrem la llicència de recuperar certa informació

del passat. Efectivament, com Rufino assenyala, els primers sainets —obres dramàtiques de curta durada i caràcter humorístic— giren al voltant de l'enfrontament entre l'ambient rural de València i els *urbanites*, i prenen com a motiu de conflicte l'abandó del valencià per les classes més pròsperes. Josep Bernat i Baldoví i Eduard Escalante potser siguen els noms més coneguts i reconeguts pel públic d'ara i d'adés. L'èxit del sainet a València ve, segurament, determinat per la representació continuada d'obres de més envergadura, ja que servien de complement per a aquestes. Prompte comencen a haver-hi companyies estables i representacions contínues. Estava clar que l'èxit assolit al Cap i casal havia d'arribar a la ciutat de Borriana, que tantes coses imitava de la capital. El treball de Rufino parla del primer teatre documentat a Borriana, l'1 de juny de 1877. Estava enclavat a la part sud de l'exconvent de la Mercè, després vingueren altres teatres, com el de la Vila, cedit a J. V. Sabater, qui departia els beneficis amb l'Hospital. Aquesta pràctica no era nova, ja que, al segle XVI, era habitual en molts teatres, corral o coliseus de les ciutats importants. De fet, en alguns es pagaven dues entrades, una per a l'empresari i una altra per a l'hospital o confraria. A Borriana, la moda teatral seguia en voga. El mateix Sabater n'obrí un, de nou, a la vora del campanar; un altre aparegué al carrer de Rochera —actualment la UGT—, anomenat Vico, i també altres salons provisionals. I ni les grans sales, com ara el primerenc Circ Teatre Oberon, pogueren tallar la necessitat popular de fer el seu teatre. Apareixen així companyies d'afecionats, com la Societat Filharmònica Borriana, Vicià o el teatre de la UGT, on actuava el més que conegut Baoro. També La Grillera desenvolupà una tasca ingent en l'apartat teatral i de la cultura en general. La guerra civil anul·là pràcticament el sainet, sobretot en valencià. Amb el pas dels anys, el teatre de gran format reviscolà, però no així el sainet, al qual li arribà el declivi. Les sales de cine s'omplien, mentre que el sainet estava ferit de mort. Únicament representacions esporàdiques mantingueren la flama del sainet viva. Als anys huitanta algunes comissions falleres reprengueren més animosament la representació de sainets, però no suposà una continuïtat destacable. Haurem d'esperar al nou mil·lenni per a veure una tendència teatral ferma i amb garanties d'aqueixa anhelada continuïtat.

Així, l'any 2006 la Falla la Ravalera i la Societat Centre Espanya iniciaren de nou aquesta activitat teatral de les comissions falleres. Feia dues dècades que no es representaven pràcticament obres teatrals a les falles. Les noves obres eren *Vicenteta, este any sóc president*, de José Vicente Tormos Arandis, i *Ser polític me va*, de Paco Ferrer Fonseca. El motiu de la iniciativa era, evidentment, econòmic, una altra manera de recaptar diners —cosa en què les comissions falleres són autèntiques expertes. L'exercici següent (2006-07) començava el concurs de teatre en valencià, adreçat a les comissions falleres. De nou repetien les dues mateixes falles. El tercer any en foren tres, els sainets. Perquè, pròpiament, les obres a concurs eren, primerament, sainets, tot i que el títol del concurs parlava de teatre en valencià. En realitat, la tònica del concurs aquests anys ha estat l'obra còmica, a l'estil dels sainets, tot i que algunes comissions hi han incorporat elements teatrals més acords amb les estètiques modernes, com l'expressió corporal, el so, els efectes de llum, decorats minimalistes... Durant l'exercici 2008-09, en foren set, i l'any 2011, s'arribà a dotze obres presentades. Fins al cinquè any —quart del concurs—, les representacions es feien al teatre Payà però, amb motiu de la remodelació del local, l'espai que oferí l'Ajuntament fou la Casa de la Cultura. L'exercici 2013-14 ha ofert la possibilitat de tornar al teatre Payà per a dur a terme les representacions de les diferents comissions. Quant als autors de les

obres, cal assenyalar que cada vegada són més els autors borrianencs que es decideixen a escriure'n una. El premi d'obra inèdita premia la tasca d'aquells escriptors que atorguen una nova peça a les comissions. De tota manera, el reconeixement és únicament una de les motivacions, perquè no són poques les comissions que han descobert en aquesta activitat una autèntica realització personal, a més d'una companyonia envejable. Amb consciència o no, les falles són, a hores d'ara, les associacions més actives en l'apartat teatral. De les falles han sorgit grups de teatre com Bambolina Teatre, de la Falla Sant Josep, o 5tres, de la Falla Societat Club 53. I cal no oblidar la incursió que algunes falles han fet en el musical, tan de moda en l'actualitat. En definitiva, queda clarament justificat que el món de la falla aporta considerables aportacions al teixit cultural borrianenc.

2.3. La Misericòrdia, 8 de setembre

La festa de la patrona se celebra a Borriana amb una intensitat especial. De fet, podem dir que és la més multitudinària de les festes populars. Durant el mes d'agost es fan els preparatius per a una festa que té lloc durant més d'una setmana i on l'element taurí és el motiu central. Gent d'edats molt diverses —alguns comencen amb catorze anys o menys— formen colles, que a Borriana anomenem “penyes”, per a anar als cadafals i veure-hi el bou o simplement xarrar i menjar tramussos, cacaus, faves i altres aliments típics. Moltes “penyes” condicionen un casal —una planta baixa, garatge o semblant— on pràcticament viuen aqueixa setmana. La festa i tradició religiosa queda quasi reduïda al dia de la patrona, el 8 de setembre, en el qual es duen a terme els actes típics com ara missa, processó, etc. Des de fa uns anys s'ha recuperat una activitat que es feia antigament a la nostra terra, els fanalets. Els xiquets buiden un meló —normalment d'Alger— i tallen figures —estrelles, llunes, lletres, etc.— en la corfa. Dins del meló es col·loca un ciri i es lliguen unes cordes de la part superior per a poder transportar-lo. En acabat, tots els xiquets i xiquetes fan una processó nocturna lluint els fanalets encesos al públic assistent. La festa acaba el diumenge després de la Misericòrdia, amb la tradicional *batalla de flors*, en la qual les falles llueixen carrosses fetes de paperets des de les quals les falleres i fallerets llancen confeti multicolor. Aquestes carrosses, que suposen el colofó de les festes de la Misericòrdia, foren instaurades en el govern de Joaquín Urios (Arribas, 2011: 128) per a substituir els bous al carrer. Així, el 7 de setembre de 1958, a les sis de la vesprada, desfilaren per Borriana catorze carrosses, a imatge del Cap i casal, on ja es realitzava.

Com a comentari, cal dir que es pot estar d'acord o no amb la festa dels bous, però és innegable el poder de convocatòria que té, no sols al nostre poble, sinó també als de la rodalia. Perquè, no únicament es fan bous a la Misericòrdia, sinó durant altres festes del poble com ara al barri de l'Ecce Homo, els dels Desemparats o les festes de la Mare de Déu del Carme, al port. Antigament, fins i tot se'n feien durant les festes del patró (Verdegall, Olivares, 2004: 30).

2.4. La Mercè, 24 de setembre

Una de les festes de la nostra localitat que crida l'atenció per la vigoria que demostra hui en dia és la de la Mercè. Potser siga perquè als integrants de la Confraria de la Mare de Déu de la Mercè se'ls hi afegeix la resta de la parròquia, la falla que du el mateix nom,

la recentment creada Associació de Gegants i Cabuts de Borriana i els feligresos i veïns del barri, incondicionals d'aquesta festa. La suma dels factors humans esmentats fa que l'església en què ha derivat la primitiva ermita de Sant Mateu, habilitada i ampliada com a convent mercedari (Gil, 1991: 247-250), gaudisca d'una envejable salut. En la festa de la Mercè es barregen els elements religiosos amb uns personatges molt peculiars que sorprenen la gent de Borriana i els de fora: els gegants i els cabuts. El Diccionari Català-Valencià-Balear d'Alcover i Moll defineix *gegant* com «cadascuna de les figures d'home o dona de gran estatura que són portades en certes processons i festes populars» i *nano* —que prenem com a sinònim de cabut, cabet o capgròs— com «cadascun dels homes o nois que, amb els caps ficats dins grans caps grotescos de cartó que els donen aspecte de curts de cos, assisteixen a la processó del Corpus i a altres festes populars ballant i fent evolucions per a diversió de la gent». A València, la primera notícia de la desfilada de gegants i cabuts en la processó del Corpus sembla que és de 1588, en una carta dels jurats de València a un síndic que es troba a Madrid. Sí que pareix segur que en 1599 participaren en alguns actes durant la visita que Felip V féu a València amb motiu del casament del fill. A Borriana, haurem d'esperar fins al segle xx i no precisament en la festa del Corpus.

La festa de la Mercè, com hui en dia la coneixem, comença la vespra, amb la processó dels gegants i els cabuts. Són aquests uns personatges que connecten amb els oriüds i sorprenen els visitants. La tradició dels gegants i cabuts és una tradició que es dona a molts països i que ve de lluny, ja que apareix, més o menys com l'entenem, en l'edat mitjana. De tota manera, hi ha referències a aquests personatges grotescos en moltes cultures. Hui en dia té la màxima esplendor a Catalunya, on es pot veure a més d'un miler de pobles, tot i que també se celebren en uns altres llocs de la geografia espanyola i europea. En la majoria d'aquests indrets serveixen per a festejar-hi el Corpus, fet en què difereix la festa borriana. L'origen de l'aparició d'aquests curiosos i entranyables personatges data a Borriana dels anys vint, en què desfilaren pels carrers de la barriada de la Mercè, dos gegants i sis cabuts, segons indica el blog de l'associació esmentada. De fet, és molt possible que aqueix fóra el nombre de personatges —dos gegants i sis nans o cabuts—, no des de l'inici on hi havia dos nans, però sí des de ben prompte. Sembla que, a Borriana, fou Carles Romero, aquell sagristà que juntament amb altres persones donà inici a la festa de les falles a la nostra ciutat, amb l'ajut d'altres veïns dels quals no ens consta la identitat, qui posà en marxa la festa dels gegants i els cabuts, a imatge i semblança de València i d'algunes localitats catalanes. Des del començament s'ha seguit la mateixa dinàmica: una desfilada informal la vespra de la festa anunciant l'esdeveniment de l'endemà, i l'encapçalament de la processó del dia gran. És, aquesta, una estructura antiga, ja que els nans o cabuts sempre han encapçalat la processó perseguint els xiquets, com consta al llibre *Gegants i cabuts*, dins de la col·lecció Tallers de Cultura Popular Valenciana, de l'Escola Valenciana. La "processó" informal amb danses i balls de la vespra s'acompanya, a la nostra ciutat, amb el so de la dolçaina i el tabal. Antigament i encara ara, a algunes localitats, es fan sonar altres instruments, com ara els sacs dels gemecs —gaites—, la gralla, les closques o altres.

Hui en dia, a Borriana, podem contemplar-hi gegants antics i nous. Els primers, Blai i Mercè —en honor als patrons de la ciutat—, són una rèplica dels que hi havia abans dels anys huitanta, que es construïren allà per l'any 1982, o potser 1983, per Juan Muñoz i Pasqual Xiva. L'any 2009, l'artesà faller Xavier Ribes, ajudat per Enrique Lloret i Vicent

Moliner, segons fa constar al seu web l'Associació de Gegants i Cabuts de Borriana, restauraren aquests gegants antics, que s'abillaren amb roba tradicional de mudar dels valencians del segle XVIII. Els gegants nous daten de l'any 2002, obra de l'artesà faller més reconegut de Borriana, José Pascual, *Pepet*, i se'ls coneix amb els diminutius dels antics, Blaiet i Mercedetes, ja que en un principi havien de substituir els anteriors.

Quant als cabuts —cabets o capgrossos, aquesta darrera denominació utilitzada a Catalunya—, cal destacar que, actualment, Borriana compta amb dotze. Originalment sembla que n'eren sis, i duïen una castanyola que feia les vegades d'instrument de percussió, mentre els assistents cantaven:

Xocorroc cotxera,
tira'm una pera,
xocorroc cotxoc,
i un albercoc.

Finalment, l'última percussió la feien suaument sobre el cap d'algun xiquet pròxim —l'anomenat "carxot". Açò derivà en l'autèntica batalla que els cabuts i els xiquets duen a terme. Els primers persegueixen els xiquets i els peguen al cap amb la castanyola; els xiquets es defensen amb periòdics enrotllats.

És curiós com algunes tradicions arrelen en els pobles i unes altres es perden en el pou de l'oblit. Aquesta dels gegants i cabuts, a banda de la cridanera aparença dels protagonistes, compta amb la participació del públic —més concretament els xiquets—, la qual cosa la fa molt atractiva i li augura la pervivència.

Però, lògicament, en ser una festa dedicada a la Mare de Déu, els actes centrals són religiosos. Comencen, com en les festes patronals, amb la novena, els dies anteriors, i la vigília o vetlla, la vespra de la festa. Cal destacar que quan s'acaba la novena es canta l'himne que, en aquest cas, es pren del cant de la Mare de Déu de Barcelona «A Barcelona del cielo,/ la caridad os inclina...». La Confraria de la Mare de Déu de la Mercè és l'encarregada d'aquests actes. Durant anys aquesta vetlla s'ha acompanyat de música i cançons, tot i que el darrer any, a causa de la crisi, se n'ha hagut de prescindir. És costum que alguns devots oferisquen presents a la Verge com ara arracades o collars, que es posen en la imatge que l'endemà eixirà a la processó. El dia 24 de setembre se celebra la missa i la processó, encapçalada, com ja hem comentat, pels gegants i cabuts, seguits dels feligresos i la imatge de la Verge; en acabat, les clavariesses i les autoritats religioses i consistorials. Com en altres processons, la disposició dels participants té un sentit que cal respectar. Antigament, desfilaven també els xiquets del carrer, abillats com captius, i les xiquetes com a veròniques, tradició que, fins fa poc, encara es duïa a terme. També cal destacar l'anomenada «Dansa dels pastorets», una de les més antigues de les nostres terres, que es ballava durant la processó. El grup de dansa l'Arenilla recuperarà aquesta dansa popular l'any 2001.

2.5. L'Ecce Homo, 12 d'octubre

En el llibre *El camí de les ermites de Burriana* (2003) —la 'u' del topònim era, en aqueix temps *conditio sine qua non* per a fer publicacions municipals—, l'autoria del

qual compartesc amb Hèctor Carda i Josep Nos, s'explica que a finals del segle XVIII es trobà a unes terres de la partida del Rovellat una imatge en relleu que representava Jesucrist rebutjat i condemnat per Pilat. Aqueix fou l'inici de l'ermita de l'«Axiama» o «Acciamo» —curiosa evolució en la nostra parla local de l'expressió llatina *Ecce Homo*— i de la festa que en gira al voltant. Relacionades amb el culte podem trobar diverses pràctiques devotes com ara el pelegrinatge que els fidels duen a terme pel camí de l'Ecce Homo fins a l'ermita tots els divendres, que fou el dia en què es descobrí la troballa, o el costum de fer-hi una fira el dia 12 d'octubre, dia de la festa gran. Però, més curiosa és la pràctica que no pocs fidels duen a terme en l'ermita: la presentació d'exvots de cera, els quals representen la part del cos per la qual han demanat a Déu. Aquesta pràctica, que es troba també en altres pobles, omplia l'ermita de figuretes amuntegades que li conferien un aspecte tètric. Hui en dia la sala es mostra més ordenada i amb mostres testimonials d'allò que fou un dia. El recordat Juan Bautista Tejedo Beltrán en *Els divendres a l'Acciamo* li dedicà uns versos que acaben de manera molt il·lustradora:

[...] com no fer-te els divendres
 pelegrinatge?
 Quin burrianenc no estima
 la teua imatge?

3. Valoracions finals

Se'ns han quedat marcades en el calendari diverses festes amb tradicions pròpies que, per qüestions òbvies d'espai, no abastem a comentar. La curiosa processó dels animals de sant Antoni, les processons de Setmana Santa, el passeig en vaixell dels mariners en les festes del Carme, els Desemparats, sant Nicolau, etc. Però, després d'haver donat una ullada a algunes d'aquestes, totes imbuïdes de cultura, ens preguntem per què els veïns i veïnes d'una localitat senten les festes del poble tan seues. Evidentment, perquè les viuen, perquè hi participen, les senten seues perquè en formen part. De fet, les festes no són sinó una projecció de la gent d'un poble. Amb les mateixes recordem el que vam ser, el nostre passat, i alhora els donem un caràcter propi de l'època en què vivim. Açò és, canvi i pervivència; passat i present. Ací rau l'essència de la festa. Allò que vam ser els borrianencs, perviu en la festa, en les tradicions, processons, pràctiques, ritus... i allò que som, vessa en la mateixa festa, mitjançant noves pràctiques o simplement en la participació. I tot açò ens du a una consideració amb la qual tanquem l'article (Gumbau, 2009: Pròleg):

La història quotidiana —eixa intrahistòria unamuniana—, la de la lletra minúscula, és la que conforma el caràcter d'un poble. Un caràcter que es nodreix del folklore, dels costums populars, de les festes i tradicions. I, curiosament, són aquestes coses les que fan feliç a la gent.

I no és la felicitat allò que cerca tothom? Celebrar i concelebrar, doncs, les festes i la cultura —que insufla d'autèntica vida a aqueixes— és una manera d'assolir la felicitat.

BIBLIOGRAFIA

- ESPINOSA-PATRÓN, A. (2010): «Aproximación a una teoría de la fiesta del Rey Momo a partir de la tríada comunicación, cultura y carnaval», *Palabra Clave*, 13, 160-175.
- ABAD, V. (2011): *Borriana siglo XX*, València, Tirant lo Blanch.
- ARIÑO, A. (1988): *Festes, rituals i creences*, València, Alfons El Magnànim / Institució Valenciana d'Estudis i Investigació.
- ARRIBAS, J. (2009): *Burriana en sus fallas*, II, Borriana, Grup d'Estudis Històrics Fallers.
— (2009): «La batalla de flors», dins de *Llibret de la Falla la Vila 2009*, Borriana, Falla la Vila.
- ARRIBAS, J. i A. GIL: (2012) «Llibrets de falla», dins de *Llibret de la Falla la Vila 2012. Foc, pólvora i art*, Borriana, Falla la Vila.
- AYMERICH, J. (1996): *Burriana en sus fallas*, I, Borriana, Grup d'Estudis Històrics Fallers.
- DDAA (1986): *Burriana en su historia*, I, Borriana, Magnífic Ajuntament de Borriana.
- GIL CABRERA, J.L. (1991): «El Convent Mercedari de la Mercè», dins DDAA: *Historia de Burriana II*, Borriana, Magnífic Ajuntament de Borriana.
- GUMBAU, J.E., (2009): «Pròleg», dins ARIBAS, J.: *Burriana en sus fallas*, II, Borriana, Grup d'Estudis Històrics Fallers.
- GUMBAU, J.E., CARDA H. i J. NOS (2003): *El camí de les ermites de Burriana*, Borriana, Magnífic Ajuntament de Borriana.
- MONTOLIU, J.J. (1995), *La Merced y Burriana*, Borriana, Parroquia Nuestra Señora de la Merced.
- PALOMERO, J. (1991): «La literatura popular a Borriana», dins DDAA: *Historia de Burriana II*, Borriana, Magnífic Ajuntament de Borriana.
- ROCA I ALCAIDE, F. (1932): *Historia de Burriana*, Borriana, Magnífic Ajuntament de Borriana.
- RUFINO, C. (2010): «L'èxit del sàinet faller a Borriana», dins de *Llibret de la falla plaça Chicharro 2012*, Borriana, Falla plaça Chicharro.
- VERDEGAL, J.M. i G. OLIVARES (2004): *Iconografia devocional de Borriana. Memòries de carrer*, Borriana, Magnífic Ajuntament de Borriana.
- ZABALZA SEGUÍN, A. (2007): «Obligación y devoción. Fiestas patronales en Navarra en el siglo XVIII», *Cuadernos de etnología y etnografía de Navarra*, 82, 265-280.
<www.unesco.org>.
<www.borriana.es>.

BIONOTA

Joan Emili Gumbau González

Nascut a Borriana (12 de febrer de 1970), és llicenciat en Filologia Hispànica per la Universitat de València, especialitats de Literatura Espanyola i Literatura Valenciana. Actualment treballa al Col·legi Salesià de Borriana com a professor de Llengua i Literatura en secundària i batxillerat. Compagina aquesta tasca amb l'escriptura de novel·les adreçades a joves i infants. L'any 2011 rebé el premi Vicent Silvestre de Literatura Infantil dins dels Premis Ciutat d'Alzira.

Art, territori i nou paradigma comunicatiu: un compendi d'artistes borrianencs¹

AINA MONFERRER PALMER (aina.monferrer@uji.es)
Universitat Jaume I

1. Introducció

Borriana és un poble d'artistes. I com més en busquem, més en trobem. De moment, amb uns noranta artistes de tota mena, aquest treball de recerca s'atura perquè l'ànim d'exhaustivitat també té un límit. En començar a pensar la qüestió ens hem hagut de plantejar sobretot dues preguntes: què és l'art? què es considera *ser* de Borriana? Existeixen moltes definicions del concepte subjectiu i polisèmic d'art; unes de més reduccionistes, altres de més ambigües, i cadascuna posa l'èmfasi en un dels elements: el procés, l'autoria, el receptor, la funció, etc. Una definició útil per al nostre estudi és la consideració d'obra d'art com qualsevol manifestació original d'un ésser humà o d'una col·lectivitat que té raons estètiques i que pretén una comunicació subjectiva i reflexiva de la realitat amb l'ús d'unes tècniques determinades i premeditades.

Pel que fa a la segona qüestió, què és ser borrianenc, tot i que és una qüestió molt més clara que la de l'art, també planteja alguns dubtes. Hem considerat borrianenc o borrianenca qualsevol persona nascuda a Borriana o que hi ha viscut un temps considerable, potser perquè hi estiuja, o potser perquè hi ha residit algunes temporades. El darrer dels termes que hauríem de definir és el d'artista. Hem considerat artista qualsevol creador o creadora amb un mínim de resò social, siga per publicacions, exposicions, premis o altres tipus de reconeixements del seu treball artístic. D'altra banda, és innegable que l'atzar i la mateixa subjectivitat de qui ací escriu hauran condicionat, si més no mínimament, l'elenc de creadors d'art biogràficament lligats a Borriana, els quals han estat seleccionats amb la màxima bona fe i rigor per a aquest treball.

Ens plantejem quina relació tenen els artistes i Borriana: hi ha qui, com el pintor Traver Calzada, viu arrecerat al seu xalet on treballa l'art amb amor al seu poble, amb un sentiment paradoxal de pertinença i alhora d'invisibilitat veïnal. Hi ha qui, com el violinista Gerard Mesado, se'n va anar fora fa un bon grapat d'anys i només torna de visita. Altres, com el cartellista Juan Ingelmo, en són fills adoptius, i encara uns altres, com Francesc Tàrrega, Lucrecia Bori o Amat Bellés, han viscut gens o a penes a Borriana, però els seus lligams amb aquest poble de malnom porcí són innegables i per això tenim dret a sentir-nos-els un poc nostres, almenys.

També ens intriga la qüestió de com aquest poble (el clima, la idiosincràsia dels seus habitants, la situació geogràfica, la història i la cultura) han pogut condicionar els artistes

¹ Aquest treball s'inscriu en el marc del projecte d'investigació de la Universitat Jaume I «El discurs divulgatiu en català i en espanyol: gèneres, estils i estratègies argumentatives en la gestió social dels coneixements» (PB2011-53).

i l'art que s'hi fa o s'hi ha fet, especialment els dos darrers segles. I sobretot ens interessen els llocs fronterers de l'art, on s'entremesclen les diferents tècniques i disciplines (pintura i cartellisme, poesia i música) i també on l'art s'imbrica amb altres esferes socials com el negoci i l'artesanía (bijutería, ceràmica, modistería i gastronomia, entre d'altres); llàstima que les restriccions d'espai frenen les nostres expectatives.

Sense subterfugis: mirarem d'analitzar els artistes del passat per a comprendre sobretot l'art del present en relació amb Borriana i amb una visió d'ambicions prospectives, basada en el potencial humà i la conjuntura social que ara tenim i que podem albirar.

2. Els llocs de l'art a Borriana

L'art és un fet eminentment social i centrípet. Normalment, perquè hi haja bons artistes, s'ha de crear escola; però l'escola no es pot crear si no és entre un col·lectiu de gent. Per a això, han calgut persones i llocs centrals de la cultura que han format nous artistes i han creat ambients culturals propicis. A Borriana, aquests llocs han existit en diverses èpoques i per a diversos arts. Un cas especialment destacat en aquest sentit és el de les escoles de música i les bandes borrianenques, que a l'alba del segle xx n'eren dues en plena renaixença econòmica, gràcies al comerç de la taronja. Unes dècades més tard, l'any 1954 es va crear l'Agrupació Borrianenca de Cultura (ABC). Una altra vegada trobem que un període de prosperitat econòmica implica un augment del dinamisme cultural local. Aquesta vegada a través d'aquesta nova associació de caràcter valencianista i lligada a Lo Rat Penat, però amb una clara vocació més culturalista que política, i gràcies a la qual es poden llegir aquestes paraules.

Altrament, hi ha hagut molts col·lectius que han estat centres locals dinamitzadors de la cultura, però sense que aquesta fóra a priori la seua raó de ser. Pensem, si no, en la casa del músic Pasqual Rubert, en les classes de pintura de l'Acadèmia Municipal d'Art (AMA), gràcies a l'obstinació d'un jove Traver Calzada i que són el germen de creació de l'actual Casa de la Cultura; però també en les falles com a centres de la cultura fallera, en els centres juvenils Porta Oberta o l'Agrupament Escolta o bé altres iniciatives, més o menys efímeres, les quals han sorgit entre la joventut local (la Milotxa, l'Escletxa, etc.), però que s'han volatilitzat ben ràpidament. I encara més: hi ha hagut alguns locals que s'han convertit en sales d'exposicions i de concerts com és el cas del desaparegut pub Jamaica (escenari d'un llibre de relats de ficció de Josep M. Chordà), i ara del pub Naraniga, que s'ha consolidat com un espai de dinamització cultural i lloc de reunió de joves —i no tan joves— artistes locals i provincials.

A més, cal tenir en compte que, arribats a l'era d'Internet, la dinamització cultural es deslocalitza; ara es pot formar part de col·lectius artístics globalitzats que permeten els artistes estar connectats amb artistes afins d'arreu del món més enllà de les fronteres geogràfiques. No obstant això, els centres culturals locals no perden ni vigència ni importància, sinó que queden complementats. En els següents apartats farem el que podem per a omplir les cel·les, com més millor, d'aquest rusc immens i multidimensional que és l'art borrianenc.

3. Arts plàstiques

La pintura és la disciplina antonomàstica de les arts plàstiques. L'ofici de les belles arts ha estat afició confessada de nombrosos borrianencs, alguns dels quals molt lligats al

món de les falles i d'altres no tant, o no gens. Llevat d'uns pocs moments crítics, des de la creació de l'ABC, l'any 1954, fins avui, han existit concorreguts tallers per a aprendre-hi les diferents tècniques pictòriques i escultòriques. El primer centre d'aquest tipus que coneixem va ser l'Escola de Dibuix i Pintura de l'ABC que va començar a funcionar l'any 1954. Deu anys després es va suprimir per raons econòmiques (Roselló, 2009: 15). A més, de 1966 a 1991 va funcionar un estudi dependent del Col·legi dels Carmelites (l'actual col·legi Illes Columbretes) que regentava un religiós: Juan de Dios Morenilla.

Però hi ha una iniciativa de l'any 1973 especialment important perquè va ser la llavor del que avui coneixem com Centre Municipal d'Estudis (CME) Rafel Martí de Vicianà, altrament conegut com la Casa de la Cultura del nostre poble. Parlem de l'AMA, creació i sacrifici del nostre més il·lustre pintor, Vicent Traver Calzada. L'AMA va ser fruit de l'empenta i la il·lusió d'un jove pintor borrianenc, fill d'artista faller però amb un domini de les tècniques diverses de les belles arts i minuciositat inusitades als antípodes del món del paper cartró. L'Ajuntament va cedir un local precari al carrer de Jesús perquè Traver Calzada hi engegara, de manera altruista, l'AMA. Aquesta va durar quatre anys i entre els seus nombrosos alumnes es pot comptar el fotògraf Joaquim Bosch.

L'espurna de l'AMA, avivada pels temps de canvi i afanys d'obertura que bufaven en aqueixos anys, va motivar tot un col·lectiu de gent de la cultura en general. Músics com Pasqual Rubert, Gerard Mesado, juntament amb l'arqueòleg Norbert Mesado, i més gent van aplegar forces per a reivindicar una casa de cultura per al poble. Finalment, ho van aconseguir. Era l'any 1990. A poc a poc, la Casa de la Cultura ha crescut, s'ha estès sempre des de l'antic convent de la Mercè, que va ser presó feixista els anys de la guerra. Després de tant d'esforç, quan les aigües ja baixaven clares, Traver Calzada va llegar les classes de dibuix del CME a Tomàs Sendra i a Amelia Gual, que hi han ensenyat dibuix, pintura i escultura a moltes generacions de borrianencs. Altres centres d'arts plàstiques a la Borriana del període democràtic han estat l'estudi Gama, al carrer Sant Vicent, centre privat, i el taller de pintura organitzat per la Caixa Rural a l'edifici de la Carrera.

L'afecció a la pintura i a la fotografia a Borriana és substancial. Les classes de què acabem de parlar han fet que molts borrianencs practiquen la pintura en el temps de lleure o fins i tot de manera quasi professional. Tanmateix, hem hagut de triar. Hem deixat de banda els pintors de falla, que tenen el seu lloc en el capítol 2 d'aquest llibre. Pel que fa als escultors, en destaquem dos noms: Sergio Cabedo i Santiago Soro. Tots dos són escultors i alhora artistes fallers, i Cabedo treballa sovint per al pintor i escultor d'Alzira, resident a Sant Joan de Moró, l'arxiconegut Juan Ripollés, en la construcció de les grans figures metàl·liques que caracteritzen alguns dels seus treballs.

A partir d'una primera impressió sobre l'estil i les tècniques pictòriques utilitzades, hem dividit els principals pintors en tres grups: els tradicionalistes, els híbrids i els abstractes. Quant als tradicionalistes, Juan González Alacreu (1937) va començar com a dibuixant de còmics i il·lustrador de llibres infantils. La seua pintura, de temàtica costumista valenciana, recorda, pel traç i per la paleta, Joaquim Sorolla. Juan Dualde (1940) també fa pintura costumista amb detalls de la mar i de la taronja, i sovint apareixen en les seues teles enquadraments fàcilment identificables per qualsevol borrianenc. Això també passa sovint en la pintura de Vicent Guerola. Retolista d'ofici, però amb bategants inquietuds artístiques, aquest pintor ofereix una gamma de colors més reduïda que els anteriors, i

mostra preferència pels paisatges urbans borrianencs en sèpia o en blanc i negre, on sovint busca el realisme amb rigor gairebé fotogràfic. Guerola és interessant també pels intents que ha fet en algunes ocasions per connectar la seua obra plàstica amb els versos del poeta Vicent Andrés Estellés.

En segon lloc parlem ara dels híbrids: aquells pintors que, per temàtica, per tècniques i per estil, no se ceneixen a un reflex tradicional de la realitat. Vicent Traver Calzada (1945) és un pintor excepcional, especialment perquè ha arribat a l'excel·lència en el domini de tècniques pictòriques molt diverses, a més de conservar la manera artesanal de confeccionar les pintures que utilitza. Així, el seu treball artístic és també el de l'infatigable artesà i la seua meticulositat en l'elaboració és màxima. Les seues capacitats per a la pintura figurativa són encomiables i alguns dels seus treballs, de detall hiperrealista, recorden el pintor de Tomelloso Antonio López.

Calzada defuig tota mena de megalomania. No va a ARCO ni a les grans fires de l'art. Ell diu que no vol ser artista, que l'única cosa que vol ser és bon pintor. La seua manera d'art persegueix el rigor i que tots els elements i processos d'un quadre es justifiquen per un perquè meditat. La seua aparença física és inconfusible per la barba i els cabells blancs i abundosos, però no per cap projecció pública. Ningú no és profeta en terra pròpia, però potser les lloances i reconeixements locals vindran *post mortem*, quan ja siga massa tard per a traure profit local d'aquestes mans i cervell generosos, però poc tinguts en consideració.

Pepe Forner (1955) és un altre pintor local. La temàtica de les seues obres no s'escapa del que és previsible pel que fa als temes. Una o diverses figures humanes solen ser les protagonistes dels seus quadres. El seu traç és poderós i la paleta de color és variada, intensa i amb certa predilecció pels grocs. Tot i les diferents tècniques i estils que utilitza, uns més a prop del llapis, uns altres més de la brotxa, sempre reconeixem la figura humana en els seus quadres, no com en el cas de Vicent Carda, que veurem ara. Carda (1962) és un pintor no figuratiu. Alguns dels seus treballs, basats en la seriació, amb traços gruixuts i colors i formes que recorden figures vegetals o aquàtiques i alhora textures de paret antiga, evoquen sovint Antoni Tàpies. Vet ací una definició més tècnica:

Cabe señalar dos constantes tan obvias como sugerentes [referents a l'obra de Vicent Carda]: los elementos figurativos aparecen reducidos a su mínima dimensión gráfica, y en la relación figura-fondo, el espacio pictórico se percibe como un lugar vacío (aire) en el que flotan los signos plásticos.²

A més de pintor, Vicent Carda també treballa, des de 2006, com a gestor d'art a través de la seua empresa Espais d'Art. Víctor Meliá Dealba (1983) és l'últim nom d'aquesta llista escadussera de pintors borrianencs. De fet, Dealba no és exactament un pintor, sinó un artista visual que crea les seues obres en suport bidimensional d'imatge fixa. És, en definitiva, un artista conceptual. Dealba és un pensador de l'art que reflexiona sobre les fronteres artístiques amb els seus treballs. Així, podríem dir que les seues obres són metareflexions sobre l'art a través de l'art. I sobre la realitat. Un dels seus leïtmotiv és la reflexió sobre l'invisible del real. La imatge fotogràfica té, però, un pes important en les creacions de Dealba.

² Extret del web <www.antonipinyol.com>, d'una entrada datada de l'11 de març de 2006.

Hem dividit la nostra selecció de fotògrafs de manera cronològica en tres parts. La primera és la dels antics: José Luis Garcia Ferrada (1935) i Joaquim Bosch (que naix a Almussafes, el 1930, però que amb vint anys se'n ve a viure a Borriana) són dos fotògrafs guardonats en moltes ocasions en concursos de fotografia del territori espanyol. De la fornada dels anys cinquanta i seixanta, destacarem tres fotògrafs: Joan Antoni Vicent, Ramon Usó i Jordi Font de Mora. Vicent, que és de la Vall d'Uixó però estiuieja a Borriana, té predilecció pel blanc i negre. És un caçador de paisatges de ciutat i té ben assumida la funció narrativa de la fotografia. Darrerament, ha col·laborat amb l'escriptor Joan Garí per a il·lustrar la nova versió d'*El País Valencià* fusterià, de 1962, titulat *Viatge pel meu país* (2012).

Jordi Font de Mora va nàixer a Barcelona, l'any 1966, on sa mare tenia un estudi de fotografia. Font de Mora es va instal·lar a Borriana quan tenia 23 anys i va crear, juntament amb el dissenyador Jean-Paul Aznar, Plató: una de les agències de publicitat de més història del nostre poble. Aquest fotògraf publicitari va ser guardonat l'any 1985 amb el premi al millor fotògraf català de l'any. Perfeccionisme i constància són els adjectius que millor descriuen aquest minuciós fotògraf d'estudi. Perfeccionisme i textures són adjectius per al següent fotògraf borrianenc. Ramon Usó és un fotògraf del color. Les seues instantànies són molt lluminoses i transmeten sempre força. Té preferència pel personatge de la dona. El seu extens i potent treball no deixa espai al dubte sobre la seua qualitat com a fotògraf.

Els de la primera fornada eren fotògrafs analògics, els de la segona són conversos i els que ara citaré, forjats en el digital, són partícips d'una certa tornada nostàlgica al carret i a l'ampliadora. És el cas de José Carlos de la Torre (àlies Artinwreck) fotògraf artístic borrianenc que actualment treballa la fotografia analògica en blanc i negre. A més, De la Torre forma tàndem artístic amb la dibuixant Paula Fernández (àlies Dudelsea, que és d'Oviedo, però a hores d'ara viu a Borriana). Junts són Wreck at Sea i ofereixen un treball de fotografia amb afegitons pintats que donen als enquadraments fotogràfics d'allò més quotidians una visió fantàstica i d'aspecte naíf. Per a tancar el grup dels fotògrafs, parlarem d'una jove, Wayre Arnal (les Alqueries), que emmarca el seu treball fotogràfic en una concepció estètica en sintonia amb les darreres tendències estètiques europees. De la Torre i Arnal són, si més no, dues promeses de futur de la instantània borrianenca. Es veu clarament també com aquest darrer grup dels fotògrafs més novells sap posicionar-se en els llocs de l'art i ha captat com funciona l'organització rizomàtica de la informació en Internet: xarxes socials com Pinterest, Instagram o la plataforma de microblogs per a artistes, Tumblr. Nous temps, nous canals.

Pel que fa al cartellisme cal destacar el pintor Amat Bellés (nascut el 1949 a la Poble Tornersa, però amb un estret i lligam amb Borriana). Els seus cartells, de tonalitats suaus, que sovint mostren muntatges de dones dibuixades sobre paisatges pintats, han publicitat la Universitat Jaume I durant els seus més de vint anys de vida. Un altre cartellista vinculat amb Borriana és Juan Ingelmo (1976), els cartells del qual, d'un marcat geometrisme en els contorns, han estat triats per anunciar les festes patronals de pobles i ciutats arreu de l'Estat.

No voldria deixar de citar Vicent Aleixandre per la seua proximitat local i per l'estil inconfusible dels seus cartells, i amb ell, un grup d'artistes *underground* nascuts als setanta que han assolit cert prestigi entre els seus companys d'ofici. Ens referim als grafiters Joe i Paquito, als tatuadors Jorge Musoles i Felipe i, en darrer lloc, als decoradors de vehicles Raúl Godos i José María Giner, que formen la marca Imaginart Factory.

4. Cinema

Hi ha tres borrianencs que es mouen en l'elit cinematogràfica espanyola: el productor Gustavo Ferrada Lavall (1963), el director, productor i guionista Vicent Monsonís, àlies Monso (1968), i el dissenyador d'efectes especials Juan Serrano (1976). Justament el més jove és qui ha arribat més amunt, ja que té un Òscar pel seu treball en la pel·lícula *El laberinto del fauno*. Des de la seua empresa amb seu a Barcelona anomenada Gadget Efectos Especiales, ofereix serveis per a tota mena de muntatges audiovisuals. Ha treballat en altres superproduccions com *Hellboy* i *Ágora*.

Vicent Monsonís és un dels realitzadors capdavaners del cinema al País Valencià. Ha rodat pel·lícules com *Dripping*, *Mi último verano con Marián* i *Vida robada*, les dues últimes compten amb escenaris borrianencs. Ha participat, com a productor, en la seua pel·lícula *Dripping* amb una altra borrianenca, Clàudia Peris. Encara li queda molta carrera cinematogràfica per davant i segurament ampliarà el seu currículum com a artista de la imatge en moviment. El més gran dels tres cinèfils locals és Gustavo Ferrada (1963). Ha estat productor de la hilarant *El milagro de P. Tinto*, de *Crimen ferpecto*, d'*El Camino de los Ingleses* i de *La Caja 507*, entre d'altres pel·lícules. Ha treballat com a productor per a TVE, per al grup Sogecable i per a la Ciutat de la Llum. De fet, és considerat un dels productors més destacats del cinema espanyol actual (Ríos, 2009: 10).

Podríem considerar que un productor de cinema com Ferrada és un gestor d'art, i així enllaçaríem amb l'últim però imprescindible home d'art que citarem en aquest punt del capítol. Manuel J. Borja-Villel (1957) és un historiador de l'art, veí de Borriana, que ha dirigit els millors museus de l'Estat espanyol. Ha estat director artístic de la Fundació Antoni Tàpies de 1990 a 1998. Aquell mateix any va ser nomenat director del Museu d'Art Contemporani de Barcelona (MACBA). Des de l'any 2008 és director del Museu Reina Sofía de Madrid. De fet, Borja-Villel és el responsable de l'exposició sobre Salvador Dalí que té lloc d'abril a setembre de 2013 al Reina Sofía i que és la més visitada de la història de la capital.

5. Música

Borriana ha tingut molt bons músics. Potser la música ha estat el més prolífic i reeixit art a Borriana. Escorcollant una mica es pot trobar fàcilment informació sobre músics borrianencs de molta qualitat que no han parat de sorgir des del segle XIX fins als nostres dies, i Borriana ha comptat amb centres de música almenys des del segle XIX. A començaments del segle XX hi havia dues bandes municipals: la Filharmònica i la Lira Juvenil, que també s'anomenà la banda de la Creu Roja i que era coneguda com La Xicoteta (*Buris-ana*, 2005: 5).

També hi havia aleshores l'Acadèmia de Música de Corda, dirigida per Vicent Tàrraga, germà del virtuós de la guitarra Francesc Tàrraga. D'aquesta Acadèmia sorgiren bons músics de corda, entre els quals va destacar Abel Mus (1907-1983). Aquest violinista va esdevenir un dels millors d'Espanya, amb un èxit professional àmpliament acreditat, malgrat els perjudicis que li va causar la seua filiació antifrancuista. Professor del Conservatori de París, violí solista de l'orquestra del Liceu de Barcelona i solista també de l'orquestra municipal de València, dirigida per Josep Iturbi, són algunes de les seues fites.

Un altre músic borrianenc que va eixir de l'Acadèmia de Música de Corda va ser Ismael Cerezo, qui va arribar a ser violoncel solista de l'Orquestra Simfònica de Madrid. Un poc més vell que Mus i Cerezo era el violinista Joaquim Monsonís i Rivera, del qual se sap que va ser un violinista de reconegut prestigi a València (*Buris-ana*, 2005: 6) i que va morir, no massa vell, a Borriana, per una malaltia, fet que li va impedir arribar més lluny com a solista de l'instrument més fi dels de corda. Hi ha una curiosa història que lliga els dos grans violinistes i que ha estat contada per un altre violinista de Borriana, deixeble d'Abel Mus, com és Gerard Mesado (2005: 10-12).

Com molt amablement conta Gerard Mesado, a finals del segle XIX, en plena esplendor tarongera de la capital de la Plana Baixa, hi havia a Borriana un comerciant de taronja italià, gran melòman i filantrop, anomenat Antonio Cánesa Mendaya. Pels volts d'aqueixos anys hi havia certs músics que es guanyaven la vida tocant als cafès de l'època, especialment al Casino Borrianenc i al Café de Zapater. Cánesa va exercir de mecenes de dos d'ells: el guitarrista Francesc Tàrrrega Eixea i el violinista Joaquim Monsonís Rivera. A Francesc Tàrrrega li va regalar una Antonio Torres, la millor guitarra d'aquells temps. Per a Monsonís va ser un Rugieri de Cremona espectacular, que no va poder lluir en els grans escenaris que hauria volgut a causa d'una malaltia fulminant. Aleshores, en morir Monsonís, Abel Mus va voler comprar-li l'instrument a la seua dona. I així, entre borrianencs va anar la cosa i el violí va poder trepitjar els escenaris que es mereixia de la mà de Mus, que el va tindre amb ell, com un apèndix del seu braç, fins a la mort.

Conta Mesado com, de tant en tant, Abel Mus, el seu mestre de violí, li deixava el Rugieri, però per poc de temps, ja que la síndrome d'abstinència li venia en unes poques hores i havia d'anar a tornar-li'l sense haver-lo gaudit tot el que hauria volgut. Hauria estat bonic que aquest anhelat instrument haguera passat per tercera vegada a mans d'un borrianenc i violinista, però el cas és que, en morir-se Mus, se'n va perdre la pista. Gerard Mesado ha estat també solista de l'orquestra del Liceu de Barcelona i fa molts anys que viu i treballa de violinista a Alemanya, on va formar família i on s'ha quedat a viure. El cas de Gerard Mesado també és un cas de trencar barreres. Va començar a tocar als dinou anys i, malgrat el desencoratjament que va patir per part de professors de violí de València que el consideraven massa major per a dedicar-s'hi professionalment, la seua tenacitat va poder amb tot. De la mà de l'obstinat violinista Abel Mus va aconseguir la seua fita i es va convertir en un violinista de qualitat consolidada i incontestable (Mesado, 2005: 10).

Joaquim Monsonís, Abel Mus i Gerard Mesado han estat els tres millors violinistes borrianencs i el que va arribar més lluny va ser Mus. Sobta el fet que, pels volts del 1927, Abel Mus comptava amb un club de fans, la Peña Mus, talment com si es tractara d'un jugador de futbol o d'un cantant popular d'ara (Mesado, 2005: 12). Actualment, hi ha un violinista, nascut l'any 1987, que està fent el seu camí per les orquestres provincials amb qualitat tècnica i versatilitat destacables: Pedro Gilabert.

Al llarg del segle XX, Borriana ha albergat grans músics i músiques, dels quals ara intentem oferir-ne una panoràmica, encara que limitada per causa de l'espai. Vicent Soler fou un bon guitarrista i violoncel·lista, deixeble de Francesc Tàrrrega. La seua filla, la pianista Lolita Soler (1938), ha estat durant molts anys professora de música i de piano a Borriana i a Castelló, però també ho va ser durant uns anys a Lisboa. El psiquiatre nord-americà Oliver Sacks afirma el que la història i la tradició han demostrat durant segles: les

persones amb deficiències visuals desenvolupen un sentit especialment virtuós i sensible per a la música. És el cas del músic borriianenc Pasqual Rubert. Aquestes persones que no veuen utilitzen altres sentits, especialment els relacionats amb l'oïda, molt més que la resta, fet que els converteix en superdotats per a la música i capaços de gaudir-la i de comprendre-la d'una manera especialment profunda (Sacks, 2008: 160-164).

Entre els antics, i pel que fa a les veus, hi ha dues figures borriianenques que han triomfat en diferents àmbits de l'escena musical nacional i internacional. Ens referim a Lucrecia Bori (1887-1960) i a Juan Varea Segura (1908-1985). Lucrecia Natividad Borja González de Riancho no va nàixer a Borriiana, sinó a València. La considerem borriianenca perquè son pare i els seus avis eren de Borriiana i perquè, a més, hi va passar els seus anys d'infantesa i adolescència. Son pare era Vicent Borja Bonet, comandant d'infanteria (Mesado, 2005: 13). Lucrecia Bori és considerada per alguns una de les millors sopranos de la història i va obtenir el seu gran èxit als Estats Units. Va residir a Nova York durant molts anys i allí va morir. D'altra banda, el borriianenc Juan Varea és considerat una de les veus clàssiques del flamenc. Va començar la seua carrera artística a Barcelona i després de tota la vida dedicada a aquest cant va ser reconegut com un dels millors del flamenc amb el premi a la Mestria, atorgat per la Càtedra de Flamencología de Jerez de la Frontera.

De les veus antigues, falta esmentar la cantant lírica Rosa Adelfa Ballester. Si pensem ara en les veus noves, hem de citar les corals borriianenques. Actualment n'hi ha dues: la Coral Borriianenca, amb la seua secció infantil i juvenil, i el Cor Carnevale. La Coral Borriianenca va ser fundada l'any 1983 per alguns dels qui actualment formen part del Cor Carnevale, entre els quals, l'actual director del Cor Carnevale, Josep Ramon Calpe Saera, melòman confessat. Abans hi havia l'Orfeó Borriianenc, així que el cant, a Borriiana, almenys els dos darrers segles, ha estat cultivat bastament. De la Coral Borriianenca ha sortit la millor veu femenina actual de la capital de la Plana Baixa: Minerva Moliner. Aquesta cantant borriianenca, nascuda als anys setanta, ha tingut diversos èxits nacionals com a solista d'òpera. Encara és jove, així que és massa prompte per avaluar la seua trajectòria, però segueix el camí de les grans dives. Hi ha una altra cantant que viu a Borriiana i que té un futur prometedor en el món del cant clàssic: Iris Almenara (1989).

La germana gran de Minerva Moliner és Eugenia (1970), la flauta travessera borriianenca que més lluny ha arribat en el món de la música clàssica. Flautista de reconeguda qualitat, viu a Chicago on, probablement, les possibilitats de viure de la música d'alt nivell són millors que a Borriiana. Eugenia és, a hores d'ara, una de les millors flautistes del món, àmpliament lloada per la seua musicalitat, i forma amb Denis Azabagic un dels millors duos guitarra i flauta que existeixen: Cavatinaduo. Una deixeblla reeixida d'Eugenia Moliner és la també borriianenca Maria Bernat (1981), professora de flauta travessera del Conservatori de Castelló, que ha estudiat en diversos punts d'Europa i dels Estats Units.

En qüestió de clarinetistes, Borriiana ha estat un nucli destacat. Des dels quasi ancestres Ximet de la Mateua, Juan Kavalireck, *l'Àustríac*, i Solà (*Buris-ana*, 2005: 6), la Banda de Borriiana no ha cessat de produir clarinetistes, tots ells devots de l'instrument i alguns i algunes que han fet de l'aeròfon de llengüeta simple l'ofici de la seua vida. Entre els actuals, en destaquem Norma Comes Vidal, per la seua trajectòria com a instrumentista, però també com a professora de clarinet; formada en la Banda de Borriiana. Però, en el cas dels clarinets, el borriianenc que ha arribat més alt, ja als

vint-i-set anys, és Raúl Traver, reconegut solista internacional amb nombrosos premis, que estudia a Califòrnia i al Conservatori Reina Sofía de Madrid.

Destaquem també altres bons músics i professors d'instrument actuals que van començar en la Filharmònica Borriana a finals dels anys vuitanta i als noranta i que són referents nacionals del seu instrument. D'una banda, David Guillamón, percussionista borriana que ha estat membre d'orquestres d'arreu d'Espanya i també a Alemanya. Com a professor de percussió del Conservatori de Borriana, ha creat escola i té nombrosos i aplicats deixebles, dels quals en destaca un dels primers: Jesús David Valero (1987). Podríem seguir parlant dels molts músics professionals que actualment hi ha a Borriana, però l'espai ens priva d'aquesta devoció. Per acabar, citarem una jove pianista i compositora amb molta projecció de futur: Paula Traver, i altres excel·lents músics actuals borriancs com ara Salvador Sebastià (1972, director de trajectòria precoç i dilatada i professor al Conservatori Superior Joaquim Rodrigo de Castelló), Santiago Pla (actual trompa solista de l'Orquestra de València), Ana Pitarch (violoncel·lista i professora), Guillem Calpe (1990, actual estudiant de composició i de direcció a Amsterdam) i, sense més dilació, deixem la línia oberta per si algú vol afegir-s'hi.

6. Literatura

Sens dubte, la figura de lletres més important que Borriana ha tingut fins als nostres dies ha estat Rafel Martí de Viciania (1502-1582). Cronista destacat de la seua època, és considerat per alguns l'historiador valencià més important del segle XVI. Va participar en la guerra de les Germanies en contra dels agermanats. La seua obra més important és la *Crònica de València*, composta de quatre volums, la qual va ser escrita en valencià i posteriorment traduïda al castellà per motius polítics, i publicada l'any 1564 amb el nom de *Crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia y de su reyno*.³ Aleshores, Borriana encara era una de les ciutats més importants del Regne de València i, per tant, un centre neuràlgic historicocultural. Si Martí de Viciania haguera nascut els nostres dies, no l'hauríem inclòs en aquest capítol, ja que no hi ha molt d'artístic en una obra més aviat humanisticocientífica com la seua. En canvi, per la importància de la seua figura i per les escasses fronteres entre art i cultura, en general, existents en el període humanista —això és un invent racionalista de segles després—, hem considerat interessant començar a parlar de literatura recordant aquest il·lustre literat borriana. Perquè en la seua figura insigne queda reflectit el pes específic de la Borriana catalanoaragonesa.

Després del gran historiador, fem un salt cronològic de tres segles i ens presentem en la segona meitat del segle XIX, ja que no disposem d'informació substancial sobre els escriptors d'aquests segles que en la història de la literatura catalana s'han considerat tan foscos. La Borriana de la segona meitat del XIX i de l'inici del XX és la del boom de la taronja. Borriana recupera la seua posició de nucli econòmic. Com ha ocorregut —almenys fins ara—,

³ Del tercer volum d'aquesta obra de Martí de Viciania és el dibuix tan característic de la Borriana del segle XVI, emmurallada i esfèrica segons l'historiador, una rèplica del qual es troba a la plaça la Mercè en forma de maqueta de bronze.

l'augment del poder adquisitiu de la burgesia i dels treballadors implica el creixement de l'activitat cultural i concretament artística. Així, en aquesta època apareixen una vintena de publicacions locals i, com hem vist en l'apartat dels músics, hi ha llocs neuràlgics de cultura i de comerç com el Casino Borriàenc. Justament el casino va esdevenir la seu d'una agrupació científica, artística i literària, anomenada La Grillera (Esteve i Garí, 1989: 19).

Aquesta associació, més aviat efímera, va operar de 1898 a 1902. Cada mes convocava un certamen de creació literària a la manera jocfloralista, tan de moda pels volts del xx —i que encara cueja en certs contextos fallers. Al voltant de La Grillera hi hagué lletraferits com Josep Calzada Carbó (1878-1965) i Joan Baptista Tejedo Beltran (1877-1952). Manuel Peris Fuentes (1857-1932) no va participar en La Grillera, però també féu poesia. De fet, tots cultivaven la poesia, però alguns també provaren amb altres gèneres literaris. Calzada va escriure poesia i narrativa. Peris, poesia i teatre. Tanmateix, el poeta borriàenc més important d'aquesta època, els versos del qual eren recitats pels seus conciudadans, ha estat Tejedo Beltran de qui destaca, per la seua popularitat, el llibret *Pere*, el qual va ser editat l'any 1902 i reeditat en 1944 (Esteve i Garí, 1989: 21-22).

No voldríem deixar d'esmentar Vicent Moliner Nadal (1903-1940), l'últim alcalde republicà de Borriana, que va escriure a la presó uns poemes en castellà que esgarren l'ànima i d'alguns dels quals se'n conserven originals (Doñate, 2006).⁴ Són testimonis esfereïdors que narren el dolor d'un home republicà i socialista que va romandre estoicament al seu poble, i va exercir-hi de governant en els anys de la guerra civil, que va lluitar perquè els borriàencs comptaren amb queviures quan hauria pogut fugir del poble i del país. Com a recompensa, va obtenir un any llarg de presó i una condemna a mort que es va executar el 21 de maig de 1940, amb el seu afusellament a la rambla del riu Sec, al costat del cementiri de Castelló.

Un altre cas excepcional és el d'Artur Perucho Badia (1902-1956), nascut a Borriana, però que no hi va residir a penes. Aquest escriptor, periodista i activista polític va viure almenys a Borriana, a Xàtiva, a Barcelona i a Mèxic. En el seu periple vital, ple de maletes, trens i avions, va treballar de periodista i va escriure estudis de recerca com *Catalunya sota la dictadura* (1930) i *Resum de literatura russa* (1933). Però el citem ací especialment pel seu vessant de novel·lista i per una novel·la imprescindible de la literatura catalana com és *Ícar o la impotència* (1929). També va escriure teatre, almenys tres obres. Finalment, el seu compromís polític amb els ideals republicans el va dur a l'exili mexicà (Esteve, 2007: 348-349). Un altre borriàenc instal·lat a Amèrica és Francisco Planelles (1936), qui ha escrit nostàlgicament sobre el seu poble, Borriana, des de l'Uruguai, on ha viscut aproximadament mig segle.

En la seua *Història de la literatura del segle xx a Borriana*, publicada l'any 1989, Teresa Esteve i Joan Garí divideixen l'estudi en dues parts i utilitzen la guerra civil com a frontissa. Arribats a l'any 1939, la conjuntura canvia diametralment. Es perd la llibertat d'expressió: no es pot escriure en català ni contradir l'esperit nacionalcatolicista. En aquest context es va crear la revista *Buris-ana* (1956), dos anys després del naixement de l'ABC.

⁴ Els poemes de Vicent Moliner Nadal es poden consultar en el número 199 de la revista *Buris-ana* que és el de juny de 2006. Aquest número inclou un facsímil de trenta pàgines on es recullen els poemes de Moliner que es conserven així com les investigacions sobre aquesta víctima del franquisme dutes a terme per Vicent Abad i per Raquel Doñate, qui ha estat l'encarregada de compendiar els seus versos i de contextualitzar-los.

Josep Aymerich Tormo, Joaquim Urios i Vicent Monsonís Moros, entre d'altres, en van ser els responsables.

Pel que fa a la poesia dels anys del franquisme i de la transició, hi va haver un grup de poetes que va optar pel continuisme (Esteve i Garí, 1989: 46) costumista, populista i per això poc problemàtic amb el règim. Parlem de Josep Aymerich Tormo, Joaquim Urios, Vicent Monsonís Moros i Josep Esteve Patuel. Aquest darrer es va destacar una mica, potser pel seu to més general i una subtil introducció de contingut ideològic (*Ibidem*). D'altra banda, hi ha Josep Fèlix Escudero (nascut a Atzeneta l'any 1946, però considerat de Borriana), amb un afany més innovador i que va escriure part de la seua poesia en català.

Pel que fa a la poesia de les dones, Carme Rufino i Teresa Esteve,⁵ ambdues nascudes als anys seixanta, han publicat versos en català, mentre que Gema Gimeno, nascuda en els setanta, ha fet les seues provatures poètiques en castellà. Ens queden per comentar encara dues veus poètiques masculines en català: una de prou consolidada com és la d'Iban Leon Llop (1975), que compta amb diversos premis i publicacions dels seus poemes, i la d'Ivan Parra (1993), promesa encara de futur que, sent menor d'edat va publicar, a Bromera, un recull de poemes l'any 2011.

Josep Palomero (1953) va començar escrivint poesia tot i que posteriorment ha estat més reconegut per la seua narrativa. El seu germà Miquel Palomero (1961) també ha publicat alguna novel·la que li ha estat premiada, com és el cas de *Gònades tibants* (2003). El cas de Vicent Abad com a novel·lista és peculiar. Aquest estudiós, nascut el 1930, que ha redactat nombrosos capítols de la història econòmica i social de la Borriana citrícola, sorprèn l'any 2005 amb la seua primera novel·la, *El jardín de las Hespérides*, un relat costumista emmarcat en els anys de la capitalitat tarongera de Borriana.

Com li ha passat a Josep Palomero, Vicent Franch (1949) és també més narrador que poeta. Joan Jesús Pla Villar (nascut a Artana el 1942, però que ha viscut i treballat a Borriana) ha assolit el reconeixement en l'àmbit literari català com a escriptor de novel·la juvenil. També mestre, com Jesús Pla, Antoni Dualde Saborit (1976) fa poc que s'ha estrenat com a autor de literatura infantil i juvenil amb el recull de relats breus *Deu miratges* (2008). Un altre narrador borrianenc que escriu en català és Octavi Monsonís (1949). La seua darrera novel·la en català, publicada en 2013, és *Carrer de pas*.

Podríem afirmar que Joan Garí és el més prolífic i polifacètic dels escriptors borrianencs actuals. Aquest assagista i narrador que escriu en català i que, com molts d'altres, també va començar amb el cultiu del vers, ha estat guardonat en nombroses ocasions i escriu incansablement narrativa i assaig. Per a tancar aquest punt, parlarem de dos joves novel·listes locals: Enrique Planelles (1970), que en 2013 ha publicat la seua primera novel·la titulada *Los desdichados*, i Ángel Gil Cheza (1974, que és de Vila-real però que manté una estreta relació amb Borriana) que té diverses novel·les publicades, la darrera de les quals, de 2012, es titula *La lluvia es una canción sin letra*. També hi ha a Borriana un jove escriptor de guions audiovisuals de ficció: Marc Jarques (1989).

⁵ Teresa Esteve. Gràcies per la teua tasca que tant ha facilitat la meua en aquest text. I gràcies per ser dona i poetessa borrianenca.

7. Reflexió final

Aquest poble l'estimen molts artistes locals com s'estima la família: amb els seus defectes i tot. És una família que els fills i les filles artistes voldrien que fóra millor en molts sentits, però que ahora defensen aferrissadament contra les crítiques externes. Perquè és la seua única família i original: amb les seues borumballes i fums de canya, les seues ombres i claroscurs, els racons incomprensiblement tristos i dramàtics i la violència cultural; però ahora és una Borriana tan bella com una mar mediterrània, com un riu sec, com un campanar majestuós i remot, i uns carrers antics i condensats de memòria.

Hi ha joves que són encara promeses de futur per a l'art de Borriana —malgrat els mèrits que hagen pogut obtenir ja. Tenen al seu abast un nou univers cultural que sorgeix com una au fènix de les cendres de l'*antic règim* que ha estat l'era analògica. Es troben enfront d'una nova manera de mastegar influències i d'un nou concepte d'autoria, on autor i obra es desdibuixen ahora que passen a formar part d'una xarxa molt més orgànica cada dia.

BIBLIOGRAFIA

- Buris-ana* (2005) Monogràfic sobre música: «Borriana en clau musical», 195 [abril].
- Buris-ana* (2006) Monogràfic sobre la figura de Vicente Moliner Nadal, 199 [juny].
- Buris-ana* (2009) Monogràfic sobre cinema: «Borriana de cine», 209 [novembre].
- ESTEVE, T. (2007): «Artur Perucho i Badia, *Ícar o la impotència*», dins: *Les Normes del 32. Els escriptors castellanencs*, València, AVL, 348-349.
- ESTEVE, T. i J. GARÍ (1989): *La Terra que està més endins: literatura a Borriana: 1900-1988*, Borriana, Ajuntament de Borriana.
- GARCIA FERRADA, J.L. (1986): *Pell de taronja. Mig segle d'arquitectura a Borriana (1890-1940)*, Borriana, Ajuntament de Borriana.
- GARÍ, J. (2008): «El món de Ramon Usó», *Buris-ana*, 206, 8-11.
- MESADO, G. (2005): «Recordant Abel Mus», *Buris-ana*, 195, 10-12.
- ROSELLÓ, M. (2009): «Forja d'artistes. L'ensenyança d'arts plàstiques a Borriana (1955-1991)», *Buris-ana*, 207, 15-17.
- SACKS, O. (2008): *Musicophilia: tales of music and the brain*, Nova York, Vintage Books.
- <www.antonipinyol.com>.

BIONOTA

Aina Monferrer Palmer

Nascuda a Borriana (1987), és títol professional de Música (especialitat de Violí), llicenciada en Comunicació Audiovisual, grau en Filologia Catalana i màster en Comunicació Intercultural en l'Ensenyament de Llengües. Actualment treballa en el Departament de Filologia i Cultures Europees de la Universitat Jaume I com a investigadora predoctoral amb càrrega docent. La tesi doctoral que prepara, sota la direcció de Vicent Salvador, es titula «Estudi lingüístic, literari i textual de la poesia de Vicent Andrés Estellés en un marc d'interessos didàctics i traductològics».

Mirar envers el futur: evolució demogràfica i evolució de l'ús del valencià a Borriana

MODEST BARRERA AYMERICH (modestbarrera@gmail.com)

JOAN R. MONFERRER DAUDÍ (joan.monferrer@uji.es)

Universitat Jaume I

1. Evolució Demogràfica de Borriana (1986-2012)

Resulta inherent als homes, i per extensió a la societat, evolucionar, sense que això signifiqui ritme constant, ni tan sols progrés, simplement transformació. És el que s'esdevé de les relacions econòmiques, cultural i polítiques que mantenen els homes, tot plegat relacions socials. I de la mà dels canvis, que sovint desdibuixen les estructures o fonaments, els reptes de solucionar els problemes que les alteracions produeixen. Uns reptes que sovint es plantegen com una manera de preservar, en la mesura que siga possible, les fórmules tradicionals de convivència, mentre que d'altra banda pretenen adreçar tot el potencial de les transformacions al desenvolupament. Difícils de quadrar, en qualsevol cas, aquestes dues tendències, la de preservar allò que considerem nostre i la necessitat de progressar, considerant la inevitabilitat de canviar i el desig d'estabilitat, d'equilibri, precisament per poder interactuar des de bases sòlides i així poder canviar.

Taula 1. Evolució de la població i variacions anuals. Font: INE.

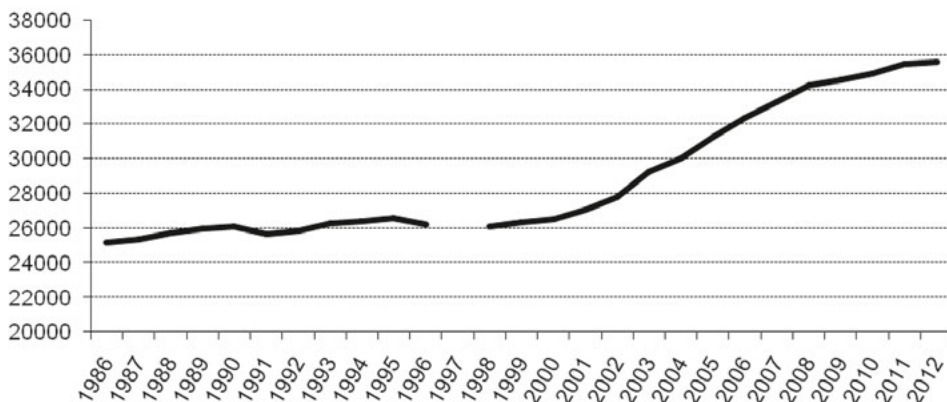
Any	Població	Variacions		Any	Població	Variacions	
		Absoluta	Any			Absoluta	%
1986	25.178			1999	26.323	226	0,86
1987	25.369	191	0,75	2000	26.499	176	0,66
1988	25.725	356	1,38	2001	27.055	556	2,06
1989	25.942	217	0,84	2002	27.794	739	2,66
1990	26.067	125	0,48	2003	29.250	1.456	4,98
1991	25.671	-396	-1,54	2004	30.059	809	2,69
1992	25.856	185	0,72	2005	31.281	1.222	3,91
1993	26.273	417	1,59	2006	32.349	1.068	3,30
1994	26.404	131	0,50	2007	33.255	906	2,72
1995	26.592	188	0,71	2008	34.235	980	2,86
1996	26.211	-381	-1,45	2009	34.565	330	0,95
1997				2010	34.896	331	0,95
1998	26.097	-114	-0,44	2011	35.433	537	1,52
				2012	35.598	165	0,46

L'evolució demogràfica de Borriana durant els darrers anys reflecteix la magnitud dels canvis i, alhora, permet intuir els reptes que ha d'afrontar la societat. Sempre amb les

dades del padró continu de l'Institut Nacional d'Estadística, en primer lloc recollides en la taula i gràfica número 1, podem veure com en els darrers vint-i-cinc anys, els guanys demogràfics nets són superiors als deu mil veïns —gairebé un trenta per cent més—, una xifra que cal magnificar si considerem que els guanys més significatius es produïren entre 2001 i 2007.

Evidentment aquest increment tan significatiu, que correspon a una tendència general experimentada per tots els nuclis urbans —sobretot, si a més són costaners— (Gozálvez, 2004: 141-155), no és el fruit d'un creixement vegetatiu, bé perquè Borriana es troba immersa en allò que coneixem com a cicle demogràfic modern —amb taxes de natalitat baixes i envelliment de la població—, bé perquè això no podria explicar un canvi de tendència tan accentuat com el que s'observa entre finals del segle xx i començaments del XXI. Aquest canvi, tal i com passa per regla general en totes les àrees urbanes, és el resultat de fluxos immigratoris que tingueren Borriana com a destí atrets pel creixement econòmic verificat a partir del canvi de segle i lligat sobretot a sectors com la construcció i els serveis.

Gràfica 1. Evolució de la població de Borriana. Font: INE.

Si és cert que Borriana sempre ha crescut gràcies a les aportacions d'immigrants, que alhora rejuvenien la població i provocaven repunts en la natalitat, el que n'ha canviat és l'origen. En efecte, encara en 1980 la major part dels immigrants provenien de territoris com Aragó, Andalusia i la Manxa, els quals podien arribar a representar gairebé un trenta per cent de la població (Castelló, 1988: 93-118). Els fluxos d'immigrants originaris d'altres indrets de l'Estat pràcticament s'aturaren en la dècada dels anys noranta, per la qual cosa el creixement va arribar a ser negatiu, considerant l'envelliment progressiu de la població. La tendència es va invertir, i a més de manera molt intensa, a començament de l'actual segle, però aquesta vegada no va ser l'èxode rural des de l'interior d'Espanya el responsable del creixement dels nuclis costaners (Guerrero, 2005), sinó que va ser la immigració estrangera fruit del creixement assolit durant els darrers anys que va augmentar la distància entre el desenvolupament del nostre país i alguns països propers geogràficament parlant o amb certa afinitat cultural.

Taula 2. Població segons el lloc de naixement i edat a 1 de gener de 2012. Font: INE.

		Total	%	Homes	%	Dones	%
Total	Total	35.598		17.801	50,0	17.797	50,0
	Menys de 16	6.374	17,9	3.270	9,2	3.104	8,7
	Entre 16 i 64	23.717	66,6	12.253	34,4	11.464	32,2
	65 anys i més	5.507	15,5	2.278	6,4	3.229	9,1
Nascuts a Espanya	Total	28.300	79,5	13.829	38,8	14.471	40,7
	Menys de 16	4.857	13,6	2.488	7,0	2.369	6,7
	Entre 16 i 64	18.061	50,7	9.121	25,6	8.940	25,1
	65 anys i més	5.382	15,1	2.220	6,2	3.162	8,9
Nascuts fora d'Espanya	Total	7.298	20,5	3.972	11,2	3.326	9,3
	Menys de 16	1.517	4,3	782	2,2	735	2,1
	Entre 16 i 64	5.656	15,9	3.132	8,8	2.524	7,1
	65 anys i més	125	0,4	58	0,2	67	0,2

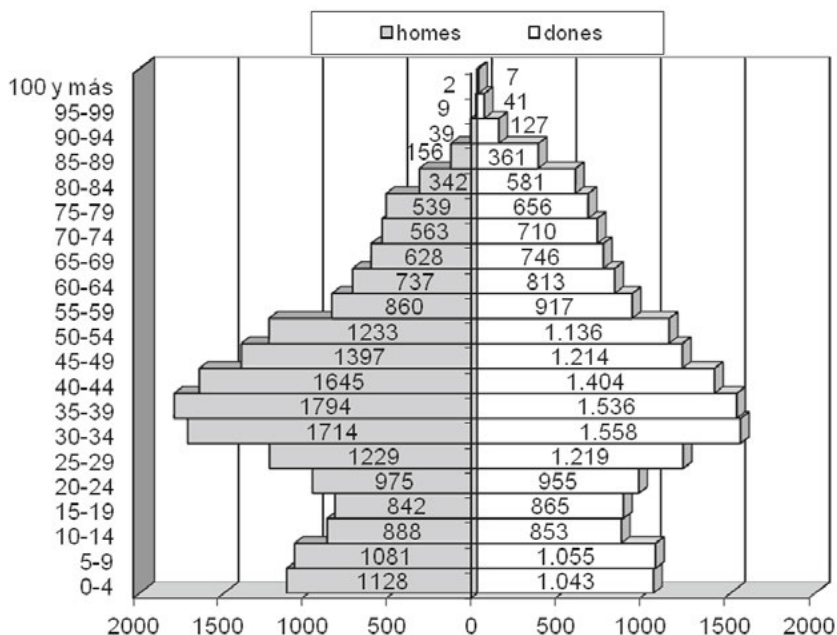
El resultat, tal i com es pot apreciar en les taules número 2 i 3, no sols va ser un fort creixement demogràfic sinó també canvis en la composició de la població borriana. Canvis pel que fa a l'estructura, perquè la població immigrant foren joves que capgiraren la tendència, bé que lleugerament, a l'envelliment de la població, bé pel fet de ser-ho i també perquè començaren a tenir els primer fills. Canvis, en segon lloc, en la composició perquè es va passar en la dècada dels anys noranta de no haver-hi pràcticament estrangers a suposar el vint per cent de la població de Borriana.

Taula 3. Població segons el seu lloc de naixement a 1 de gener de 2012. Font: INE.

	Total	Espanya	%	P. València	%	Castelló	%	Borriana	%	Estranger	%
Borriana	35.598	28.438	79,9	23.514	66,1	22.141	62,2	15.247	42,8	6.894	19,4
Hombres	17.801	13.924	78,2	11.577	65,0	10.937	61,4	7.547	42,4	3.390	19,0
Dones	17.797	14.514	81,6	11.937	67,1	11.204	63,0	7.700	43,3	3.504	19,7

Els canvis en la composició per edat i sexe, que poden veure's en la gràfica número 2, resulten aclaparadors. Així, ja es pot apreciar que les cohorts d'edat entre 10 i vint anys, les quals nasqueren en la darrera dècada del segle xx, eren sensiblement inferiors en nombre a les precedents, i aquesta havia sigut la tendència pràcticament des de la dècada dels anys vuitanta. Per això és que en aquestes dècades pràcticament no hi havia creixement demogràfic, i fins i tot en alguns anys era negatiu. Tanmateix, de cop i volta es va invertir la tendència, i els immigrants que hi arribaren comptaven entre vint i quaranta anys, contribuint a corregir els desequilibris en la base i a atorgar-li un caràcter expansiu durant els darrers anys.

Gràfica 2. Estructura demogràfica per edat i sexe a 1 de gener de 2012. Font: INE.

Un caràcter expansiu de la natalitat que, d'alguna manera, compensa encara el fet que el flux d'immigrants pràcticament haja desaparegut, per la qual cosa l'evolució demogràfica palesa signes d'estancament, que serien de recessió si no fóra per aquest efecte rejuenidor de la immigració.

Una població jove i estrangera, tant pel naixement com per l'origen, aquest és el canvi qualitatiu que cal afegir al quantitatiu, atreta tant per les possibilitats laborals que oferia la nostra societat com per la qualitat de vida que el nostre estat del benestar prometia. I quan el creixement s'ha esmorteït, i la tendència és a l'aturament, hi queda un canvi en la composició de la societat borrianenca.

Un canvi a afegir a altres que ja s'havien produït en dècades anteriors —ens referim a l'arribada d'immigrants d'altres indrets d'Espanya—, però que ara presenta una major diversitat geogràfica i, és clar, cultural. Això precisament és el que palesa la lectura de la taula número 4, on els percentatges s'han extret del total de cada continent de procedència. Els nostres veïns nascuts a l'estranger vingueren per proximitat geogràfica, serà el cas dels magribins —especialment els marroquins—, també per afinitat cultural com correspondria als iberoamericans, o per la combinació de tots dos aspectes com seria el cas dels residents originaris d'altres països de la Unió Europea, com ara la proximitat geogràfica —i a tot estirar la possibilitat de gaudir de bones comunicacions— i afinitat política derivada de l'adscripció a la Unió Europea. Acompanyant aquestes consideracions, ens referim al fet que l'arribada dels primers immigrants va tindre un efecte cridada sobre els seus països; només així podem explicar la gran concentració d'immigrants procedents de Marroc i, sobretot, de Romania a Borriana —per extensió també a tota la comarca.

Taula 4. Origen dels estrangers de Borriana a 1 de gener de 2012. Font: INE.

	Total	%	Homes	%	Dones	%
Total	35.598		17.801		17.797	
NASCUTS A L'ESTRANGER	7.298	20,50	3.972	22,30	3.326	18,70
Total Europa	4.460	61,10	2.349	59,10	2.111	63,50
Unió Europea	4.390	98,40	2.319	98,70	2.071	98,10
Romania	3.710	84,50	1.935	83,40	1.775	85,70
Resta Unió Europea	680	15,50	384	16,60	296	14,30
Europa No Comunitària	70	1,60	30	1,30	40	1,90
Total Àfrica	2.294	31,40	1.373	34,60	921	27,70
Algèria	256	11,20	164		92	
Marroc	1.893	82,50	1.109	80,80	784	85,10
Nigèria	73	3,20	45	3,30	28	3,00
Resta Àfrica	72	3,10	55	4,00	17	1,80
Iberoamèrica	337	4,60	131	3,30	206	6,20
Colòmbia	146	43,30	66	50,40	80	38,80
Resta Iberoamèrica	191	56,70	65	49,60	126	61,20
Total Àsia	159	2,20	106	2,70	53	1,60
Xina	66	41,50	033	31,10	33	62,30
Pakistan	75	47,20	60	56,60	15	28,30
Resta Àsia	18	11,30	13	12,30	5	9,40
Oceania i Apàtrides	2	0,01	1	0,01	1	0,01

Tot plegat un canvi en la composició social que, alhora, també ho és cultural. Pel que fa a la composició social, l'arribada de població adulta i jove, amb el consegüent repunt de la natalitat, planteja la necessitat de continuar amb els esforços en les àrees d'educació i sanitat, considerades aquestes uns vehicles fonamentals per a la integració i convivència (Piqueras, 2007: 353 i ss.). Aquests són, precisament, els gran reptes sobre els quals cal bastir el desenvolupament de Borriana.

2. Evolució de l'Ús del Valencià a Borriana (1930-2014)

2.1. Introducció

L'evolució de l'ús del valencià a Borriana s'ha mantingut de manera reeixida des de fa dècades, malgrat el procés de castellanització que es va produir principalment en la segona meitat del segle XX dins del procés general de castellanització que va patir el País Valencià des del segle XIX iniciat a la ciutat de València i, posteriorment, a la ciutat d'Alacant, que va incidir en la resta de ciutats valencianes progressivament segons el nombre d'habitants. D'altra banda, la immigració a Borriana del segle XX, especialment intensa en les dècades dels 60 i 70, va ser absorbida lingüísticament per dues raons fonamentalment en tractar-se d'immigració interior procedent principalment dels pobles muntanyencs de la província de Castelló (Alt Millars), de Terol i d'Andalusia: l'activitat econòmica principal a què es van incorporar era l'agricultura i la construcció,

i la permeabilitat social va ser clau perquè es formaren noves famílies entre els fills dels immigrants i persones nascudes a Borriana, amb el valencià com a signe d'integració social. Mentrestant, la burgesia local anava abandonant la llengua pròpia en les relacions familiars i, sobretot, amb els fills, en benefici del castellà com a marca d'ascens social. Però les coses han canviat molt en el segle XXI amb l'arribada d'un fort flux d'immigrants procedents majoritàriament de Romania i del Magrib.

En aquest apartat ens plantegem fer una anàlisi de la situació des de l'inici del procés de substitució lingüística, allà pels anys 30 del segle passat, fins als nostres dies, amb l'aportació de suggeriments per superar aquest procés de castellanització i redreçar la tendència en benefici d'un ús normalitzat del valencià.

2.2. De 1930 a 1960

L'inici de la castellanització a Borriana l'hem de situar a partir de la dècada dels 30 del segle XX, com en la major part de ciutats mitjanes del País Valencià. El que a València havia començat al segle XVIII amb l'alta burgesia i, sobretot, s'havia estès al segle XIX amb la burgesia mitjana, arriba a les ciutats mitjanes valencianes al segle XX i Borriana no n'és una excepció. Fins aleshores, a Borriana es podia viure plenament en valencià en tots els àmbits, tot i que l'administració i la justícia eren en castellà (la relació burocràtica del ciutadà amb l'administració i la justícia era mínima en comparació a l'actual), l'església feia les celebracions litúrgiques en llatí tret de l'homilia, que es feia en castellà, Borriana va pertànyer a la diòcesi de Tortosa fins als anys 60 i els capellans es relacionaven amb els feligresos en valencià, però el més important de tot és que els índexs d'escolarització eren baixíssims i de molt curta durada, fet pel qual el contacte amb el castellà de la majoria de borrianencs era poc significatiu.

En general, l'augment de la població a Borriana fins a la dècada dels 30 del segle passat, a causa del creixement vegetatiu i dels moviments migratoris, no va suposar cap retrocés en l'ús del valencià com a conseqüència de la forta immersió lingüística a què va ser sotmesa la població nouvinguda per l'alt nivell d'ús del valencià en aquell temps. La qual cosa va provocar l'absorció progressiva, amb una certa rapidesa, com a resultat de la gran permeabilitat social que en va facilitar la barreja amb la població autòctona. Posteriorment, en les dècades dels 40 i 50, la població es mantindrà bastant estable, amb poca incidència pel que fa a la immigració.

En la postguerra, amb una economia de subsistència i dos grans successos climatològics que van marcar negativament l'economia local —la gran nevada i la gelada del 46 i del 56—, el model social no canvia substancialment respecte a la dècada anterior. Tot i que la castellanització es veu reforçada en l'esfera del poder —política, guàrdia civil, administració, església i escola— i en la burgesia local, com a resultat de la victòria del bàndol franquista. El castellà serà l'única llengua d'ús públic al llarg de tota la dictadura, el valencià quedarà relegat a l'àmbit familiar i, a poc a poc, anirà relegant-se d'aquest àmbit en les famílies acabalades del poble.

En aquests anys, dècades dels 40 i 50, es creen a Borriana dos col·legis privats de xics amb el suport de la burgesia local: els Frares (1938) i els Salesians (1940). Els de xiques encara tardarien: d'acord amb la manera de pensar de l'època, les xiques no calia que estudiaren. Pel que fa a les escoles públiques a Borriana, n'hi havia dos: les escoles

velles, el Cervantes, i les escoles noves, el Viciano (sense oblidar les escoles del port i de Santa Bàrbara), totes elles d'educació Primària. De Secundària o Batxillerat, no n'hi havia cap. Progressivament, augmenta el nombre d'estudiants a Borriana, si bé en aquests anys la principal opció és l'abandonament prematur de l'escolarització dels fills de les classes proletàries per dedicar-se a treballar i a ajudar a casa, cosa que no passa amb les classes burgeses (comerciants i terratinents). Alguns dels que abandonen l'escolarització per treballar acudeixen per les nits a acadèmies privades per completar la seua formació. És clar que l'única llengua vehicular de l'ensenyament és el castellà.

Així, el castellà es consolida com a llengua de cultura, tret d'alguna manifestació popular com les falles on es manté el valencià popular en les crítiques dels monuments. Com a fita significativa de la llengua escrita en l'àmbit de la cultura borriana trobem l'any 1956 l'aparició del *Buris-ana*: «els fundadors —de l'ABC, un grup de patricis borriancs— van tindre la possibilitat de demostrar la seua vocació valencianista i a l'ensem europeista, amb iniciatives diverses com la publicació del butlletí *Buris-ana*» (<<http://www.borriana.com/>>). La llengua que predomina en la publicació és el castellà, fins als anys de la transició, tot i que apareixen algunes col·laboracions testimonials en valencià i en defensa del valencià.

En aquest context, les classes dominants opten pel castellà com a llengua de transmissió familiar; per tant, el que havia començat en els anys 30 en un grup reduït de famílies burgeses selectes es veu reforçat i ampliat progressivament en les dècades dels 40 i dels 50, i posteriorment, fins que s'estableix i es generalitza en la burgesia alta i mitjana de Borriana: comerciants, terratinents, professionals liberals, funcionaris, personal administratiu. És el que coneixem com substitució lingüística per ascens social: els pares parlen en valencià entre ells i parlen castellà amb els fills. Pel que fa a la llengua escrita, el nombre de persones capaç de llegir-la era molt reduït, i d'escriure-la encara menys (tots autodidactes). Aquest era un dels motius pel qual les crítiques de les falles estaven escrites amb ortografia castellana i amb molta abundància de barbarismes i col·loquialismes.

2.3. De 1960 a 1980

La dècada dels 60 representa una època d'expansió econòmica i d'obertura del règim, cosa que significà per a Borriana l'arribada d'una generació important d'immigrants castellanoparlants procedents d'Andalusia principalment, però també d'altres indrets peninsulars. No era la primera vegada que arribaven immigrants, en els anys 30 ja n'havien arribat. En molts casos havien estat persones de l'interior de la província i d'alguns pobles de Terol, els anomenats popularment *xurros*, però aquesta vegada era diferent, eren persones que venien de molt més lluny i que havien protagonitzat uns moviments migratoris que van sacsejar la península. Les zones més riques de l'Estat, en procés d'expansió econòmica, van acollir milers de famílies de les zones rurals més deprimides, i a Borriana en van arribar una part. Es van concentrar bàsicament al barri de la Bosca i a la zona de la Vieta (als pisos de Florentina), però també en podem trobar a les primeres finques construïdes a Borriana: al carrer Sant Domènec Savio o als pisos de Manuelet de Gómez, entre altres habitatges.

Aquesta immigració, a diferència del que va passar als cinturons industrials incipients de les grans ciutats del País Valencià, va ser integrada i absorbida a Borriana amb una

certa facilitat, especialment pel que fa a la segona generació. Les raons fonamentals de la integració van ser el nombre d'immigrants, els sectors econòmics i laborals a què es van incorporar (bàsicament agricultura i construcció) i, sobretot, la permeabilitat social dels descendents, que en molts casos van formar noves famílies amb persones naturals de Borriana que tenien el valencià com a llengua pròpia.

Mentrestant, en l'àmbit de l'ensenyament, l'escolarització acabarà universalitzant-se fins als catorze anys i a començaments dels 60 es creen dos col·legis privats per a xiques, Vil·la Fàtima (1959) i la Consolació (1965), que s'afegen als dos de xics que ja existien, i en l'ensenyament públic se'n crearan dos més, el Vilallonga (1964) i més tard l'Iturbi (1971). A finals dels 60 naix el primer institut d'ensenyament secundari a Borriana, el Jaume I (1969), i a finals dels 70 s'inaugurarà l'institut de formació professional Llombai. Al llarg d'aquestes dues dècades l'única llengua vehicular de l'ensenyament és el castellà, i el valencià és castigat i menyspreat per les institucions acadèmiques reforçant la idea que el castellà és una llengua de cultura, útil i necessària, i el valencià és una llengua inútil pròpia de les persones sense cultura.

En l'àmbit religiós, en els anys seixanta es produeixen dos fets cabdals per al procés de castellanització: el primer, la creació de la nova diòcesi Sogorb-Castelló (1960) i, el segon, la decisió del Concili Vaticà II (1962-65) d'introduir les llengües vulgars en la litúrgia. Pel que fa a la diòcesi, Borriana deixa de pertànyer a la diòcesi de Tortosa i passa a dependre de Sogorb; malgrat que els bisbes en aquestes dècades van ser catalans (Josep Pont i Gol, 1960-70, i Josep Maria Cases Deordal, 1972-96), el procés de castellanització de la diòcesi es veu reforçat, especialment amb el bisbe Cases Deordal. Però encara més important és la decisió del Concili Vaticà II (*Sacrosanctum Concilium*, cap. I, punt 36: Llengua litúrgica) d'introduir les llengües vulgars en la litúrgia, evidentment, a tot Espanya, a favor del castellà, ignorant completament el valencià. D'aquesta manera es consolida el castellà com a llengua oficial de l'església i els xiquets aprenen la doctrina en castellà i, a més a més, resen, es confessen i "parlen amb Déu" en castellà; el valencià no es propi tampoc per a les relacions espirituals i divines.

La burocratització de la societat augmenta a poc a poc i l'administració, les forces de seguretat i la justícia, així com la política —encara estem en ple règim franquista— no entenen cap altra llengua que no siga el castellà; per a ells parlar valencià és no ser ni sentir-se espanyol, i la por i la repressió ens duen a situacions ridícules i humiliants com ara el manteniment de converses en castellà de funcionaris amb persones del poble que s'expressen en castellà amb moltes dificultats.

La llengua de l'escola, de l'administració, dels mitjans de comunicació, de l'església i de la cultura, en definitiva la llengua del règim, és el castellà, que adquireix un gran prestigi en detriment de la llengua pròpia, el valencià. Aquest fet incideix de manera molt significativa en el procés de castellanització que ja s'havia iniciat molt abans, però que ara ho farà amb molta més força i determinació, i anirà baixant en l'escala social i afectarà no només a la burgesia més acabalada, sinó també a la mitjana i petita burgesia local. L'abandonament de la llengua pròpia per part dels parlants com a signe d'ascens social produeix situacions d'autoodi respecte a la llengua abandonada, el valencià, per tal de justificar la nova situació. Així, els nous castellanoparlants es converteixen en fermes defensors de la llengua i la cultura castellanenques i mantenen actituds bel·ligerants amb els

usos i amb els usuaris de la llengua abandonada, les persones que parlen valencià. Els nous castellanoparlants no poden admetre que una reunió d'una associació o col·lectiu es faça en valencià, que es parle en públic en valencià, que un escrit es faça en valencià, etc. “és una falta d'educació” —diuen encara ara.

2.4. De 1980 a 2000

Amb l'arribada de la democràcia, i després d'uns primers anys de transició convulsos i incerts, es consolida a tot l'estat espanyol un nou model polític i social basat en la descentralització; és l'aparició d'allò que alguns anomenaren l'Estat de les Autonomies —a tall d'exemple, recordem en aquest punt la gran manifestació a València del 9 d'octubre de 1977 sota el lema *Ara, volem l'Estatut*. L'estatut d'autonomia es va aprovar en 1982. En aquest context, els trets diferencials es consoliden com eixos centrals de les reivindicacions, i la llengua es converteix en el tret diferencial més significatiu que ens identifica, raó per la qual l'Estatut defineix el valencià com a «llengua pròpia de la Comunitat Valenciana» (art. 6) i, com a conseqüència, una de les primeres lleis que es va aprovar, després de l'Estatut, va ser la LUEV (*Llei d'Ús i Ensenyament del Valencià*, 1983).

El nou marc legislatiu i social va generar un context propici per redreçar les consciències d'un bon grup de borrianencs, quantitativament reduït però qualitativament molt rellevant, persones que pertanyien a la classe mitjana i amb formació universitària en la majoria de casos. Les coses començaven a canviar, ni que fóra de manera minsa. Cap a finals dels 80 s'inicia la primera línia d'ensenyament en valencià a Borriana, al col·legi públic Penyagolosa (que resultaria de la fusió de l'antic col·legi Cervantes i de l'efímer Hortolans). L'Agrupació Borrianenca de Cultura aplega una bona quantitat de socis en els primers anys de la transició com a refugi de les sensibilitats progressistes i valencianistes dels borrianencs de l'època, que anys més tard es traslladaran a les diferents opcions polítiques. En aquest context, no va ser una casualitat que en les eleccions municipals de 1983 el Partit Nacionalista del País Valencià obtingués una representació de dos regidors a l'Ajuntament de Borriana, un dels pocs municipis del País on va obtenir representació.

Un fet molt destacable per a l'ús i coneixement del valencià en la dècada dels 80 serà el nou mapa de mitjans de comunicació, especialment en el cas de la televisió. Si bé l'any 70 no arribava al 50% el nombre de llars que disposava d'aparell de televisió, en els 80 es generalitza el seu ús i en la pràctica totalitat de llars es disposa d'un o més aparells. Fins als 80 només hi havia dues cadenes de televisió del grup RTVE, però a partir d'aquesta època s'enceta el meló de les concessions privades, amb tres cadenes noves (1990), i, sobretot, amb la creació dels canals autonòmics a Catalunya (1983) i a València (1989). TV3 arriba al País Valencià, primer a Sueca (1985) i després a la resta del País (1986), gràcies a les gestions d'Acció Cultural del País Valencià i a les aportacions econòmiques de molts valencians. A partir d'ara molts infants de Borriana creixeran amb el club Súper 3, els dibuixos animats amb personatges que parlen com ells i les persones adultes que veuen i ouen en català sèries americanes, retransmissions esportives o les previsions del temps en què tant confiaven. Més tard, amb Canal 9, es multiplicarà l'audiència i el consum de programes en valencià.

L'escola pública, encapçalada pel Penyagolosa i per l'èxit de la seua línia en valencià, introdueix progressivament les línies d'ensenyament en valencià de manera generalitzada en la dècada dels 90 i principis dels 2000, no sense els entrebancs característics dels detractors. En aquesta època les línies en valencià (Programa d'Ensenyament en Valencià, PEV) conviuen amb les línies en castellà (Programa d'Incorporació Progressiva, PIP). En el PEV la llengua curricular base és el valencià, el castellà s'imparteix com a assignatura, i a partir de 3r de Primària s'usa el castellà com a llengua vehicular en l'assignatura de Coneixement del Medi; en el PIP l'alumnat té el valencià com a assignatura i a partir de 3r tenen l'assignatura de Coneixement del Medi en valencià, mentre que la resta d'assignatures s'imparteixen en castellà. Les escoles privades, per la seua banda, mantenen l'ensenyament en castellà amb el valencià com a assignatura. Posteriorment, per imperatiu legal, hauran d'implantar el Programa d'Incorporació Progressiva, però en els col·legis privats de Borriana no s'implanta cap línia en valencià. No és cap casualitat com tampoc no ho és el cas de l'església, que després d'un intent èpic i efímer de fer missa en valencià als Salesians (1977) per part del pare Vicent Martí († 2014), natural d'Alboraia, la resta de capellans van continuar fent la missa en castellà i l'església ha seguit utilitzant el castellà a Borriana com a llengua de la litúrgia, la catequesis i en totes les celebracions i relacions formals amb els feligresos, majoritàriament valencianoparlants. L'església valenciana no ha parlat valencià des de fa segles, alineant-se amb les tesis centralistes i castellanitzadores de la decimonònica burgesia dominant valenciana, que defensa la llengua com instrument folklòric que identifica les classes baixes i rurals del País, però que en cap cas serà identificada com element de modernitat, de progrés, de cultura i de ciència.

Com hem vist en les taules estadístiques de la part de demografia d'aquest capítol, les dècades dels 80 i 90 es caracteritzen per l'estabilitat demogràfica. Borriana es manté al voltant dels 25.000 habitants i aquesta estabilitat permet que el procés d'integració dels immigrants arribats en dècades anteriors es consolide.

Taula 5. Evolució del coneixement del valencià a la ciutat de Borriana (Montoya, 2011: 241)

Any	Entén	Parla	Llig	Escriu
1986	96,6%	76,8%	32,3%	9,6%
1991	97,5%	79%	60,0%	26,2%
2001	95,3%	72,7%	64,8%	33,4%

Així les coses, i analitzant les dades de la taula 5, podem afirmar que en les dècades dels 80 i 90 les destreses de comprensió i expressió orals es mantenen estables en els nivells de dècades anteriors, tot i que baixen una mica a causa de la incorporació de la població nouvinguda, però les destreses de comprensió i d'expressió escrites augmenten significativament: es duplica la comprensió escrita i quasi es quadruplica l'expressió escrita. Certament, l'escola ha estat el factor decisiu en aquesta empenta normalitzadora. Ara els valencianoparlants tenen una competència lingüística molt superior a la que hi havia en altres èpoques, però això no garanteix un major ús del valencià. Malgrat tot, en aquesta època s'aconsegueix una fita molt important: frenar la forta davallada de l'ús del valencià que s'havia iniciat en els anys 30 i en la postguerra, i que s'havia incrementat exponencialment en les dècades dels 60 i 70.

2.5. El segle XXI

La situació al segle XXI ha estat ben diferent. L'estabilitat demogràfica del darrer quart del segle XX ha patit un trasbals en la primera dècada del segle XXI, amb un augment de més de 9.000 persones des de l'any 2000 —moltes persones en un període de temps molt breu— de les quals més de 7.000 (20% de la població) són de procedència estrangera, bàsicament de dues comunitats: romanesos (3.710) i magribins (2.149), amb característiques culturals, lingüístiques i de relació social ben diferenciades. Fins ara, la població nouvinguda a Borriana havia estat quasi exclusivament castellana. A partir d'aquest moment, la barreja de llengües serà molt més complexa: llengües ambientals, llengües oficials, llengües de relació internacional. En una situació com aquesta la llengua que té totes les de perdre pel que fa a l'ús és la llengua minoritzada, en el nostre cas el valencià. Ara per ara, els col·lectius d'immigrants es comporten de manera molt diferent i la integració social s'espera que siga també diferent. Per un costat, els romanesos, amb una llengua i una cultura romàniques, sembla que s'integren més fàcilment; per l'altre, els magribins, amb una llengua, una cultura i una religió més allunyades, sembla que s'integren amb més dificultats. Però el nostre interès, en relació a la integració i l'ús del valencià, s'ha de centrar especialment en les segones generacions, en les filles i els fills dels immigrants, en els borrianencs del futur. Què ha fet la societat borrianenca per facilitar-ne la integració?

L'escolarització obligatòria a l'estat espanyol fins als 16 anys fa que l'escola siga l'eina bàsica de socialització de tota la població, autòctona i immigrant. Però, com tots sabem, l'escolarització dels immigrants a Borriana, com al País Valencià, s'ha fet exclusivament a l'escola pública a causa de les polítiques conservadores que s'han dut a terme al llarg d'aquest període. La qual cosa, des del punt de vista lingüístic, ha suposat que majoritàriament l'escolarització s'haja fet en el programa d'ensenyament en valencià —el que socialment no ha estat una decisió positiva pel que fa a la integració, ja que no hi ha hagut una distribució equilibrada de l'alumnat immigrant entre els col·legis públics i privats (concertats) per tal de facilitar-ne la integració social; lingüísticament, almenys, ha augmentat la competència lingüística en valencià d'aquest col·lectiu. Mentrestant, les escoles privades, amb alumnat autòcton, han seguit emprant el programa d'incorporació progressiva, amb el castellà com a llengua base de l'ensenyament, incidint encara més en la castellanització de les classes mitjanes, tot i que la competència en valencià és superior ara a la de fa vint-i-cinc anys. En aquest període s'han creat dos col·legis públics nous per tal d'absorbir la forta demanda provocada pel ràpid creixement demogràfic: Novenes i Cardenal Tarancón. El primer, després d'un bon grapat d'anys en barracons, ja compta amb instal·lacions noves; però, el segon, encara perdura en barracons amb una minva creixent de sol·licituds d'ingrés que podria comportar la desaparició del centre. Una gestió nefasta de l'administració educativa, però coherent amb la seua estratègia ideològica, que s'estima més concertar amb la privada que potenciar l'escola pública i en valencià.

Pel que fa als mitjans de comunicació en valencià, en la dècada dels 2000 va seguir incrementant-se la seua presència qualitativament; els més menuts i els més grans n'eren els màxims consumidors. Però, darrerament, s'han succeït una sèrie d'esdeveniments que semblen "premeditats" perquè els valencians no tinguem accés a la informació en la nostra llengua: tancament de TV3 (17-02-2011), tancament de Ràdio 9 (28-11-2013),

tancament de Canal 9 (29-11-2013), tancament de Catalunya Ràdio (21-01-2014). Com a conseqüència d'aquestes decisions del govern conservador de la Generalitat Valenciana, els valencians no rebrem cap informació en la nostra llengua ni des de la perspectiva valenciana i “quan ploja a tot Espanya nosaltres veurem ‘lluïr un sol que bada penyes’”. Dit d’una altra manera, els nostres xiquets no tindran programes infantils en valencià i els nostres majors hauran d’escoltar en castellà els pocs minuts que des de les cadenes estatals parlaran de les nostres coses, sense oblidar-nos dels esports, els informatius, l’oratge, el medi ambient, les festes, les tradicions, etc. Sobta —o no— que amb la gran quantitat de cadenes que emeten de forma il·legal, fins i tot algunes amb continguts il·legals en horari infantil, el Govern valencià haja actuat exclusivament contra les emissores que emetien en valencià. Certament, el poc temps que els mitjans de comunicació en valencià han emès, han fet una tasca normalitzadora importantíssima, lingüísticament i culturalment, malgrat la manipulació informativa a què han estat sotmesos. D’ara endavant l’única opció possible serà viure en castellà, gràcies a aquells valencians que mai no han volgut viure en valencià.

Amb el context cultural i lingüístic actual, l’administració autonòmica segueix utilitzant preferentment el castellà i l’administració local, si bé verbalment usa el valencià, en les relacions per escrit utilitza preferentment el castellà, tot i que els polítics locals usen majoritàriament el valencià, llevat d’alguna excepció rellevant. La premsa és exclusivament en castellà, tret d’algun cas que no passa de ser anecdòtic, i si exclouem la revista degana local, el *Buris-ana*. El comerç local utilitza el valencià en els eslògans de les seues campanyes, però tota la informació i, en molts casos, el tracte amb els clients és en castellà. L’església segueix usant el castellà com a llengua vehicular de les seues celebracions i totes aquelles agrupacions que s’organitzen al voltant de l’església (confraries, passos de setmana santa, camí neocatecumenal, col·lectius festers, etc.) usen el castellà com a única llengua vehicular, tant en els actes com en els textos escrits, fins al punt que en el pregó de la Setmana Santa, amb la participació de lletraferits locals que escriuen habitualment en valencià, sempre es fa en castellà, com si les persones que assisteixen a aquests actes no foren del poble ni entengueren perfectament el valencià. Efectivament, no és un problema de competència lingüística en valencià, és un signe evident de l’abandonament de la llengua pròpia, d’allò que en sociolingüística s’anomena procés de substitució lingüística.

Un cas remarcable, pel que fa a l’ús i la normalització del valencià, és el de les falles. En el procés de substitució lingüística, en un acte d’hipocresia o de mala consciència, els grups socials que abandonen la llengua minoritzada dediquen un dia a l’any per a lloar-la, enaltir-la i per a pregonar les seues excel·lències; la resta de l’any usen la llengua dominant. Això era el que feien els poetes de la Renaixença com Teodor Llorente a finals del segle XIX i a principis del segle XX a València i a Barcelona, a través dels jocs florals. La festa de les falles, d’alguna manera, ha estat l’hereva d’aquesta tradició per la seua condició de tradicional, valenciana i representativa “de l’essència del poble”, i aquells jocs florals són ara les proclamacions, les *pleitesies* i tots aquells actes en què els lletraferits locals mostren les seues habilitats literàries en la llengua del poble, on el gènere que predomina és la poesia de tipus pairal o jocflorallesc. Així, el valencià és la llengua de les falles, les falles s’escriuen en valencià, els llibrets de falla també i les persones que s’incorporen a les comissions accepten el valencià com a llengua de relació entre els seus membres. A més a més, a partir

dels anys 80 s'ha incorporat al món de les falles un grup important de persones amb una bona competència lingüística en valencià que ha dignificat l'ús normativitzat del valencià escrit en les falles i la qualitat literària dels llibrets i dels actes fallers, però sobretot ha fet que la festa de les falles siga un element de promoció i ús del valencià.

Tot i amb això, en aquests anys ens trobem davant d'una situació complexa que cal analitzar bé per eixir-nos-en amb èxit si volem que el valencià continue sent la llengua dels nostres fills, com ho fou dels nostres pares. La testimonial política lingüística feta des de l'administració autonòmica, si bé ha tingut algunes conseqüències positives en l'ensenyament, no ha estat capaç de frenar el procés de castellanització general de la societat valenciana i, a més a més, en l'actualitat, està patint un procés de retracció més que evident amb les decisions polítiques dels darrers anys. Els exemples més clars són el fracàs del Manifest d'Ares del Maestrat (2003) que regula l'ús del valencià en l'administració, impulsat per l'exconseller de Cultura González Pons, els darrers enfrontaments del president de la Generalitat amb l'Acadèmia Valenciana de la Llengua (AVL) o la supressió de línies en valencià de la consellera Catalá, sense oblidar el tancament dels mitjans de comunicació en valencià per decisió del Consell de la Generalitat, tot encobert sempre sota un enganyós discurs neoliberal que prima per damunt de tot una qüestionable i demagògica rendibilitat econòmica.

2.6. Reflexions finals

L'ús del valencià a Borriana, i també al País Valencià, depèn de dos factors: la integració lingüística i social de les persones immigrants i, sobretot, del fet que els valencianoparlants no abandonem l'ús del valencià. La integració dels col·lectius d'immigrants és un repte important que tenim per endavant, ja que aquesta integració pot beneficiar l'ús o l'abandonament del valencià, tot i que això no depèn dels immigrants, sinó dels valencianoparlants habituals que acaben parlant castellà en detriment del valencià com a llengua minoritzada per la influència dels prejudicis lingüístics propis de la visió burgesa dels setcentistes il·lustrats francesos que proclamaven: un estat, una llengua. El valencià no és ni millor ni pitjor que cap altra llengua; la diferència amb el castellà i amb la resta de llengües és que el valencià és la “nostra” llengua i no tenim cap motiu per a menysprear-la o rebutjar-la, ni per permetre que ens la malmeten, i menys encara quan nosaltres som a casa nostra i són els altres els qui hi vénen. Si no respectem i fem respectar allò que és nostre ningú ens ho respectarà. En una societat globalitzada com l'actual, les llengües minoritàries i minoritzades com la nostra estan abocades a l'extinció si no es fa res per protegir-les, i això no tan sols depèn de les polítiques lingüístiques impulsades per l'administració, sinó sobretot de les actituds dels parlants d'aquestes llengües.

Certament, la burgesia valenciana fa molt de temps que es va castellanitzar i que prefereix ser castellana, de manera excloent, a ser valenciana, i només es recorden del valencià com a eina folklorica i jocfloralasca que recorda un passat propi però que és rebutjat com a eina de futur i de progrés. El valencià tan sols s'usa per a l'enfrontament entre valencians i per interessos electoralistes; és molt significatiu el fet que dels cinc presidents de la Generalitat Valenciana tres no parlaren mai en valencià, ni tingueren la voluntat de fer-ho (Eduardo Zaplana, de Cartagena, José Luís Olivas, de Conca, i l'actual,

Alberto Fabra, de Castelló: vegeu <www.youtube.com/watch?v=bZPji0WSfhc> i, malgrat això, han estat capaços de convèncer l'electorat que ells eren els que millor defensaven els interessos i les senyes d'identitat dels valencians, sense oblidar la consellera del ram, María José Catalá, que en un acte polític de proclamacions de candidats a alcalde valencians del seu partit (01-03-2011) va demanar disculpes «por si me paso al valenciano, porque tengo ese “defecto”», després que l'exalcalde de Vila-real, Juan José Rubert, fóra escridassat en el mateix acte per parlar en valencià i, com a conseqüència se'n passara al castellà: «hablo en castellano, como queráis, “perfecto”» (vegeu <www.youtube.com/watch?v=iWfo8qeW_xE>). Aquests són alguns exemples actuals de la realitat valenciana i del valencià, més enllà dels discursos i les paraules buides dels nostres dirigents, un reflex d'una situació en què la dignitat dels valencians es veu menyspreada, especialment entre els mateixos valencians.

Aquests fets es veuen reforçats quotidianament per altres que pateixen els valencianoparlants en l'àmbit personal i en la seua vida diària, malgrat el que diu la Constitució espanyola (art. 3) i l'Estatut d'Autonomia (art. 6). Així, algunes notícies recents sobre actituds de les forces de seguretat de l'Estat amb persones d'ací, que parlaven valencià exercint un dret constitucional, demostren que la normalització del valencià encara està molt lluny i que la pluralitat lingüística de l'Estat és una fal·làcia. No es pot admetre que el grau d'espanyolitat dels individus estiga en relació amb l'ús d'una llengua o d'una altra; si això és així no hem entès què vol dir que Espanya siga un estat plurinacional i plurilingüístic, o és que el nacionalisme espanyol és un nacionalisme excoent. Però el que més ens ha de preocupar als valencianoparlants és que aquestes actituds les defensen persones d'ací que han abandonat el valencià i que mantenen actituds bel·ligerants o de menyspreu (autoodi) contra les persones que utilitzen el valencià en les seues relacions públiques i privades, i situacions d'aquest tipus ens en trobem cada dia en tots els àmbits.

Finalment, voldríem acabar donant un missatge positiu sobre l'ús del valencià fent referència al que diu la cançó del grup valencià Al Tall (el *Tio Canya*) que «ja compta amb besnéts molt joves que alegren la seua cara». Malgrat tots els entrebancs que suposa la substitució lingüística del valencià pel castellà, el valencià a Borriana encara està molt viu i se sent com a llengua pròpia dels borrianencs, de la seua història i de la seua cultura; és una senya d'identitat pròpia que ens identifica com a borrianencs, i així ho veuen encara moltes persones que s'incorporen al nostre poble com a nous borrianencs des d'altres cultures. Si hem estat capaços de frenar el procés de castellanització, també serem capaços de redreçar la tendència i canviar-la amb una recuperació digna del valencià. El nostre treball de recuperació s'ha de centrar en les generacions més joves amb la utilització del valencià com a llengua de relació familiar, com a llengua vehicular de l'ensenyament i com a llengua de relació social, atorgant-li el prestigi social que es mereix i no permetent humiliacions públiques per usar la llengua dels nostres avantpassats; en definitiva, ser i sentir-nos borrianencs, sense menysprear la llengua dels altres. El nivell de competència lingüística global en valencià dels joves borrianencs no ha estat mai en els alts nivells actuals, i són ells els qui han de garantir el futur de l'ús del valencià. Avui no és estrany veure xiquets romanesos, magribins, subsaharians o xinesos jugant en valencià amb xiquets nascuts ací i això és molt positiu. Ara el que cal és crear la necessitat social de conèixer i usar el valencià entre els adults i els majors per normalitzar-ne l'ús i que no siga una anècdota que et parlen en valencià el metge o l'especialista, l'advocat, el jutge, el

notari, el mestre, el capellà, el bisbe, els polítics, el botiguer i totes aquelles persones que acostumaven a parlar-te en castellà.

BIBLIOGRAFIA

- ACADÈMIA VALENCIANA DE LA LLENGUA (2005): *Llibre blanc de l'ús del valencià-I*, València, Acadèmia Valenciana de la Llengua.
- CASTELLÓ TRAYER, J.E. i altres (1988): *Crecimiento y Crisis en la Población Valenciana*, València, Publicaciones de la Generalitat Valenciana.
- CONSELLERIA DE CULTURA, EDUCACIÓ I ESPORT (2004): *Coneixement i ús del valencià* (CD-Rom), València, Generalitat Valenciana.
- CONSELLERIA D'EDUCACIÓ, CULTURA I ESPORT (2010): *Coneixement i ús del valencià*, València, Generalitat Valenciana (<www.cece.gva.es/polin/docs/sies_docs/encuesta2010/index.html>).
- GOZÁLVIZ PÉREZ, V. (2004): «Evolución de la población valenciana durante la época migratoria (1857-1960), dins *Historia, clima y paisaje. Estudios geográficos en memoria del profesor Antonio López Gómez*, València, Universitat de València, 141-155.
- GUERRERO CAROT, F.J. (2005): *El Palancia: nacer y emigrar. La evolución de la población (siglos XVI al XIX)*, Castelló, Publicacions de la Universitat Jaume I.
- MONTOYA, B. i A. MAS (2011): *La transmissió familiar del valencià*, València, Acadèmia Valenciana de la Llengua.
- NINYOLES, R.L. (1985): *Conflicte lingüístic valencià*, València, Tres i Quatre.
- PIQUERAS INFANTE, A. (2007): *Capital, migraciones e identidades. Inmigración y sociedad en el País Valenciano: el caso de Castellón*, Castelló, Publicacions de la Universitat Jaume I.
- RUIZ, F. i altres (2001): *Diccionari de sociolingüística*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana.

BIONOTES

Modest Barrera Aymerich

(Borriana, 1962) Doctor en Història, professor. Ha publicat nombrosos treballs d'Història Moderna i Contemporània centrant-se en temes com la cultura i les mentalitats, la demografia i les institucions.

Joan Ramon Monferrer Daudí

(Borriana, 1962) Filòleg i professor de Didàctica de la Llengua a la Universitat Jaume I i professor de l'Escola Oficial d'Idiomes de Castelló. En el camp de la sociolingüística ha participat en diferents treballs de recerca per a l'associació Escola Valenciana i ha estat investigador extern del projecte *La inseguridad lingüística de la lengua minorizada en el sistema educativo valenciano: análisis i propuestas de mejora* (HUM2006-10229), finançat pel Ministeri d'Educació. La seua tasca investigadora principal se centra en l'ensenyament i aprenentatge de llengües, és coautor del Portfolio Europeu de les Llengües en format electrònic (ePel) del Ministeri d'Educació i ha participat en diversos grups de treballs per al disseny de nous currículums de les EOI i en el disseny de les proves actuals de la Junta Qualificadora de Coneixements del Valencià.

L'economia a Borriana: anàlisi de la situació actual i perspectives de futur

DOLORS TRAVER TORRES (dtraver@atlcapital.es)
atl Capital A.V.

Avui més que mai, no es pot parlar d'economia d'un país o d'una regió, sense ser conscients de la situació econòmica global. Ací a Borriana ho sabem bé, fa dècades que som un poble exportador. L'economia local ha estat globalitzada des d'abans d'emprar aquest terme.

L'economia és cíclica, però els cicles econòmics poden ser molt diferents: més o menys acusats, més llargs, més curts... per això és molt complexa la realització d'anàlisis sobre la durada o la intensitat i les conseqüències que pot provocar una crisi. En els últims anys estem enfrontant-nos a un cicle econòmic extremadament acusat; hem passat d'uns anys de molta bonança a una crisi que tothom compara a la del 1929.

El motiu: la globalització. Estem patint els efectes d'una situació que va començar per un problema local, als Estats Units el 2007 i que ací, a Europa i a l'Estat Espanyol, els nostres polítics i economistes es van cansar de repetir que pràcticament no ens afectaria, que el nostre sistema financer era molt més sòlid, que el nostre creixement era imparable. Sis anys després, mentre Estats Units es troba creixent a taxes superiors al 2%, ací estem encara lluny d'eixir del pou.

La situació de l'economia espanyola segueix sent molt complexa; les últimes setmanes ens pronostiquen constantment que estem eixint del forat, que la prima de risc continua baixant, que ja estem al voltant de 180 punts bàsics (una prima de risc de 180 punts vol dir que paguem un 1,8% més que Alemanya per demanar diners prestats a 10 anys), que la borsa puja i l'Ibex és un dels mercats més recomanats per tots els analistes, que el sistema financer espanyol no necessitarà un nou rescat per part d'Europa (després de demanar una línia de crèdit de 100.000 milions d'euros). Però encara que aquestes dades són positives, la veritat és que el deute de l'Estat Espanyol ja es troba al voltant del 100% del PIB, que encara que el creixement econòmic millora, no ho farà tant com per a crear ocupació, de manera sostinguda, fins molt de temps; per tant, seguirem amb uns nivells d'atur dramàtics i difícilment podrem complir l'objectiu de dèficit marcat per Europa.

Si la situació espanyola és complicada, la situació de l'economia valenciana ho és més encara. Hem passat de ser una de les economies més fortes de l'Estat, a una situació totalment contrària.

Les dades macroeconòmiques no són positives; el dèficit del País Valencià, en tancar 2012, ha estat del 3,45% (doblant l'objectiu anual de l'1,5%). Gràcies a projectes desmesurats i inútils. Projectes, que a més de costar molts milions d'euros, segueixen comptabilitzant unes despeses sagnants per al seu manteniment. Estem patint una privatització massiva de serveis, només comparable a la de comunitats com Madrid o Castilla-La Mancha. Una de les ferramentes més importants per a una economia com és un sistema financer sòlid ha desaparegut. Hem

passat de tenir dues de les caixes d'estalvis més potents de tot l'Estat, un banc valencià i un sistema de cooperatives de crèdit locals, que s'estudiava a les facultats d'economia, a no tenir pràcticament res. Hem passat de lluir un sector constructor i immobiliari potent, a sofrir la sobreexposició a aquest sector, a patir les baixades de preus immobiliaris més grans de l'Estat i tragar-nos un estoc de vivendes que ens costarà molts anys netejar.

L'economia local ha evolucionat, des de finals del segle XIX, d'una manera ben diferenciada de la resta de l'Estat Espanyol, i Borriana, amb la zona litoral valenciana en general, acusa aquestes diferències d'una manera encara més destacada. Mentre la resta de l'Estat basava la seua economia, al llarg d'aquesta època, en agricultura intensiva en treball i (deixant de costat casos molt concrets com el País Basc i Catalunya), la indústria era pràcticament insignificant, l'economia borrianea i la valenciana, en general, comptaven amb un dinamisme remarcable. En aquests anys, l'agricultura valenciana començava una revolució, que va ajudar a potenciar la resta de sectors i que va guiar l'evolució de la nostra situació econòmica. Es tractava d'una agricultura intensiva, amb una modernització incipient i una vocació clarament exportadora, a més, acompanyada en algunes regions, d'una industrialització més avançada. Evidentment l'economia local ha viscut molt influenciada per aquesta situació i, en molts aspectes, ha continuat cometent les mateixes equivocacions, el monocultiu entre altres.

Per tal de realitzar una anàlisi completa de la situació, cal concretar l'evolució dels diferents sectors econòmics.

1. Sector primari

La importància del sector agrari al nostre poble no es pot sintetitzar en simples dades, com afirmen nombrosos autors; és quasi més important el factor social i l'efecte multiplicador del cultiu de la taronja que els efectes econòmics quantitius.

El sector primari del litoral valencià ha tingut unes característiques molt particulars, que difícilment es troben a d'altres comarques valencianes o a l'Estat Espanyol. Aquestes característiques, que nosaltres hem assumit com a normals, han marcat clarament l'evolució econòmica del nostre poble.

El minifundisme, l'agricultura a temps parcial i el caràcter exportador, són senyes molt clares de la nostra agricultura. El pes de l'agricultura ha anat minvant al País Valencià en les últimes dècades. Aquest descens és molt més acusat si es tenen en compte dades quantitatives, però no s'ha de deixar de costat el grandíssim impacte social que ha tingut i té aquest sector, concretament el cultiu de la taronja al nostre poble: explotacions minifundistes, agricultura principalment a temps parcial, envelliment de la població... Són algunes de les característiques que han marcat l'evolució del sector primari al nostre entorn, sector que s'ha convertit en un efecte multiplicador que hem gaudit durant algunes dècades gràcies a la bonança d'aquest cultiu.

Un altre efecte, que pot considerar-se el més important per a l'economia local, ha estat l'efecte compensador, o estabilitzador, per a tots els cicles econòmics dels darrers cent cinquanta anys, fent possible que, en moments de crisi, la societat borrianea poguera patir amb menys intensitat els moments crítics. Aquest és l'origen de la dita "el Levante feliz", tan denigrada en l'actualitat.

Com hem dit, ha estat un cultiu clarament afectat pel minifundisme, que encara que presenta desavantatges clars, ha fet possible, junt a la dedicació a temps parcial, que gairebé totes les famílies comptaren, durant molts anys, amb uns ingressos extraordinaris que han propiciat un desenvolupament del comerç local i un major nivell d'estudis de la població, en comparació amb altres regions de l'Estat.

Però, en l'actualitat, i després d'haver viscut al llarg dels anys la decadència del cultiu de la taronja, el model que va funcionar en segles passats, amb mà d'obra barata i amb un producte de qualitat, ja no és competitiu en un món global.

És evident que el plantejament ha de canviar per a adaptar-se als nous temps globalitzats. La globalització, que en uns primers moments ens va venir molt bé i que van aprofitar molts exportadors borrianencs, se'ns ha tornat en contra.

Segons la teoria econòmica, només hi ha dues maneres de garantir l'èxit d'un negoci en un panorama competitiu com l'actual: mitjançant la competència en preus o buscant la diferenciació en qualitat.

El primer model ens va funcionar bé molt de temps, però hem pogut comprovar que a hores d'ara està desfasat, donat que, a la resta del món, hi podem trobar moltes economies en vies de desenvolupament, contra les quals no podem ni devem competir; encara que, amb les noves reformes econòmiques del govern central i amb l'abaratiment de costos laborals, potser torne a ser un model d'èxit. Evidentment, aquest no hauria de ser mai l'objectiu per a poder fer reviscolar l'agricultura local, ja que es tractaria de tornar als plantejaments propis d'una societat en vies de desenvolupament, situació que ja hauríem d'haver superat definitivament.

El segon model es basaria en la conscienciació de posseir un producte de millor qualitat, model que ens pot obrir la porta a un futur per als nostres cítrics. Únicament cal menjar-se una taronja a Madrid per a saber-ho.

Òbviament, una inversió és, com tot allò que suposa un canvi, una decisió arriscada, que necessita molt de temps i també recursos, especialment en la situació econòmica actual. Una acció semblant ja s'havia realitzat a Borriana en altres èpoques. Els llauradors, normalment amb explotacions agràries reduïdes, quan obtenien beneficis de les collites no van tenir por a reinvertir els diners en el conreu de la taronja, ampliant els seus horts i modernitzant-los, situació que ha estat indirectament una de les causes de la manca d'indústria, no vinculada al sector agrari.

Tenint en compte la valentia d'aquests xicotets productors, és sorprenent que actualment coste tantíssim apostar per un negoci en què comptem amb una experiència tan extensa i amb una qualitat productiva tan elevada. És evident que la situació econòmica no és la més apropiada, però és en aquests moments quan sorgeixen les oportunitats d'inversió més atractives i, normalment, quan més rendibilitat es pot obtenir a llarg termini.

Una de les alternatives més interessant, tenint el compte la distribució de la propietat de la nostra agricultura, seria potenciar el cooperativisme de nou; amb una bona gestió i una estratègia definida podem repetir l'èxit que ha tingut aquesta fórmula en altres regions.

Des de les institucions que tenen algun poder decisor al respecte, s'hauria d'incentivar i afavorir un canvi en l'estratègia, per a poder orientar i ajudar els agricultors, recolzant la coordinació entre els diversos actors implicats, potenciant accions orientades a la millora de la difusió del producte fora de les nostres terres i creant una imatge de marca, per tal de reactivar un sector tan important en el nostre passat i que podria convertir-se, amb la unió dels estaments, en un sector amb evidents possibilitats de futur.

2. Sector industrial

El sector industrial valencià, en particular, i el de l'Estat Espanyol, en general, mai van tenir una revolució industrial tan profunda com la que van experimentar altres països europeus, amb fortes entrades de capital estranger i amb un desenvolupament d'un sector o alguns sectors en concret, condicions necessàries per a aconseguir que l'economia completara la revolució industrial amb garanties d'èxit.

A les nostres terres, es va tractar d'una evolució més tranquil·la, ja que no vam poder comptar amb un sector industrial fort que actuara com a dinamitzador, i les inversions estrangeres que arribaven al nostre Estat es concentraren bàsicament en territoris de fora del País Valencià. Només algunes localitats molt concretes, com per exemple Alcoi o Ibi, van tenir i mantenen a hores d'ara una estructura industrial més sòlida. Més que d'indústria, com afirma Ernest Lluch a *La via valenciana*, es podria parlar que al País Valencià l'artesania es va professionalitzar i van sorgir xicotetes indústries al voltant de nuclis familiars molt localitzats.

Al cas concret de Borriana, com hem comentat abans, els esforços es van centrar en l'agricultura, sense capital foraster potent i amb un negoci rendible, com era el cultiu de la taronja. Els fluxos dels beneficis que es produïen es dedicaven bàsicament a reinversió en el propi sector, que, marcat pel minifundisme, tampoc generava una concentració de capital suficientment forta com per a tirar endavant el sector industrial que, en conseqüència, no va resultar significativament important en aquella època.

A pesar dels avenços i de l'evolució de la societat en el darrer segle, pel que fa al sector industrial a Borriana, no s'ha seguit el ritme d'altres localitats similars, ja que la major part de les persones que treballen en aquest sector ho fan fora de la ciutat. És necessari remarcar que un sector industrial potent és bàsic per a qualsevol economia, fins i tot si es tracta d'una xicoteta economia local, pels fluxos de capital i l'ocupació que pot generar. Per això és indubtable que s'hauria de realitzar un gran esforç en aquest sentit i, més encara, en una situació econòmica com l'actual, en què estan produint-se contínuament canvis significatius en la manera d'entendre la industrialització. Després dels últims anys marcats per la deslocalització de la indústria cap a països amb costos laborals més baixos, sobretot països emergents, l'increment dels seus salaris i la reducció dels nostres, estem constatant que grans multinacionals comencen a considerar que es poden obtenir més beneficis a països com el nostre, on els costos laborals continuen sent un poc més elevats, però que compten amb una mà d'obra més qualificada, a més d'una seguretat jurídica major. Aquesta situació està començant a produir efectes positius en molts pobles espanyols, que se n'estan beneficiant, per exemple a Ubrique, on es fabriquen gran part dels productes de marroquineria de Chanel, Carolina Herrera i Dior, i a Ibi, on s'ha recuperat la producció de Moltó, Injusa i Famosa.

Està donant-se també el cas que empreses que s'havien establert a alguns països en vies de desenvolupament, com Xina o Índia, han retornat, amb la intenció d'incrementar la productivitat, la qualitat i, en conseqüència, els beneficis.

A Borriana, el pes del sector industrial dins del PIB es pot considerar limitat. Únicament tenim xicotetes indústries que concentren una quantitat de treballadors molt reduïda. Les indústries borrianenques solen ser familiars; tenim exemples d'indústria joiera, de

marroquineria i sobretot lligada al sector agrari, amb equips directius amb molts anys d'experiència al sector i mà d'obra molt qualificada que hauria de ser aprofitada al màxim de les seues possibilitats.

Com ja hem dit, molt ciutadans borrianencs treballen al sector industrial, però la majoria ho fa fora de la nostra ciutat, en localitats veïnes que van ser molt més àgils a l'hora d'industrialitzar les seues economies.

Tenint en compte que no es tracta del sector més significatiu en l'economia local, hauríem de poder aconseguir que tots els esforços, tant d'institucions públiques implicades com de les pròpies empreses, es concentraren a potenciar i publicitar les experiències de les indústries ja existents, per tal d'afavorir la creació de noves empreses.

3. Sector serveis

Les economies avançades han sofert, en el segle passat, un procés de millora del nivell de vida generalitzat que, normalment, ha vingut acompanyat per un canvi de l'estructura productiva, passant de ser economies fonamentalment agràries o industrials a economies basades en la prestació de serveis.

Tant a l'Estat Espanyol com al País Valencià, el pes d'aquest sector supera actualment el 60% del PIB. És per això que s'ha de prestar especial atenció a l'estudi i evolució d'aquest sector, que agrupa moltes activitats diferents, però que en l'economia local es concentra bàsicament en el comerç, donat que, degut també a la situació econòmica actual, d'altres activitats, com els serveis immobiliaris, han deixat de tenir la importància i el volum de negoci d'anys anteriors.

El comerç és una peça fonamental de l'economia de Borriana; tot i això hem de tenir en compte que, en les darreres dècades, aquesta activitat ha sofert canvis importants. De ser una localitat de referència per a poblacions veïnes, els nostres comerciants han anat patint una reducció considerable i continuada del clients. L'obertura de grans centres comercials, a Castelló i a València fonamentalment, i les ampliacions d'horaris comercials, han suposat una transformació profunda en àmbits significatius d'aquest sector, com són l'oferta i la demanda dels consumidors.

Per part de la demanda, com a clients, ens hem acostumat a comprar en diumenge, per Internet, amb descomptes fora de temporada de rebaixes... i per part de l'oferta, el repte per als comerços tradicionals està sent molt important. És evident la pèrdua de la quota comercial que ha suposat l'entrada de grans superfícies i la necessitat d'incrementar la productivitat del xicotet comerç.

Per a intentar dinamitzar el comerç local, la primera iniciativa hauria d'anar encaminada a la unificació de criteris i, conseqüentment, a la unitat dels comerciants. L'associacionisme és un factor fonamental en la manera d'entendre i millorar la situació actual del comerç local, per a poder caminar tots en la mateixa direcció.

La dinamització del comerç local es pot aconseguir de diverses maneres: professionalització, proximitat, qualitat, especialització... i, sobretot, l'associacionisme, però associacionisme de veritat. A Borriana han arribat a existir fins a 14 associacions de comerciants; és molt positiu que cada barri vulga potenciar els seus comerços propis i tenir iniciatives diferenciades, però és molt necessària la unió de tots els comerços, la

coordinació de les activitats que es proposen, per a poder permetre un estalvi de costos promocionals important per als comerços.

Des de les institucions, juntament amb els comerciants, seria fonamental seguir una línia definida d'actuació que permetera actuar amb la finalitat d'aconseguir uns objectius comuns, concrets i realistes, que pogueren reactivar el comerç local. No és suficient amb realitzar campanyes esporàdiques i ubicades en zones reduïdes (especialment al centre de Borriana), deixant la resta de comerciants de la localitat sense activitats promocionals. Aquesta és, entre d'altres, una de les causes de la manca d'unió entre tots els comerciants, que ha provocat la seua dispersió i que els esforços realitzats no hagen obtingut el resultat desitjat.

També es podrien fer accions comercials concretes en determinats moments de l'any en què la demanda es més forta, per exemple en les setmanes pròximes a actes fallers, que suposen un impuls fort per a alguns sectors del comerç local i que, encara que en els últims anys estem veient iniciatives de tot tipus, molt imaginatives per part dels comerciants, s'hauria d'aprofitar molt més l'increment de demanda i les possibilitats de negoci que genera el poble.

4. Sector turístic

El sector turístic, juntament amb el de l'agricultura, pot ser el que més debat ha generat des de sempre al nostre poble, i una de les causes evidents és que es tracta del sector que compta amb més recursos naturals per explotar. Les possibilitats que té Borriana en aquest camp són grandíssimes, i els recursos (la platja i el clima principalment) també ho són.

Una vegada especificat açò, tots podem constatar que les dificultats i les divergències es produeixen en parlar de les diferents posicions respecte de la potenciació del turisme i l'explotació d'aquests recursos. La primera evidència d'aquests plantejaments és que ja s'han perdut massa anys, i fins i tot dècades, debatent aquestes qüestions.

Si realitzem una comparativa amb localitats del nostre entorn, podem comprovar que les diferències són evidents, començant per la qualitat i la quantitat dels recursos naturals que posseeixen.

Durant massa temps, no hem tingut una preocupació de potenciar el turisme, a causa sobretot de l'existència d'altres fonts d'ingressos, entre el quals cal remarcar la taronja, que feien que ens poguérem permetre aquesta despreocupació. Però les circumstàncies han canviat en les últimes dècades, especialment als darrers anys. Gràcies a esdeveniments molt concrets, com l'Arenal Sound, pareix que estem començant a despertar.

Evidentment, un tema molt important de què cal parlar quan ens referim al turisme i l'economia local és l'Arenal Sound. Les implicacions que comporta són, de moment, uns efectes a curt termini, tot i que podrien convertir-se en beneficis a llarg termini si es realitzaren les actuacions adequades, sempre parlant del punt de vista turístic i econòmic. A curt termini l'impacte és ben clar i, encara que, com tots els esdeveniments que impliquen una assistència massiva de públic, provoca unes situacions problemàtiques per als veïns del poble (especialment els de les zones marítimes), l'impacte econòmic que suposa per a moltes famílies és molt important, sobretot en el context actual.

A més de les conseqüències a curt termini, es podrien considerar molt més importants els avantatges que podria arribar a aconseguir a llarg termini. A l'estiu de 2012 (encara no hi ha dades oficials de l'últim festival), van estar a Borriana al voltant de 50.000 persones, amb unes despeses mitjanes de 409 euros per persona. Però, el més important és que el 77% dels assistents tenen entre 19 i 30 anys, i un 81% amb estudis superiors que, com a mínim, van conèixer Borriana, van gaudir de la nostra platja, del nostre clima i que hauríem de poder considerar com a potencials visitants i/o futurs residents a l'estiu. Ells i les persones a qui contem que han estat al nostre poble. Aquest és el potencial impacte que hem de cuidar i que pot suposar un canvi molt important per al sector en els pròxims anys.

El principal problema que trobem al turisme a Borriana és que la gent no es plantejava estiuajar a la nostra localitat, la majoria perquè, a pesar de l'assistència a diverses fires de turisme, el nostre no era un destí turístic prou conegut fora de certs àmbits massa reduïts. Hauria de fer-se una planificació des de totes les instàncies implicades, per tal de poder aprofitar el paper que està efectuant aquest esdeveniment en un aspecte tan significatiu. Una vegada consolidat tot açò, hauria de concretar-se la segona qüestió: són suficients les infraestructures, amb que compta Borriana, per a poder acollir la gran quantitat de persones que es concentren en unes poques jornades? La resposta en l'actualitat no és suficientment positiva. A més de les necessitats bàsiques, que haurien de ser ateses per a poder donar servei, amb una mínima dignitat. Les places hoteleres són pràcticament inexistentes, la platja està exactament igual que fa dècades, costa trobar el telèfon d'un restaurant a Internet, les places d'aparcament són bastant limitades, els accessos a la zona marítima estan desfasats i les activitats d'oci que s'ofereixen també són escasses. No podem anar per darrere dels fets: primer s'ha de fer l'oferta i després vindrà la demanda. Si comencem la casa per la teulada, cosa que sembla que és el que està passant, no podrem aprofitar totes aquestes possibilitats de futur en l'àmbit turístic. Tenim la sort de tenir uns recursos naturals immillorables i una potencial demanda. Mitjançant el festival, a més d'altres possibles actuacions, el que hem d'aconseguir és fer coincidir en els mateixos interessos l'oferta i la demanda per a poder arribar a ser més atractius per al turisme.

Podríem concloure que, tenint en compte que gaudim de moltes possibilitats, per ser un destí turístic atractiu, a més d'estar ubicats en un país desenvolupat, sense conflictes destacats i amb una bona comunicació, tant per als turistes nacionals com per als internacionals, hauríem de demanar a les institucions corresponents una predisposició positiva per a poder aprofitar tots els avantatges i, en conseqüència, poder fer coincidir els interessos del borrianencs amb els dels futurs forasters que vingueren a passar les seues vacances a Borriana.

Després d'aquestes reflexions, i per tal de concloure amb una valoració positiva, es pot afirmar que les possibilitats per a millorar el futur econòmic de Borriana són abundants. Si parlem de recursos naturals o d'experiència o, fins i tot, del caràcter decidit dels nostres conciutadans, entre d'altres consideracions, l'evidència ens confirma com un poble líder al llarg de la nostra història, especialment al segle passat.

Tenim moltes possibilitats, persones i joves molt preparats que poden aportar moltíssim, sobretot iniciativa i innovació, molt necessitada actualment per a canviar la situació. Les institucions estan estancades, les accions que s'emprenen són les mateixes tots els anys, les persones les mateixes, no s'incentiva la innovació ni els emprenedors locals. Amb

la conjuntura tant precària que patim actualment és necessari una reorganització de les despeses públiques, de la dimensió de les nostres institucions i l'aprofitament més eficient dels recursos.

L'actualitat ens ha fet canviar uns plantejaments que, fins fa poc de temps, eren prioritaris. La situació és, ara, la inversa. De tota manera, i a pesar de les condicions adverses, hem de valorar el moment actual com una oportunitat per a demostrar que, com a borrianencs, hauríem de tornar a posar tot el nostre interès a fer un esforç per a portar endavant una remuntada.

BIBLIOGRAFIA

SOLER, V. (2003): *Economia espanyola i del País Valencià*, València, Universitat de València.

LLUCH, E. (2001): *La via valenciana*, Catarroja, Afers.

DELOITTE (2012): *Estimación del impacto económico del festival de música Arenal Sound*, Borriana, Arenal Sound.

<www.cincodias.com>.

<www.expansion.com>.

BIONOTA

Dolors Traver Torres

(Borriana, 1985) Economista per la Universitat de València (2008) i màster en finances per la Universitat d'Alcalá d'Henares (2009). Treballa com a assessora financera en l'agència de valors atl Capital des de 2009. Assessor Financer Europeu per EFPA Espanya i experta en valoració d'empreses per l'Institut d'Estudis Bursàtils de Madrid. Compagina aquesta activitat amb l'elaboració i presentació d'estudis de planificació financera en la mateixa entitat.

Repensar les nostres arrels: la citricultura a Borriana

PABLO URBANEJA BERNAT (paurbaneja@gmail.com)
Institut Valencià d'Investigacions Agràries
Universitat Jaume I

1. Introducció

Si Borriana ha estat un poble pròsper els darrers dos segles, li ho devem a la taronja. I és que aquest poble ha estat un dels majors exportadors de taronja del món. De fet, en la memòria col·lectiva borriana es recorda que cap l'any 1935, a París, Borriana era tan coneguda com València. Encara avui, és difícil de trobar algú que no en tinga cap parent o amic relacionat amb el cultiu o amb la comercialització d'aquest apreciat fruit de la família dels cítrics. Aquest capítol gira al voltant del que ha estat l'agricultura a Borriana durant els darrers dos segles i de quines són les possibilitats de futur.

2. El passat de la taronja: evolució, origen i difusió

A Borriana, l'agricultura actual és fruit d'una evolució duta a terme durant diverses etapes, en les quals es pot distingir entre productes de subsistència i productes comercials, que canvien segons les èpoques. La competència amb altres zones agrícoles i les demandes de mercat han originat canvis, als quals els llauradors locals sempre s'han intentat adaptar. Al segle XIX, el desenvolupament de les comunicacions i del comerç accelerà l'especialització i disminuïren els conreus de blat i ordi. L'olivera, la morera i la vinya quedaren per al secà, i el cànem i la seda dominaren la primera meitat del segle XIX. Més endavant, aquests cultius donaren pas a la taronja, que finalment es va convertir en monocultiu (López, 1957). A partir d'aquest canvi progressiu, Borriana es va convertir en localitat capdavantera en la comercialització de la taronja, més que en el cultiu, el qual era compartit per altres pobles de la comarca.

És sabut que els cítrics són originaris del sud-est asiàtic i que els musulmans els introduïren per Andalusia, Múrcia i València (Roca, 1932), però sempre amb una única intenció ornamental, sense finalitat d'explotació agroalimentària (Font de Mora, 1971). És pels volts de 1780 quan aparegueren els primers tarongers a Borriana, plantats de manera aïllada com a complement de l'activitat agrícola principal. Probablement, les primeres plantacions regulars es feren a Vila-real a finals del segle XVIII, des d'on s'estengueren fins a Almassora i Borriana (Abad, 1984). Amb posterioritat, es formà un nucli citrícola a la Plana de Castelló, que amb l'altre nucli format a la Ribera Alta, van estendre el cultiu del taronger i la comercialització de la taronja per altres comarques i localitats arreu del País Valencià; una expansió ininterrompuda fins fa ben poc.

Al segle XX, el taronger es consolida definitivament a la nostra terra, però a mitjan segle comencen a haver-hi dificultats en aquesta consolidació, sobretot pel que fa a la

producció: l'atac de poll roig (*Chrysomphalus dictyospermi*, Hemiptera: Diaspididae) afectà greument tota la Plana (López, 1957). Superada aquesta dificultat, l'expansió del taronger a Borriana va continuar. Es dugueren a terme transformacions importants de marjals i de secans, de manera que quedaren preparats excel·lents terrenys regats per la séquia del Millars (Sarhou, 1989).

La primera guerra mundial (1914-1918) va dur una greu crisi al sector, fet que va frenar l'expansió del taronger. A aquests factors es van sumar l'encariment i l'escassetat d'adobs i d'insecticides, a més del baix preu pagat als llauradors per les collites. Arran d'açò, es van abandonar alguns horts i els llauradors van haver de demanar préstecs per a seguir mantenint la producció a la Plana (Abad, 1984). Però es va fer aleshores evident, per primera vegada, el perill provocat per la dependència del monocultiu de la taronja a Borriana, atès que quasi tots els sectors econòmics giraven al voltant d'aquest. Superada la guerra, es va tornar a produir un augment de les exportacions en el sector i, paral·lelament, es va incrementar la superfície conreada.

L'any 1936 tornaren les complicacions, ara per causa de la guerra civil, que va durar tres anys. Però després de la guerra no s'acabaren les dificultats. Les terres tornaren als propietaris, però la producció tarongera es va trobar amb carència d'adobs, problema que va tardar a solucionar-se. Quan els camps ja semblava que reviscolaven, va arribar la gelada de febrer de 1946. Aquesta gelada, que va afectar tota la Plana, va afectar greument el sud-oest del terme de Borriana, fins al punt que es van haver d'arrancar molts tarongers gelats. La situació social i econòmica es tornà molt difícil en general, i més per a un municipi econòmicament basat en el monocultiu de la taronja durant els anys de postguerra o *anys de la fam* (Aparici, 1993).

A partir dels anys 60 s'inicia una transformació de la marjal que provoca l'abandonament definitiu del cultiu d'hortalisses per a plantar encara més tarongers. A començament dels anys 70 s'engega un dilatat procés de canvi de les varietats cultivades que condueix a l'augment del cultiu de les mandarines en detriment de les taronges.

És interessant d'observar el màrqueting sobre la taronja com a producte estrella que es duia a terme en els majors anys de puixança del negoci cítric a Borriana, sobretot en diverses etapes de la primera meitat del segle xx. Els distribuïdors de taronges i de mandarines d'aquesta època no es quedarien enrere si comparem les campanyes de promoció del seu producte, nacionals i a l'estranger, que duïen a terme, en comparació amb el poc de màrqueting que, en general, té el producte estrella borrianenc. Sobta veure la riquesa artística, l'abundància i la diversitat de les etiquetes característiques de l'època i fins i tot dels papers d'estrassa amb què s'embolica la taronja en alguns caixons. Borriana era aleshores capdavantera de l'exportació cítrica.

3. El present de la taronja: actualitat cítrica

3.1. Importància econòmica

Les espècies de cítrics d'interès comercial en el sector agroalimentari, que són les que han ocupat la marjal borrianenca de bell antuvi, pertanyen al gènere *Citrus*, etiqueta que inclou les espècies més importants des del punt de vista agronòmic, com ara el mandarí

(*Citrus reticulata*) o el taronger (*Citrus sinensis*), entre d'altres. Els mandarins s'agrupen en tres grups: satsumes, híbrids i clementins; aquest últim és el de més importància econòmica a la Plana.

El sector agrari del País Valencià està molt especialitzat. De fet, és a terres valencianes on es realitza el 70% de la producció cítrica de tota la Península Ibèrica. A més, el País Valencià és també el major productor i exportador de mandarina i de taronja dolça d'Espanya (MAGRAMA, 2012). L'exportació de cítrics al País Valencià se centra a València, amb un 61%; seguida de Castelló, amb el 31% de la producció, i d'Alacant, amb el 8% (IVEX, 2013). Els productes cítrics valencians més exportats són, amb un 55%, les mandarines, amb el 38% les taronges, amb el 6% les llimes i l'1% els pomelos. La superfície emprada per als cítrics, a la Plana, és de 40.182 hectàrees i la producció, per tipus, és de 512.676 tones de mandarines, 94.726 tones de taronger dolç, 304 tones de llimes i 30 tones de pomelos (IVEX, 2013).

La superfície total utilitzada per a l'agricultura a Borriana és de 4.668 hectàrees, de les quals el 84% es troba ocupat pels cítrics (3.900 hectàrees). La resta de terreny es troba ocupat primordialment per aigua en séquies i per basses de reg dels camps, per terrenys improductius com ara solars, per terrenys a mig urbanitzar, males herbes i canyars i, finalment, hortalisses, fruiters i altres cultius herbacis que poden trobar-se en horts d'oci o familiars. A més, el 90% de la superfície local total de les explotacions agrícoles està organitzada en minifundis d'entre una i cinc hectàrees. Tanmateix, la citricultura a Borriana actualment no gaudeix d'èxit per diversos motius. S'han produït i acumulat una sèrie de problemes, de faltes de previsió i d'errors de coordinació en el món dels cítrics que, sumats a una nova conjuntura demogràfica i al desprestigi de la figura del llaurador en un món més governat per les grans multinacionals que mai, han conduït la citricultura borrianenca a la ruïna generalitzada. Només s'aguanten algunes cooperatives i empreses i finques grans, però els minifundis, ara com ara, estan condemnats a mort. Tot seguit analitzarem alguns dels handicaps que han provocat aquesta situació.

3.2. Bon fruit, mal preu

A hores d'ara, que la taronja ha perdut brillantor és una realitat que pot constatar qualsevol que contemple el paisatge litoral del País Valencià. La pèrdua de rendibilitat, l'especulació urbanística i la devaluació de la taronja han provocat un abandonament de terres massiu. Tot i així, el País Valencià encara és un dels magatzems cítrics més importants del món.

Es coneix que les taronges, des que es cullen al camp fins que es venen al comerç, poden multiplicar per quatre el preu. Tanmateix, el llaurador és qui acaba rebent menys diners per la venda de la taronja en relació amb la despesa que ha fet per a cultivar-la. Si fem una aproximació al preu durant el processament, que comença al camp, un agricultor entre les podes, el maneig integrat de plagues, els adobs i el reg (que a Borriana és un poc més car, perquè encara està instaurat el reg per inundació en el 95% de les parcel·les i no el reg per degoteig, que és l'òptim per a estalviar diners i aigua), pot arribar a gastar-se quinze cèntims per quilo de taronja. Si a aquest valor sumem els sis cèntims per quilo que li cobren per a collir la fruita, més un cèntim per a transportar-la del camp a la cooperativa, el llaurador

s'ha gastat ja vint-i-dos cèntims per quilo de taronja, fet insostenible considerant el preu que es paga per cada quilo de producte al llaurador, com veurem tot seguit.

Per a calcular el preu que es paga per quilo a l'agricultor per les varietats de taronja més abundants a la Plana, ens hem basat en el darrer estudi del sector agrari valencià sobre les superfícies i produccions cítriques a la província de Castelló durant la campanya de 2011-12 (GVA, 2013). A més a més, per a citar els preus que es paguen per varietats, hem consultat la llotja de cítrics, i hem calculat la mitjana dels preus pagats durant tota la campanya 2012-13 de cada varietat citada. El primer lloc quant a superfície ocupada i producció, l'ocupen les *mandarines*, amb un total de 34.447 hectàrees i una producció de 512.676 tones. La mandarina que més superfície ocupa és la coneguda com a *clemenules* (*clementina de Nules*), amb 22.963 hectàrees i una producció de 318.988 tones, que es paga a 0,24 €/Kg, seguida d'una varietat primerenca com la *marisol*, amb 1.517 hectàrees i una producció de 36.309 tones, que es paga a 0,31 €/kg. I, en tercer lloc, la mandarina *orogrande*, amb 1.451 hectàrees plantades, 22.755 tones de producció i un preu de compra de 0,24€/kg. Les clementines, considerades com a *mandarins-híbrids* ocupen un total de 2.950 hectàrees i tenen una producció de 59.692 tones. En aquest grup es troben les varietats que poden obtenir un preu de mercat més elevat; en primer lloc la varietat *nadorcott*, que es va arribar a pagar sobre els 0,69 €/kg. També tenen millor eixida comercial que la *clemenules* les varietats *fortune*, que es paga a 0,49 €/kg, la *clemenvilla*, a 0,28 €/kg i l'*ortanique*, a 0,28 €/kg, dins de les varietats de mandarins-híbrids. Una varietat primerenca, de la qual no hi ha molta superfície cultivada, és la *clementina oronules* que en la campanya 2011-12, es va pagar a 0,50 €/kg.

Amb menys superfície i producció tenim la *taronja dolça*, les *nàvels* són la varietat amb més superfície cultivada i producció: 4.607 hectàrees i una producció de 76.288 tones. La taronja *navelate-lanelate* és la varietat que més superfície ocupa (3.252 hectàrees) amb una producció de 61.314 tones, i es paga a l'agricultor a 0,24 €/kg. La segona taronja amb més producció, però molt lluny d'aquesta última, és la *valència late*, amb 915 hectàrees i una producció de 13.883 tones, que s'ha pagat durant l'última campanya a 0,26 €/kg. Una vegada la taronja arriba a la cooperativa, el preu és aproximadament de 0,22 €/kg. Ací, la taronja és seleccionada per mides, la netegen, l'enceren i l'envasen. Tot aquest procés té un cost aproximat de 20 cèntims per quilo. Així, hem arribat a un preu de 0,42 €/kg, que s'encarirà cinc cèntims si s'envia a Espanya i 30 cèntims si s'exporta a Europa.

En referència a les varietats anteriors, podem afirmar que el 57,44% de clementines es dedica a l'exportació i sols el 17,5% és destinat al mercat interior, mentre que per a la taronja, el 44,13% és per a l'exportació i el 32,44% es dedica al mercat interior. En totes dues classes es destina aproximadament un 10% a la indústria i un 13,5% són pèrdues i minva.

Una vegada la taronja arriba als intermediaris, l'estructura comercial s'embutxaca un 25% per costos de distribució, que és el punt de processament més fort i que fa que molts dels agricultors es queden amb no res. Finalment, el comerç de venda al públic tindrà uns guanys d'entre quinze i vint cèntims per quilo. Per tant, el preu aproximat en finalitzar el processament dels cítrics és de 0,80 €/kg, la qual cosa vol dir que, durant aquest procés, el valor econòmic del cítric es quadruplica.

Els preus que rep l'agricultor per quilo venut han baixat un 25% en clementines i un 11% en taronja entre 1999 i 2013. Avui en dia, qui planta taronges té un 70% menys de beneficis que en el passat. Aquest és un dels principals factors que fa que el sector agrari dedicat a aquest cultiu haja disminuït tant.

3.3. Maneig integrat de plagues en cítrics

Per a poder donar eixida a la taronja el més important és que el cultiu estiga sa. Si no hi ha un bon maneig integrat de plagues en el cultiu, probablement molts dels fruits que produeix el camp aniran al rebuig, fet que vol dir sempre perdre diners. Perquè el fruit estiga en bones condicions, tant per dins com per fora, cal controlar els agents que poden danyar-lo, i protegir-lo el màxim possible de les inclemències i de les agressions externes.

El maneig integrat de plagues (MIP) és una estratègia de control que consisteix en l'aplicació racional d'una combinació de mesures biològiques, biotecnològiques, químiques, culturals o de selecció d'espècies vegetals, de manera que l'ús de productes fitosanitaris es limite tot el possible. Aquestes mesures de control s'han de combinar amb la finalitat de mantenir els nivells de plaga per sota dels nivells que provoquen pèrdues econòmiques en el cultiu (lindar econòmic de danys). Per dur a terme un correcte maneig integrat de plagues és imprescindible: identificar tant la plaga com els enemics naturals (insectes beneficiosos per al cultiu) d'aquesta, dur un seguiment de les plagues en relació amb els llindars d'intervenció i, en darrer lloc, en funció dels resultats obtinguts, procedir a la presa de decisions donant prioritat als mètodes de control més respectuosos amb la salut humana, el medi ambient i els enemics naturals (Tena i altres, 2011).

En 2011, la superfície cítricola del País Valencià va començar a ser gestionada d'acord amb els reglaments de la producció integrada. L'entrada en vigor de la Directiva 2009/128/CE del Parlament Europeu i del Consell, de 21 d'octubre de 2009, estableix un ús sostenible dels plaguicides. A més, es proposa que l'aplicació dels principis generals de maneig integrat de plagues siga obligatòria per a tots els productors europeus a partir de l'1 de gener de 2014, per la qual cosa es preveu que la superfície cítricola tractada amb mètodes del MIP augmente.

Des de l'Institut Valencià d'Investigacions Agràries (IVIA) i del Grup d'Investigació de Producció Vegetal de la Universitat Jaume I s'intenta implantar, de manera generalitzada, sistemes de producció a través dels quals es puguen obtenir fruites i verdures lliures de residus de plaguicides. En el cas particular dels cítrics, el coneixement adquirit al llarg dels anys d'investigació bàsica i aplicada en la gestió bioracional de les plagues ha permès a l'IVIA el desenvolupament d'una pàgina web i d'una aplicació per a telèfon mòbil de consulta molt recomanable per als llauradors (<<http://gipcitricos.ivia.es>>). Aquests llocs web naixen amb la intenció de convertir-se en una eina de consulta per a tots els professionals relacionats amb la citricultura. El web està estructurat amb la finalitat d'oferir un accés ràpid a tota la informació disponible dividida en diferents seccions: plagues principals i secundàries (identificació, danys que pot produir, amb fotos de gran qualitat per a poder identificar-les, mètodes per poder mostrejar plagues i per a veure els diferents llindars d'intervenció i quin tipus d'estratègia es pot utilitzar, quin pot ser control biològic, control cultural o químic). A més, s'hi poden realitzar consultes personalitzades en funció de la

varietat cultivada i època de l'any, preguntar com es poden aplicar productes fitosanitaris i els efectes secundaris que poden tenir aquests en els enemics naturals beneficiosos per al nostre cultiu (ja que no tots els insectes que s'instal·len en cítrics són perjudicials per al cultiu, i fins i tot alguns ajuden a controlar la presència d'altres insectes que sí que ho són).

3.4. Jubilar la taronja. O no?

Ara per ara sembla que l'agricultura no interessa com a sector regenerador d'una economia en crisi. Els governants han apostat, des de fa almenys vint anys, per un altre sector com a salvador de l'economia autonòmica: el turisme. Aquests governants intenten donar una imatge del País Valencià basada en el turisme (sobretot de platja, però també rural) i en la modernitat arquitectònica que traspuen algunes construccions, com el magnànim complex calatravenc de la Ciutat de les Arts i de les Ciències, o bé la futura Ciutat de les Llengües que volen construir al Grau de Castelló, l'aeroport, etc. Tot això queda molt lluny dels anys vint, trenta, seixanta i setanta del darrer segle, quan la taronja era un producte estrella de la nostra terra i es confiava en l'agricultura com un sector potent de l'economia. Encara queden, però, extenses terres planes plantades de tarongers arreu de l'orografia litoral valenciana que recorden aquest passat taronger esplendorós que caldria conservar en la memòria col·lectiva del nostre poble, com també repensar per a mantenir-lo des de la rendibilitat econòmica necessària i possible, en harmonia amb els altres sectors que puguen contribuir al benestar econòmic a través de l'ocupació laboral digna i diversificada dels habitants de les nostres terres.

Serà difícil de recordar aquest passat taronger amb decisions com la de tancar el Museu de la Taronja que es va prendre el 2012. Aquest museu, situat al carrer Major, ha estat promogut per l'Ajuntament i altres institucions i ha tingut com a gestores dues persones destacades de la cultura borriana: Vicent Abad i Enrique Safont.

Aquest santuari de la citricultura ens mostrava l'evolució citrícola a Borriana i el procés des que el fruit es collia de l'arbre fins que es venia als mercats d'altres països. A més, mostrava amb documents gràfics els canvis en el procés de comercialització de la taronja des dels inicis fins als nostres dies; la maquinària utilitzada per a fer aquesta feina i els productes de màrqueting, com ara els bonics papers de seda amb què s'embolicaven les taronges per al comerç. Les noves generacions ja no podran entendre ara tan bé com abans les nostres arrels agrícoles.

Al poc interès per la taronja i l'abandonament i expropiació de parcel·les citrícoles per a fer-hi carreteres, polígons industrials i reorganitzacions urbanístiques de sòl urbà, s'hi afegeix la manca de màrqueting. Actualment, no hi ha cap mena de màrqueting ni de campanyes publicitàries per a promocionar ni per a distingir la que diuen que és «la millor taronja del món». Res que faça que la nostra marca de taronja tinga una major eixida als mercats.

D'altra banda, la competència del Marroc ens guanya molt de terreny, tant pel que fa a la producció com a l'exportació. Encara que al nostre país els agricultors i els treballadors del camp guanyen, a hores d'ara, una misèria, als països africans com ara Egipte o el Marroc encara es paga molt pitjor pel mateix treball. Per tant, el preu de la taronja és molt més barat i l'única diferència a favor nostre rau en la qualitat de la fruita. Podríem dir que el maneig de cultiu al Marroc és semblant al que teníem a Borriana fa vint-i-cinc anys.

S'hi utilitzen matèries actives (insecticides, fungicides i herbicides) prohibits perquè són perjudicials per a la salut humana. A més, les qualitats organolèptiques del fruit africà són inferiors a les de la nostra taronja.

Però un dels principals problemes que arrossega la citricultura borriana és l'organització en minifundis. Anomenem minifundis les parcel·les d'entre una i cinc hectàrees, que són les que ocupen el 90% de les parcel·les que tenim a la Plana. En aquestes parcel·les es cultiven varietats que dècades enrere es pagaven bé, però de les quals ha caigut dràsticament el preu de mercat. Pensem especialment en les clemenules i les navelines, clementines de bon gust, bona imatge i fàcils de pelar i que són les més abundants a la nostra marjal. Això significa que l'oferta ha superat la demanda d'aquestes varietats i per aquest motiu es produeix, des de fa deu anys aproximadament, la caiguda de preus. D'altra banda, en la majoria d'aquests minifundis es poden trobar més de quatre varietats de cítrics diferents. Per tant, encara és més difícil poder donar eixida a la taronja.

Aquestes raons, entre d'altres, fan que molts agricultors no vegem eixida al monocultiu dels cítrics. Per tant, i amb aires emprenedors, alguns s'han decidit pels cultius alternatius. Els llauradors busquen cultius amb baix cost de manteniment i amb una bona venda, per a tenir més beneficis que amb l'actual i deficitari conreu de la taronja. El kiwi, el caqui, l'alvocat, el magraner, el nesprer i altres espècies de fruiters ja es presenten com a cultius alternatius de la taronja.

4. El futur de la taronja: algunes propostes prospectives

4.1. Cultius alternatius

És molt fàcil dir que una de les solucions de la crisi de la citricultura pot estar en els cultius alternatius. Tanmateix, aquests no són la panacea, encara que sí que són una alternativa possible que cal tenir en compte. Molta gent ja no té interès per l'agricultura. Alguns han heretat l'hort dels avis o dels pares i l'han tingut com a sobresou fins que s'han adonat que aqueix sobresou que abans treien s'ha convertit en una despesa més que no compensa.

A Borriana poden cultivar-se gran varietat de fruiters i hortalisses perquè el sòl és molt ric (amb bones propietats físiques, químiques i biològiques). A la Plana, hi ha molt poques persones que es dediquen al cent per cent a l'agricultura, i amb la crisi econòmica en què ens trobem és difícil trobar solució als problemes actuals de la citricultura. Moltes parcel·les que hi ha a Borriana no són rendibles, i per a la gent és més fàcil deixar-les abandonades com un solar qualsevol esperant la venda que arriscar-se i intentar traure profit d'aquestes terres que hi ha sense treballar. Açò fa que es perda la il·lusió pel cultiu de la terra, un ofici molt vell.

Si tornem a la idea dels cultius alternatius, a Borriana, ja hi ha hagut algunes transformacions en alguns camps de cítrics on s'ha optat per l'alvocat, del qual alguns agricultors diuen estar molt contents perquè actualment es ven millor que la taronja i el maneig és molt similar. Al març de 2013, a Vila-real es va plantar una superfície d'unes 100 fanecades de caquis. A la província de València, s'ha estat plantant durant ja fa algun temps caqui i kiwi.

Abans de plantar qualsevol cultiu alternatiu al taronger caldria fer un estudi de viabilitat, tant agronòmic com econòmic del producte, per a no cometre els mateixos errors

que en el passat es van cometre amb algunes varietats de cítrics. També cal estudiar els diversos paràmetres que influiran en aquest canvi de cultiu: conèixer el nou fruit, anàlisis climatològiques, del sòl, del maneig del cultiu (adobs, maneig integrat de plagues, reg, poda) de les dimensions del terreny, de la collita aproximada que es pretén obtenir i de les possibilitats de mercat. També variaria l'estudi de viabilitat en funció del que es vulga plantar en substitució dels cítrics. Per exemple, si es planten hortalisses, es pot jugar amb la rotació de cultius durant tot l'any sense deixar de produir (plantar una hortalissa o una altra segons l'època de l'any) i poder donar-li eixida comercial a tot allò que es cultive.

4.2. Citricultura en línia

Moltíssimes empreses al País Valencià han estat creades per a vendre taronges a través d'Internet. L'lauradors, probablement aconsellats per familiars, amics o amb informació dels mitjans de comunicació, s'han decantat per la venda de taronges per Internet. La frase més representativa d'aquesta mena de distribució és «de l'arbre a la taula». En aquest tipus de negoci s'eliminen els intermediaris entre l'agricultor i el consumidor, i amb això el productor obté més beneficis. Dels 68 portals de venda en línia de taronges que hi ha al País Valencià, quatre són de Borriana.

Al consumidor li agradaria saber com ha estat *cuidada* aquesta taronja que comprarà per a confiar així en la qualitat. En primer lloc, que la fruita siga fresca i que haja tingut un bon maneig de cultiu. A més, si la fruita s'envia a qualsevol lloc, ja siga l'estranger o al mercat interior, ha de posseir un certificat sanitari i assegurar-se que aqueixos fruits no tenen cap mena de perill (plagues o fongs) a la destinació. El segon punt que reforçaria aquest tipus de negoci seria l'opció de poder vendre cítrics durant més temps, ja que haurien de combinar varietats primerenques, de temporada i tardanes. Probablement, d'aquesta manera s'abastaria molt més mercat i es podria oferir taronja durant els quasi set o vuit mesos que dura la campanya cítrica. Amb el desenvolupament d'aquesta opció l'agricultor obtindria un preu just per la fruita que faria que la seua feina fóra rendible.

4.3. Seguir amb la citricultura?

Sembla obvi que la citricultura mai no deixarà d'existir del tot a Borriana. Probablement per als xicotets propietaris, sí (minifundis); però, per a grans explotacions de cítrics, no. Això vol dir que els pocs agricultors que queden a la Plana, en el futur han d'abandonar la citricultura o han d'especialitzar-se en varietats de cítrics més rendibles. Per a començar a produir fruit, un taronger necessita aproximadament quatre anys, i per a ser competitiu amb la producció cal que passen tres o quatre anys més. Per això, no és molt viable alternar varietats de cítrics cada cert temps.

4.4. Replantejament estructural en la citricultura

Les varietats de cítrics estan plantades sense tenir en compte les varietats que ja hi havia plantades. Que vol dir açò? Doncs que durant l'època en què les clemenules i les nàvels van ser les reines dels cítrics, la majoria dels agricultors van plantar aquestes varietats. I quan

la producció va ser excessiva, hi va haver saturació de mercat. En aquest punt comença la crisi a la citricultura. Es poden plantejar algunes alternatives per a poder reprendre i potenciar de nou la citricultura, encara que amb la crisi econòmica actual, aquestes idees poden semblar agosarades i, possiblement, hi ha dificultats per a implementar-les.

En primer lloc, es podria fer un replantejament estructural i varietal en la citricultura. Per a poder equilibrar els preus, caldria anivellar la quantitat de varietats de cítrics, eliminar varietats que ja no donen rendibilitat i plantar-ne d'altres que tinguen millor eixida al mercat. Abans de dur a terme aquests canvis varietals, caldria, però, portar a terme un estudi de viabilitat agronòmic i econòmic que avaluara diferents paràmetres com ara: les espècies que podrien donar rendibilitat, la quantitat d'hectàrees que farien falta per a cada varietat, els diners que aquest procés costaria, els beneficis que se n'obtidrien, el temps que es trigaria a poder obtenir-los o els costos del maneig de cultiu. Aquest estudi de rendibilitat del canvi varietal és una idea fàcil de pensar, però difícil d'aplicar. A més, fer comprendre a un llaurador que ha d'arrancar tot el seu hort de clemenules, que probablement és la millor clementina del mercat, per a plantar-hi una altra varietat de menys qualitat, és possiblement difícil de copsar. Probablement, es necessitarien estímuls de reforç al sector, com ara ajudes o subvencions per als agricultors per a motivar-los a dur a terme el canvi varietal.

4.5. La investigació citrícola

Amb la instauració de la producció integrada a la citricultura, equips d'investigació del País Valencià, com ara els de l'IVIA o l'UJI, es continuen estudiant plagues clau que causen danys als cultius de cítrics, acompanyats de pèrdues econòmiques. Les plagues clau són aquelles en què l'ús del control biològic no arriba a ser satisfactori i les densitats d'aquestes plagues es troben normalment per damunt del llindar econòmic de danys. En aquest grup podem trobar: el poll roig de Califòrnia (*Aonidiella aurantii*), els pugons (*Aphis spiraecola* i *A. gossypii*), la coneguda mosca de la fruita (*Ceratitis capitata*) i l'aranya roja (*Tetranychus urticae*).

Han estat molts els estudis satisfactoris d'aquests grups d'investigació, els resultats dels quals s'han publicat en revistes d'alt impacte, i s'han consolidat com a grups capdavanters en el control d'aquestes plagues clau. Probablement, si se segueix el mateix camí, cada vegada s'obtidran més opcions per a aplicar aquests tractaments no químics ni nocius a la citricultura. El cultiu ecològic (lliure de tractaments químics) podria potenciar l'increment de venda de taronges, encara que com s'ha dit abans, les plagues clau de vegades són difícils de controlar. Hi ha danys que no perjudiquen la qualitat organolèptica de la taronja, com per exemple els danys de poll roig i d'aranya roja, que són merament estètics. Per a promoure la realització d'agricultura ecològica en la citricultura, hauria d'haver-hi xarrades divulgatives on es posara èmfasi en el fet que els danys estètics no alteren la qualitat de la fruita. La realitat és que els danys estètics produeixen molt de taronges de rebuig. Per aquesta raó es realitzen els tractaments químics, per a evitar que aquests danys produïts en la pell del fruit no apareguen i, d'aquesta manera, la taronja siga comercialitzable. Aquest plantejament dels horts ecològics també podria donar-nos bons resultats, relatius a la venda i a la disminució de costos, i un poc menys de contaminació per a l'agricultor.

4.6. Millora del màrqueting

Si en l'actualitat hi haguera un mínim de màrqueting, probablement augmentaria la demanda de taronja i els mercats s'animarien perquè molts voldrien tenir per als habitants del seu país una taronja amb els nivells organolèptics de la qualitat del nostre fruit. Es pot discutir sobre aquest tema, però la taronja del nostre terreny no té res a veure amb les altres que hi ha cultivades fora del nostre país. Per a explicar-ho, en primer lloc, li hauríem de donar la importància que té, hauríem de fer xarrades divulgatives, publicitat en premsa, pamflets informatius i altres iniciatives per a explicar la qualitat del producte cítric valencià i la diferenciació amb altres llocs de cultiu. Possiblement, aquest increment en bones campanyes de publicitat podria donar opcions a obrir portes en molts mercats per a l'exportació. Si alguns horts s'animaren a realitzar citricultura ecològica, encara que és molt difícil, pel maneig de plagues, es podria incidir en aquest punt que tant motiva el comprador els darrers temps. A més, un dels llocs més importants per on caldria començar és la proposta d'un segell de denominació d'origen de la taronja valenciana.

BIBLIOGRAFIA

- ABAD GARCÍA, V. (1984): *Historia de la naranja (1781-1939)*, València, Comité de la Gestión de la Exportación de Frutos Cítricos.
- APARICI VILAR, J. (1993): *L'agricultura al terme de Borriana*, Borriana, Agrupació Borriana de Cultura- Publicacions de la Universitat Jaume I.
- FONT DE MORA I MONTESINOS, L. (1971): *Taronja i caos econòmic*, Barcelona, Edicions 62.
- GENERALITAT VALENCIANA / CONSELLERIA D'AGRICULTURA (2013): *Estadísticas: Precios agrarios*, <<http://www.agricultura.gva.es/la-conselleria/estadisticas/precios/precios-agrarios>>.
- INSTITUT VALENCIÀ D'EXPORTACIONS (2013): <<http://www.ivex.es/dms/estudios/informacion.../CITRICOS%20CV2013.pdf> (Accés 25/09/2013)>.
- LÓPEZ GÓMEZ, A. (1957): «Evolución agraria de la Plana», *Estudios Geográficos*, 67-68.
- MAGRAMA. ANUARIO DE ESTADÍSTICA DEL MINISTERIO DE AGRICULTURA, ALIMENTACIÓN Y MEDIO AMBIENTE (2012): <http://www.magrama.gob.es/estadistica/pags/anuario/2011/AE_2011_Avance.pdf (Accés 12/10/2012)>.
- ROCA I ALCAIDE, F. (1932): *Historia de Burriana*, Castelló de la Plana, Imp. Armengot.
- SARTOU CARRERES C. (1989): *Geografía general del Reino de Valencia. Provincia de Castellón, 1912*, Castelló, Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Castellón.
- TENA, A. i altres (2011): «Gestión integrada de plagas en cítricos: aplicación práctica», *Phytoma España*, 239, 30-36.
- URBANEJA, A. i J.A. JACAS (2008): «Tipos de control biológico y métodos para su implantación», dins JACAS, J.A. i A. URBANEJA (eds.): *Control Biológico de Plagas Agrícolas*, *Phytoma España*, 151-164.

BIONOTA

Pablo Urbaneja Bernat

(Borriana, 1986) Enginyer Tècnic Agrícola per la Universitat Jaume I de Castelló en 2009. Màster oficial en Protecció Integrada de Cultius per la Universitat de Lleida en 2011. Ha presentat una Tesi de màster que porta per títol: *Improved methods and uses related to rearing of a zoophytophagous insect and crop protection*. En 2012 obté una beca FPI per realitzar la tesi doctoral a la Universitat Jaume I i a l'Institut Valencià d'Investigacions Agràries (IVIA), titulada: *Inginyeria de xarxes tròfiques en advocat i cítrics: millora del control biològic i efecte de les condicions ambientals en interaccions tri-tròfiques de rellevància*.

El patrimoni natural a Borriana

ANDREA ROSSELLÓ PLANELLES (cinctorres1985@hotmail.com)

ROBERT ROSELLÓ GIMENO (rrosello514k@cv.gva.es)

Universitat de València

1. Introducció

Presentem en aquest article una visió de conjunt sobre l'estat del patrimoni natural al terme de Borriana des de l'òptica de la conservació, però sense abandonar els aspectes descriptius. Realitzar una recapitulació de la biodiversitat suposa certes dificultats. En primer lloc, la falta d'estudis especialitzats sobre la majoria d'aspectes de la vida silvestre a Borriana: tret de poques excepcions, no disposem de catàlegs faunístics locals sobre molts grups taxonòmics (insectes, mamífers, equinoderms, rèptils, etc.), ni d'altres organismes (fongs, algues, etc.). Al nostre país, ple a vessar d'escriptors aficionats a la literatura, és pràcticament inexistent la figura del naturalista aficionat amb bona formació i predisposició a investigar i publicar. També representen dificultats la naturalesa i els components canviants, amb el temps, dels ecosistemes, i que en una compilació generalista i d'extensió limitada a priori, només podem destacar el més representatiu o més important.

Per a no excedir-nos en l'ús de l'espai editorial, hem deixat fora els ecosistemes marins, tret de l'obligada menció d'algunes poques espècies. Finalment, volem destacar la importància que al nostre medi té el patrimoni rural, en indissoluble harmonia amb la natura, llaurada al llarg de segles de coexistència. Reivindiquem la «ruralitat», igual que defensem la «naturalitat». Ambdues constitueixen un binomi inseparable, amb un futur indissolublement unit.

2. Medi físic i vegetació

El nostre terme forma part de la unitat geomorfològica superior que anomenem la Plana, planura al·luvial en forma de gegantesc hemicicle que abasta des de la torre Colomera, a Orpesa, fins a Almenara. Borriana pertany a la Plana Baixa, situada al sud del riu Millars, la nostra frontera nord. Els quasi cinquanta kilòmetres quadrats de terme estan solcats pel riu Sec, que desemboca en una zona palustre denominada històricament «estany de la Vila», hui Clot de la Mare de Déu, relíquia d'una antiga albufereta que contacta amb el delta dissimulat del Millars. Els dos rius han tingut un paper determinant en la configuració del solar del territori, en haver aportat els sediments al·luvials procedents de les terres de l'interior que l'han conformat. Al mateix temps que el terme s'ha endinsat en la mar, la línia de costa s'ha allunyat de les muntanyes litorals, en un vaivé en què han predominat els fenòmens sedimentaris sobre els erosius. Tot açò, ocorregut fonamentalment durant el plistocè i l'holocè, ha estat afavorit per una espècie d'escalonament geoestructural en direcció a la costa, provocat per una sèrie de falles, que condicionen el que s'anomena una gènesi

1. Comunitat forestal en galeria del Clot (Foto: els autors).

costanera per fractura, la qual explicaria, en part, la tendència actual a la submersió dels quasi deu kilòmetres de costa que hem hagut de protegir mitjançant espigons i esculleres.

D'altra banda, les condicions climatològiques són molt favorables per a la vida en general a causa, en bona part, de la influència reguladora de la mar. Les gelades hivernals que provoquen les esporàdiques incursions de vents siberians són, per fortuna, escasses i de curta duració; la temperatura mitjana anual voreja els 14-15° C. En el llenguatge bioclimàtic, habitualment emprat pels botànics, direm que el nostre terme forma part de l'estatge termomediterrani sec.

En efecte, la precipitació mitjana anual presenta valors entre 400 i 500 mm, però repartits irregularment, car és durant els períodes equinoccials quan campegen les baixes pressions atmosfèriques; són força habituals els fenòmens de gota freda i les riuades, que han llaurat una espècie de por atàvica en el subconscient dels habitants de la Plana. La mediterraneïtat del nostre territori ve determinada per aqueixa coincidència dels mesos més calorosos amb els mínims de pluviositat anual, que posen a prova la capacitat d'adaptació i supervivència de la vida en qualsevol forma.

Tenint en compte les condicions bioclimàtiques adés exposades, trobem que la vegetació principal al terme de Borriana hauria de ser un carrascar o manifestar-se a través de qualsevol de les etapes de substitució, tan comunes als indrets que qualifiquem de «secà» (romerars, argelagars, etc.). Però, la realitat ens mostra que no és així, amb rares excepcions (vegeu més endavant el que diem a propòsit d'això en l'apartat sobre el

Millars). La vegetació potencial que caracteritza el territori on vivim és una omeda, bosc amb dominància de grans arbres freatòfits de fulla caduca (malgrat això, no deixa de ser una vegetació plenament mediterrània) com ara els que a Borriana anomenem mosqueters (*Ulmus minor*), lledoners (*Celtis australis*), gatells (*Salix atrocinerea*), etc.; arbustos i lianes com ara els esbarzers (*Rubus ulmifolius*, *R. caesius*), heura (*Hedera helix*), cirerer de pastor (*Crataegus monogyna*), gavrera (*Rosa sempervirens*) etc., i un estrat herbaci amb cresola (*Arum italicum*), fenàs de bosc (*Brachypodium sylvaticum*), més un llarg etcètera (Foto 1). Com s'explica l'existència d'un gran bosc exigent en humitat i nutrients sota les dures condicions que imposa el nostre clima durant una part de l'any? La resposta es troba als sòls del terme —i de la Plana en general—, majoritàriament profunds, que funcionen com una esponja per la capacitat de retenció d'aigua, generadora d'una important reserva aquífera que serà vital durant els mesos menys afavorits per les pluges amb temperatures més elevades.

Pot semblar paradoxal parlar d'un bosc com a «vegetació característica» d'un territori on aparentment no s'aprecia cap tipus de vegetació forestal. I és en aquesta segona paradoxa on trobem una altra peculiaritat del nostre medi: els esforços dels pobladors ancestrals de la Plana per aconseguir l'habitabilitat d'aquestes terres i aprofitar-ne l'excel·lent fertilitat, ideal per a practicar l'agricultura en qualsevol modalitat.

3. Història

El nostre terme probablement ja en època romana tenia una configuració pareguda a l'actual, però amb moltes més zones de marjal i boscoses verges, un autèntic paradís per a la fauna i els caçadors. Quan tractem d'il·luminar amb coneixements les foscores que envolten els nostres orígens, sabem que hi ha grans llacunes que probablement sempre romandran per resoldre. Però, allà on falten o escassegen les dades, tampoc no seria desencertat especular que la progressiva colonització i sistemàtica transformació del paisatge primigeni per a convertir-lo en l'actual regadiu (desforestació, incendis controlats, construcció de sistemes de reg —pous, séquies, etc.—, cultiu i aclimatació d'espècies foranes, etc.) degué començar ja en època romana, i amb interrupcions més o menys llargues es devia accelerar i consolidar a partir de la fundació de la ciutat musulmana de Borriana al segle IX.

La preponderància actual dels cultius és incompatible amb la presència d'un bosc, el qual queda relegat a allò que anomenem «vegetació potencial», concepte ben intuïtiu d'altra banda. L'exhaustiva explotació agrícola i ramadera al llarg dels segles marca la història particular del nostre territori; l'antropització ha condicionat de manera tan decisiva el nostre patrimoni natural, com poden fer-ho la climatologia o l'edafologia. Actualment, l'única representació que ens queda de la primitiva i potencial vegetació natural i general del terme és l'omedà que tenim al paratge natural del Clot, també molt antropitzat. D'altra banda, la vegetació particular de la franja costanera i la d'algunes zones de la frontera del Millars s'ha mantingut incòlume durant segles, tot i que en els darrers cinquanta anys ha patit un fortíssim retrocés i, en molts casos, simplement ha desaparegut.

Les referències escrites més antigues que tenim sobre el patrimoni rural i natural borrianenc són del segle XVI, i les trobem a la crònica de Vicianà (llibre tercer) on el nostre avantpassat ens deixà alguns apunts ben coneguts, com ara quan menciona l'estany de la

Vila, o quan parla de «la caza de puercos javalines; de liebres, de conejos de francolines y otras aves de vuelo». Tot sembla suggerir que ja aleshores la primigènia fisonomia del terme havia evolucionat molt, que ja apareixia com un extens regadiu, encara que naturalment sense la presència dels cultius comercials a gran escala que vindrien 200 anys després, com les moreres (cuc de seda), la canya de sucre, el cànem i la citricultura. Reproduïm tot seguit un text descriptiu sobre com imagina un de nosaltres (R. Roselló, 2003: 365-366) que podria ser aqueix paisatge en època de Viciana:

A les zones perifèriques als aiguamolls i llacunes hi hauria extensos senillars i bovalars, que en primavera s'encendrien de lliris i esclafrien de cants de granotes. Els mosquits i altres insectes eren el revers de tan idíl·lica estampa. Més a prop de la costa, sobre sòls més salnitrosos, els senillars donarien pas a les jonqueres, que probablement cobriren zones prou extenses en la voramar de l'època. Aquests ecosistemes costaners, tradicionalment qualificats com a insalubres, hui serien zones protegides pel seu alt índex de biodiversitat...

La vegetació potencial sobre sòls d'al·luvió era i és una omeda, com la que trobem hui, fragmentàriament, al Clot. És molt probable que xicotetes masses forestals d'oms i lledoners, i de bardisses amb albarzers, heura, cirerers de pastor, rosers silvestres, etc., poblaren els ja aleshores retalls verges que quedaven i els marges dels camps.

En època de Viciana ja es cultivava la canya (*Arundo donax*), espècie exòtica d'origen possiblement asiàtic: «nacen y críanse en este término muchas cañas largas y muy recias, que después de las de la ribera del Júcar son las mejores de España (M. de Viciana, 1564: 326). Les canyes són un element característic del nostre paisatge de regadiu, que formen —i formaven— espessos i impenetrables canyars a les vores de les séquies, rius, etc.

La canya (*Arundo donax*) és cultivada principalment per la condició d'eina útil per a quasi tot, perquè aporta múltiples serveis a l'agricultura i, després de tants anys, és ja part inseparable del paisatge mental i físic dels habitants de la Plana, del nostre folklore, jocs infantils i tradicions en general (canuts, pàmpol-figos, barquetes, falques, pèrgoles, canyissos, canyes de pescar, etc.). Però cal no oblidar que des d'un punt de vista ecològic és un autèntic «alien», considerada actualment a escala mundial com una espècie invasora i agressiva, perquè els canyars —ni el foc controlat basta sovint per a aconseguir exterminar-los—, ocupen els biòtops de la vegetació autòctona, particularment de les omedes, a la qual fins i tot desplacen i n'impedeixen la regeneració.

4. Publicacions

Per a conèixer la biodiversitat d'un territori, ens hauríem de basar en tres tipus de fonts d'informació: 1) Estudis monogràfics (articles i/o llibres), realitzats generalment per especialistes. 2) Citacions d'espècies referides a la nostra localitat, aparegudes en articles o revistes d'àmbit científic i contingut més general. I, 3) Observacions personals o comunicacions verbals fiables de terceres persones. En aquest paràgraf ens referirem a les dues primeres exclusivament. És fàcil observar com s'incrementen notablement les publicacions a partir de la dècada dels 80, com a conseqüència de la implantació dels estudis universitaris de Biologia a la Universitat de València i d'un canvi de mentalitat

sorgit en la societat espanyola, d'una major sensibilitat envers els temes naturalístics. Amb tot, en l'àmbit local ens trobem davant d'escassa bibliografia, amb les excepcions de les especialitats de malacologia, ornitologia i botànica (florística i fitosociologia).

Entre els autors que han aportat dades i novetats florístiques i faunístiques (vegeu-ne la bibliografia) dins dels clàssics trobem Rossmassler (1835), Azpeitia (1933) i Gasull (1971, 1975, 1981). Més recents tenim Pardo (1984), Roselló i Peris (1990, 1991), Roselló (1997, 2004, 2005a, 2005b, 2007: 229-232), i Baixeras, J. i altres (2006: 82, 88, 92). Mereixedors d'una menció singular són Martínez-Ortí i Cádiz (2012), que van descobrir i descriure recentment una nova espècie de mol·lusc marí trobada davant les costes de Borriana.

Les publicacions monogràfiques en forma d'articles o llibres, on l'autor parteix d'un plantejament de catalogació més o menys exhaustiu i profund del tema que tracta a escala local, són escasses i centrades sobre els mateixos grups taxonòmics que hem indicat adés. Són les següents: Collado i Pardo (1985), Andrés (1991), Navarro (1991) i Roselló (1988, 1990, 1991, 2007, 2008a, 2008b). Són també importants els estudis de seguiment sobre l'avifauna del Clot realitzats per Castany (2007 i següents).

5. Espais naturals

Ja ens havíem referit al canvi de sensibilitat social que sorgeix durant el darrer quart de segle. L'aparició en escena de les teories de la globalització, de les quals n'és part fonamental l'ecologisme, és una revolució nascuda de les contradiccions de les societats més desenvolupades que constaten la limitació dels recursos no renovables i que la degradació mediambiental no només és autodestructiva, sinó que pot ser fins i tot irreversible. L'ecologisme planteja un problema d'àmbit planetari (apocalíptic per als adversaris, realista per als partidaris), amb moltes terminals locals. El canvi de sensibilitat i de paradigma es generalitza (fins i tot es vulgaritza) i així també acaba per aparèixer en l'ideari i els programes dels partits polítics. A la Comunitat Valenciana es creà una Conselleria de Medi Ambient, i a escala local tenim també la regidoria corresponent: una novetat esperançadora per als qui havíem conegut temps d'indiferència.

El deteriorament dels ecosistemes naturals, provocat pel creixement exponencial de la població humana, es vol compensar en les societats modernes amb les figures proteccionistes. En atenció als valors naturals, a Borriana tenim actualment quatre d'aquests espais reconeguts per les administracions autonòmica i local (dos dels quals, compartits amb Nules, Almassora i Vila-real), tots ells «de frontera» o situats marginalment a la franja costanera del terme; i tres dels quals figuren al Catàleg de zones humides de la Comunitat Valenciana. Per limitació d'espai, en remarcarem breument la importància sense entrar-hi en molt de detall.

5.1. El Clot de la Mare de Déu

Fou el primer espai natural d'aquestes característiques que es va reconèixer a la província de Castelló, per acord del Consell, de 8 de febrer de 2002, on es declarava el Clot Paratge Natural Municipal (DOGV 4191).

El Clot no és valuós per guardar espècies rares o úniques, sinó considerat en tot el conjunt, i també per la simbologia que té. Resultat d'una conjunció de fenòmens

2. Corb marí (*Phalacrocorax carbo*) en un arbre del Clot (Foto: els autors).

hidrogeològics, botànics, etc., i posseïdor d'una notable biodiversitat, és l'única llacuna del terme que ha sobreviscut el pas del temps (antigament n'hi havia hagut altres) ja que s'alimenta de brolladors subterranis i ocupa l'últim tram del paleollit (originat durant el plistocè) d'un riu sec que baixava de la serra d'Espadà i, de forma intermitent, descarrega riuades a la mar. A l'esmentat valor relict, cal afegir-hi els simbòlics, ja que la vegetació forestal dels marges (fonamentalment l'omedà), és el bosc representatiu de la vegetació potencial del terme de Borriana i de la Plana sencera (vegeu el segon apartat) (Foto 1). El paratge suma també valors sentimentals, religiosos i estètics molt axiomàtics.

De la mateixa manera que entre els diferents ecosistemes vegetals que s'hi poden trobar els més peculiars són els forestals, creiem que faunísticament tenen especial rellevància els peixos i les aus. Els rumors sobre la presència d'endemismes com ara el fartet (*Aphanius iberus*) o del samaruc (*Valencia hispanica*) no són creïbles (segurament hi ha hagut confusió amb la gambúsia), per incompatibilitat amb l'actual eutrofització de les aigües. En èpoques remotes no podem descartar-ne presència, almenys del fartet. D'altra banda, el paratge ha estat sempre un bon lloc per a les anguilles (*Anguilla anguilla*) que actualment passen per un mal moment, i fa anys l'ICONA el va repoblar de tenques (carpa, *Cyprinus carpio*), tot i que hui està prohibida la pesca al paratge. També hi ha el peix roig (*Carassius auratus*), etc., i especial menció mereix un peixet de gran interès faunístic com és el mossegadoret o gatet —«colmilleja» en castellà— (*Cobitis paludica*).

Quant a l'avifauna autòctona, entre les aus nadadores abunden la polla d'aigua (*Gallinula chloropus*) i l'escabussonet (*Tachybaptus ruficollis*); també el coll-verd (*Anas platyrhynchos*) i, més escassa, la fotja (*Fulica atra*). D'entre les nombroses espècies d'aus

arborícoles destacaríem el blauet (*Alcedo atthis*), mereixedor a ser símbol del paratge pel colorit i les habilitats pescadores. El corb marí (*Phalacrocorax carbo*) (Foto 2), au bàsicament marina, últimament l'hem vist regularment en època hivernal pescar (tenques i llisses —*Mugil sp.*) i descansar sobre les branques dels arbres del paratge.

Entre el Clot i el camí de les Salines es va construir, l'any 2010, un hàbitat artificial de 70.000 m² per a albergar-hi un tímido queloni al qual no pocs consideren símbol de les marjals: les tortugues d'aigua autòctones (*Emys orbicularis*). Procedents de la reserva afectada per la futura urbanització del PAI de Sant Gregori, l'operació fou fruit d'un conveni entre el nostre consistori i la Conselleria. La tortuga d'aigua no era gens rara a les zones de marjal de Borriana, i actualment està amplament protegida per la legislació espanyola i valenciana. Cal no confondre-la amb la tortugueta de Florida (*Trachemys scripta scripta*), animal domèstic que irresponsablement alguns acaben per abandonar al Clot. Durant els anys 2006 i 2010 tècnics de la Conselleria van haver d'instal·lar-hi trampes per a retirar aquesta espècie competidora de la tortuga autòctona, que pot arribar a fer quasi dos pams.

5.2. Desembocadura del Millars

És paratge protegit (el segon per ordre cronològic del nostre elenc), per obra d'un decret del Consell, publicat al DOGV núm. 4988, d'abril de l'any 2005. El Pla d'usos i gestió del paratge és més recent i s'aprovà en el Decret 169/2012, de 9 de novembre.

De la importància d'aquest indret dona idea el fet que de la gestió s'encarrega un consorci format per Borriana, Almassora, Vila-real, la Diputació i la Conselleria. I també les importants figures proteccionistes que recauen sobre ell: zona d'especial protecció per a les aus (ZEPA), refugi de caça, i lloc d'interès comunitari (LIC) de la Comunitat Valenciana.

Si el Clot és interessant especialment per la vegetació forestal i la condició de llacuna relictiva, la desembocadura del Millars és especialment important per a la conservació de les aus. Particularment el tram final, amb les Goles (separades de la mar per una barrera de grava), entre les quals hi ha dos illots (històricament coneguts com a «illa del Sargat» o «els Alters», per la sarga —*Salix elaeagnus*— que hi abunda), i tota la zona està folrada d'extensa vegetació helofítica (espessos senillars i bovalars) que constitueixen l'amagatall de cert tipus d'avifauna que requereix l'aïllament de les zones humides per a refugiar-se, alimentar-se i nidificar (Foto 3).

Des d'un punt de vista botànic, valorem com a molt interessant la presència en certs trams del riu de brolles de romer (*Rosmarinus officinalis*), pròpies d'una sèrie de vegetació que no és la potencial a la Plana Baixa, i que en certs indrets arriba molt a prop de la mar, amb un marcat caràcter de «vegetació illa», si es té en compte l'entorn. Hi trobem romer (*Rosmarinus officinalis*), argelagues (*Ulex parviflorus*), timonet (*Thymus vulgaris*), sempreviva (*Helichrysum stoechas*), timó mascle (*Teucrium belion*, *T. capitatum*), càdec (*Juniperus oxycedrus*), etc. Aquestes formacions es fan sobre sòls molt eixuts i assolellats, estabilitzats i elevats sobre el fons de rambla del llit del riu (on creixen altres tipus de vegetació específica), l'origen dels quals pot ser de terrassa fluvial o de ventall al·luvial, principalment (Foto 4).

La riquesa natural del Millars és important. Podeu trobar-ne exhaustiva informació en el web <<http://www.consorciriumillars.com>>.

3. *Vegetació helofítica a les Goles del Millars (Foto: els autors).*

4. *Riu Millars, contrast entre la vegetació de Rosmarinion (primer plànol i rerefons) i la vegetació de fons de rambla (Foto: els autors).*

5.3. Microreserva de flora dunar de l'Arenal

Espai natural, aprovat pel Consell l'11 de març de 2008, i declarat oficialment com a microreserva de flora en el DOGV del 9 d'abril de 2008. Potser siga el més desconegut, perquè no gaudeix de l'espectacularitat paisatgística del Clot ni tampoc de la seua fotogènia. La Conselleria, a més de delimitar la zona i protegir-la, hi ha realitzat tasques de repoblament de l'ecosistema dunar amb introducció d'espècies adients, com ara el lliri de mar (*Pancratium maritimum*), etc. El nostre ajuntament hi col·labora amb la neteja i custòdia de la zona.

Com el mateix nom indica, el valor hi radica en el contingut florístic, a base d'espècies psammòfiles (arenícoles) i halòfiles (adaptades a la salinitat del sòl) costaneres. Són també ecosistemes relictos, els que més destrucció han patit en els darrers cinquanta anys al nostre litoral mediterrani, en haver entrat en conflicte territorial amb l'expansió de l'anomenat turisme de platja; i l'Arenal de Borriana, malgrat el raquitisme turístic en infraestructures, tampoc ha representat cap excepció a aquesta lamentable tendència.

La microreserva de l'Arenal conté dos tipus principals d'ecosistemes vegetals, representatius del que hi havia antigament. En primer lloc, encarant la mar i els vents, una barrera de xicotetes dunes, que a sotavent contacten bruscament amb una depressió saulonosa que s'ompli d'aigua de mar els dies de «llevantà» i que, en evaporar-se, deixa un solatge salnitros. Hi existeixen diferents tipus de vegetació i plantes característiques adaptades a aquestes condicions difícils per a la vida. Entre les plantes psammòfiles, la comunitat més interessant la constitueix la rara blanquinoso (*Otanthus maritimus*) (Foto 5), en companyia del melgò marí (*Medicago marina*), el lot blanc (*Lotus creticus*), el card marí (*Eryngium maritimum*), el rave marí (*Echinophora spinosa*), etc. La vegetació halòfila de la rereguarda és fonamentalment una jonquera marina, amb joncs (*Juncus acutus*, *Juncus maritimus*, *Schoenus nigricans*), i la interessant lletugueta de mar (*Limonium angustebracteatum*), entre altres.

5.4. La marjal de Nules-Borriana

Amb la desembocadura del Millars i el Clot, la marjal de Nules-Borriana està inclosa, des de setembre de 2002, en el Catàleg de zones humides de la Comunitat Valenciana, si bé encara no se n'ha redactat el corresponent pla d'usos i gestió.

Es tracta d'una zona de marjal, però tradicionalment habitada, on els sequiols, amb grans oscil·lacions estacionals en el nivell d'aigua, drenen els sobrants a la mar. Probablement, el més valuós que trobem als sequiols siga la rica vegetació aquàtica formada per rizòfits i mesopleustòfits i, per descomptat, els bovalars, senillers marginals, i tota la cohort de vegetació. Plantes com la pota de bou (*Nymphaea alba*), en altre temps també present al Clot, i la utriculària (*Utricularia australis*), una carnívora aquàtica que només coneixem de la marjal de Nules —no es troba actualment a Borriana—, i moltes més altres plantes rares, així com la tortuga d'aigua (*Emys orbicularis*) i la seua presa predilecta, l'antigament abundant gambeta de sequiol (prob. *Dugastella valentina* —o *Atyaephyra desmaresti*?—), diverses aus palustres i la rica odonatofauna (libèl·lules), lligada als sequiols i a les zones humides en general, justifiquen àmpliament la figura de protecció.

5. *La blanquinosa (Otanthus maritimus) a les dunes relictuals de l'Arenal (Foto: els autors).*

6. Biodiversitat

És una frase que s'escolta amb freqüència: «Ja no se'n veuen tants... com abans». Completeu-la i substituïu-hi els punts per «parotets», «xuplamel·los», i un llarg etcètera. Els qui observem la natura les últimes dècades sabem perfectament que la frase, més que una sospita, és una apreciació inexorablement realista. Malauradament, no disposem de suficients estudis i dades per a quantificar estadísticament i de manera general aqueixa pèrdua de biodiversitat a escala local, però estem davant d'un fenomen indiscutible, generalitzat i paradoxal, perquè representa exactament el revers de la creació d'espais naturals: per una banda, destruïm la natura, però, al mateix temps, invertim recursos per a protegir-la.

Les causes d'aqueixa pèrdua són diverses: contaminació química (insecticides, herbicides, etc.), destrucció física d'hàbitats, introducció d'espècies exòtiques, etc. La regla general és que la degradació de l'hàbitat sempre compromet les poblacions naturals i pot fer minvar o desaparèixer espècies, tot i que algunes demostren ser més resistents o sensibles que altres. En els següents apartats, que no pretenen ser ni de bon tros un catàleg de fauna i flora locals (entre els invertebrats mencionarem només mol·luscs i insectes, per a abreujar), farem un repàs succint d'aqueixa biodiversitat, fonamentat principalment en observacions pròpies.

6.1. Fauna d'invertebrats

De mol·luscs continentals tenim un parell de citacions clàssiques d'espècies aquàtiques d'aigües dolces incontaminades, que hui s'han extingit: en primer lloc el petxinot de riu (*Potomida littoralis f. umbonata*) que Rossmassler (1835) cita específicament del Millars i de la séquia Palafanga (aboca al Clot) amb l'antic nom *Psilunio littoralis*. A més, un caragolet endèmic (*Melanopsis dufourii tricarinata fma. subgraellsiana*), citat per Azpeitia (1933), és també història passada. Els gasteròpodes terrestres també pateixen una disminució de les poblacions. Cada vegada és més rar encontrar ací el caragol moro (*Otala punctata*), les vaquetes (*Eobania vermiculata*) o les caragoles avellanenques (*Theba pisana*). Quant als mol·luscs marins, tenim dues joies faunístiques davant les nostres costes: la *Mitra zonata*, i l'escafòpode recentment descobert per a la ciència *Antalis caprottii* (vegeu Martínez Ortí i Cádiz, 2012).

Els insectes són món a part. Qui no ha patit alguna volta un sobresalt en trobar-se sobtadament una pudenta (*Nezara viridula*), o una panderola americana (*Periplaneta americana*), un grill de serres (*Anacridium aegyptium*) —en fase larvària són de color verd—, una «senyoreta» (*Mantis religiosa*), un destapaparades (*Gryllotalpa gryllotalpa*), uns borinots (principalment *Xylocopa violacea* i *Bombus terrestris*), etc.? On més varietat hi ha és entre les palometes, els escarabats i les libèl·lules.

Els odonats (libèl·lules) són magnífics indicadors de la qualitat de les aigües, car el seu cicle reproductiu passa per una fase larvària que viu a les aigües dolces. A Borriana que, fa temps, fou un paradís per a les zones humides, cada volta és més rar poder gaudir de la presència d'aquests fantàstics insectes per l'eutrofització i contaminació de les aigües. La llista que presentem és producte de l'estudi, sumat a l'experiència d'un de nosaltres com a caçador de parotets. El «grill» o pixaví per excel·lència, el més comú, ací és *Crocothemis erythraea* (el mascle roig i la femella groguenca); els rars espírits (*Calopteryx haemorrhoidalis*); torerets (*Cercion lindeni*, *Lestes virens*, *Ischnura elegans* i *Ceriagrion tenellum*); parots (*Aeshna mixta*, *Anax parthenope*), més el mític parot blau *Anax imperator*. Els reis i reines —grills de colorins, d'abdomen fi i cilíndric— rebien aquest nom segons hi predominaren les tonalitats roges (mascles) o groguenques (femelles). Pertanyen al gènere *Sympetrum*, amb dues espècies: *S. fonscolombii*, més freqüent i *Sympetrum sinaiticum*. L'*Orthetrum coerulescens* —blau— s'hi deixava veure més rarament.

Entre els escarabats (coleòpters) encara són fàcils de veure sobre plantes, per exemple, *Lyxus algerus*, *Hoplia coerulea* i *Oxythyrea funesta*, menjadors de flors, o la marieta (*Coccinella septempunctata*), devoradora de pugons. Però fa temps que no veiem, a Borriana, escarabats d'aigua ni l'escarbat piloter (*Scarabaeus sacer*) —deixava rastres fàcils de seguir a les dunes de l'Arenal— ni cucs de llum (*Nyctophila reichei*), etc. Els més grans i bonics de la nostra fauna són l'escarbat dels pins (*Polyphylla fullo*) que només hem vist una vegada a la nostra alqueria familiar, l'escarbat rinoceront (*Oryctes nasicornis grypus*) —les larves viuen a les soques mortes— i l'escarbat daurat (*Cetonia aurata*) de color verd metàl·lic.

És indiscutible que cada dia també hi ha menys palometes (lepidòpters). La causa és, com sempre, l'alteració del seu hàbitat. Hui dia, trobar volant pel poble un exemplar de palometa rei (*Papilio machaon*), o de palometa zeburada (*Iphiclidus feisthamelii*), és tot

un esdeveniment. No tan rara és la palometa reina (*Vanessa atlanta*), el satírid *Pararge aegeria*, o la vulgar palometa de la col (*Pieris brassicae*). Els heteròcers també han esdevingut rars: la palometa de la mort (*Acherontia atropos*) o l'esfinx ocel·lat (*Smerinthus ocellata*), o aqueix borinot silenciós que és la palometa colibrí o bufaforsats (*Macroglossum stellatarum*), etc.

6.2. Fauna de vertebrats

La fauna de vertebrats també s'ha vist afectada per un retrocés general d'efectius poblacionals, però encara està ben representada, sobretot pel dinàmic grup de les aus, el de major puixança evolutiva. Fent un repàs dels representants més comuns o més interessants, començant pels mamífers, cal citar les fugisseres musteles (*Mustela nivalis*) i raboses (*Vulpes vulpes*), la rara rata de sequiol (*Arvicola sapidus*), el tímid eriçó (*Erinaceus europaeus*, *E. algirus*), etc. I entre els més xicotets, la musaranya (*Crocidula russula*), el talponet (*Microtus duodecimcostatus*) i les rates penades (*Pipistrellus pipistrellus*, *Eptesicus serotinus*, *Nyctalis noctula*).

Entre els rèptils, a banda de la tortuga d'aigua normal (*Emys orbicularis*), també s'ha citat l'espècie *Mauremys leprosa* del Millars. A més, tenim la sargantana comuna (*Podarcis hispanica*), el dragó (*Tarentola mauritanica*), i entre els ofidis, el més gran: la serp verda (*Malpolon monspessulanus*) que no desdenya trepar als arbres, i l'escurçó d'aigua (*Natrix maura*).

Dels peixos només citarem l'interessant mossegadorete (*Cobitis paludica*) del Clot (i del Millars, probablement), l'existència del qual ens va ser comunicada pel col·lega Pepe Soler. Entre els sensibles amfibis, el «sapo» comú (*Bufo bufo spinosus*), cada vegada més escàs, la granota (*Rana perezi*), i uns «sapets» (*Epidalea calamita*) que a Borriana s'anomenen «ranocs», a les nits caloroses se'ls sent cantar coralment a les marjals.

La nostra avifauna és exuberant, i no resulta gens fàcil retallar la llista. Tenim rapinyaires com l'arpellot (*Buteo buteo*), l'arpella (*Circus aeruginosus*), al Millars, i sobretot, la moixeta (*Falco tinnunculus*), per tot el terme. Caçadors nocturns com els mussols (*Athene noctua* i *Otus scops*) i l'òliba (*Tyto alba*). Entre les aus de marjal del Millars destaca l'agró blau (*Ardea cinerea*), les camallongues (*Himantopus himantopus*), els esplugabous (*Bubulcus ibis*), i per tota la voramar, a banda de les gavines, tenim el simpàtic corriol (*Charadrius alexandrinus*). Dels horts de tarongers mencionarem el palput (*Upupa epops*), la merla (*Turdus merula*), les tórtoras (*Streptopelia turtur*), la garsa (*Pica pica*) darrerament desplaçada del secà a l'horta, la cotorra de Kramer (*Psittacula krameri*) que cria a les palmeres, etc., i, entre els pardalets, el vilero (*Passer domesticus*), el rossinyol comú (*Luscinia megarhynchos*), el totestiu (*Parus major*), el pit-roig (*Erithacus rubecula*), la cadarnera (*Carduelis carduelis*), el gafarronet (*Serinus serinus*), el cuetet (*Motacilla alba*), etc.

6.3. Flora

En els apartats sobre la vegetació i els espais naturals ja hem mencionat algunes espècies interessants de la flora local, amb un percentatge d'un 10% aproximadament de neòfits, espècies foranes naturalitzades. En un intent de màxima concisió no exempt de

subjectivitat, citarem només un o dos representants florístics per a cada un dels principals tipus d'hàbitat del terme.

Per a començar, de la flora ornamental destacaríem les *Sophora japonica cv. doteana* i les *Howea forsteriana* (kènties) del jardí del Pla. Entre els arbres monumentals tenim l'*Eucalyptus globulus* de Mascarós, un exemplar gegantesc de *Brachychiton populneum* a la Tanda; la *Sophora japonica 'Pendula'* centenària de la finca El Naranjal, i el ficus del Pla, *Ficus macrophylla*. I si hem de triar dos arbres autòctons, serien l'om o mosquiter negre (*Ulmus minor*) i el llidoner (*Celtis australis*). No podem deixar de fer-nos ressò de la devastació patida els darrers anys pel contingent de palmeres canàries del terme (*Phoenix canariensis*) per culpa del morrut roig.

Representant la flora de les nostres platges de còdols i graves tenim el cascall marí (*Glaucium flavum*) i el violer marí (*Matthiola sinuata*) (actualment extint, el 2006 desaparegueren els darrers exemplars). I de la vegetació psammòfila dunar, la blanquinosa (*Otanthus maritimus*). De la vegetació halòfila costanera triaríem la lletugueta de mar (*Limonium angustebracteatum*), el donzell marí (*Artemisia caerulescens*) i la cirialera (*Salicornia ramosissima*), extingida en la dècada dels 80.

La flora de la marjalera està bellament representada pel lliri o joligroc (*Iris pseudacorus*) i la bova (*Typha domingensis*). De la vegetació submergida, el tresor és la pota de bou (*Nymphaea alba*). Dues herbàcies característiques de la vegetació del Clot serien la menta o brosseta de riu (*Mentha pulegium*) i la bardana (*Arctium minus*).

Finalment, entre les males herbes dels horts de tarongers són d'un simbolisme indefugible la nadaleta (*Narcissus tazetta*), els ja rars xupamel·los (*Gladiolus italicus*) i la cresola (*Arum italicum*). La popular magreta (*Oxalis pes-caprae*), espècie exòtica, infestant i expansiva, està sotmesa actualment a mesures de control en les dunes de la Comunitat Valenciana, per obra del Decret 203/2009, on per altra banda s'hi inclouen moltes altres espècies vegetals presents al nostre terme.

BIBLIOGRAFIA

- ANDRÉS, J. (1991): «Los moluscos de nuestra costa», *Burriana en su historia*, vol. II, Borriana, Magnífico Ayuntamiento de Burriana, 545-553.
- AZPÉTTIA, F. (1933): «Conchas bivalvas de agua dulce de España y Portugal», *Memorias del Instituto Geológico y Minero de España*, 38 (vol. 1) 1-458; 39 (vol. 2) 459-763.
- BAIXERAS, J., i altres (2006): «Les libèl·lules de la Comunitat Valenciana», València. Conselleria de Territori i Habitatge de la Generalitat Valenciana.
- CASTANY, J. (2007 i següents): *Estudis de l'avifauna del Clot, patrocinats per l'Ajuntament*, Borriana, Ajuntament de Borriana.
- COLLADO, V. i R. PARDO (1985): *Fauna ornitològica del término de Burriana*, Borriana, Magnífico Ayuntamiento de Borriana.
- GASULL, L. (1971): «Fauna malacològica de las aguas continentales dulces y salobres del Sudeste Ibérico», *Boletín de la Sociedad de Historia Natural de Baleares*, 16, 23-82.
- (1975): «Fauna malacològica terrestre del Sudeste Ibérico», *Bol. Soc. Hist. Nat. Baleares*, 20, 5-148.
- (1981): «Fauna malacològica terrestre y de agua dulce de la provincia de Castellón de la Plana», *Bol. Soc. Hist. Nat. Baleares*, 25, 55-102.
- MARTÍ DE VICIANA, R. (1564): *Crónica de la Ínclita y Coronada Ciudad de Valencia. Tercera parte*, Edició facsímil de la Sociedad Valenciana de Bibliófilos, 1882.

- MARTÍNEZ-ORTÍ, A. i L. CÁDIZ (2012): «Living scaphopods from de Valencian coast (E Spain) and description of *Antalis caprotii* n. sp. (Dentalidae)», *Animal Biodiversity and Conservation*, vol. 35, núm. 1, Museo de Ciencias Naturales de Barcelona.
- MONRÓS, G. i altres (1990): «Estudi químic de la dinàmica de les aigües litorals del Delta del Millars a l'estiu 1989», *Anuari de l'Agrupació Borriana de Cultura*, 1, 107-121.
- NAVARRO, L. (1991): «La paleovegetació a través del anàlisi polínic», *Burriana en su historia*, II, Borriana, Magnífico Ayuntamiento de Burriana, 13-27.
- ORTELLS, V.M. (1987): «El marco natural: una aproximación», *Burriana en su historia*, I, Borriana, Magnífico Ayuntamiento de Burriana, 13-18.
- PARDO, R. (1984): *Las aves del naranjal de la provincia de Castellón*, Castelló, Publicaciones del Seminario de Estudios Económicos y Sociales de la Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Castellón.
- PERIS, R. i altres (1985): «La desembocadura del Mijares: "Les Goles"», *Itinerarios ecológicos*, 11-57.
- ROSELLÓ, R. (1988): *Catálogo florístico y vegetación del término municipal de Borriana*, Borriana, Agrupació Borriana de Cultura / Ajuntament de Borriana.
- (1990): «Mol·luscs continentals a Borriana», *Anuari de l'Agrupació Borriana de Cultura*, 1, 139-147.
- (1991): «Flora y vegetación», *Burriana en su historia*, vol. II, Borriana, Magnífico Ayuntamiento de Burriana, 555-583.
- (1997): «Benvinguda Mrs. Kramer», *Butlletí d'Informació Municipal El Pla*, 212, 12.
- (2003): «El terme de Borriana en temps de Viciana», *Miscel·lània Homenatge a Rafael Martí de Viciana en el V centenari del seu naixement 1502-2002*, Borriana, Magnífic Ajuntament de Borriana, 362-369.
- (2004): «SOS per la blanquinosa», *Buris-ana*, 193,19-20.
- (2005a): «Dues interessants mostres de vegetació», *Buris-ana*, 196, 6-9.
- (2005b): «*Limonium angustibracteatum* Erben, a Borriana», *Buris-ana*, 197, 10-13.
- (2007): *Estudi botànic de l'Estany de la Vila (Borriana). Dades per a la seua gestió mediambiental*, Borriana, Magnífic Ajuntament de Borriana.
- (2008a): «Forasters vindran... que a casa es quedaran», *Buris-ana*, 205, 21-25.
- (2008b): «Flora rupícola borriana», *Buris-ana*, 206, 25-28.
- ROSELLÓ, R. i J.B. PERIS (1990): «Algunos neófitos de la provincia de Castellón», *Fontqueria* , 28, 53-56.
- (1991): «De Plantis Castellonensibus», *Fontqueria* , 31,149-151.
- ROSSMASSLER, E.A. (1835-39): *Iconographie der Land un Süßwasser Mollusken*, Dresden-Leipzig.
- SOROLLA, F. (2008): «Les raboses han tornat», *Buris-ana*, 204,21-22.
- VIÑALS, M.J. (2004): «Repercussions de l'acció antròpica a les albuferes, marjals i altres zones humides costaneres valencianes», dins LAPENA, L., i I. QUERAL (eds.): *Preservar l'aigua, conservar la vida: un compromís social i ambiental*, Borriana, Agrupació Borriana de Cultura, 15, 109-129.

BIONOTES

Andrea Rosselló Planelles

Llicenciada en Biologia per la Universitat de València, ha exercit com a professora de Biologia i actualment treballa al banc de larves de la piscifactoria de Borriana.

Robert Roselló Gimeno

Catedràtic d'institut jubilat. Doctor en Biologia per la Universitat de València, actualment forma part d'un equip d'investigació sobre temes de la seua especialitat (vegetació i flora mediterrània) centrada en diversos gèneres de labiades com ara *Teucrium*, *Sideritis* i *Thymus*.

Urbanisme, arquitectura i patrimoni a la Borriana del canvi de mil·lenni

IVAN CABRERA I FAUSTO (ivcabfau@mes.upv.es)
ERNESTO FENOLLOSA FORNER (efenollo@mes.upv.es)
Universitat Politècnica de València

1. L'ocupació del territori

Borriana ha vist com l'activitat urbanística i la construcció arquitectònica han cobrat un protagonisme sorprenent, especialment els darrers quinze anys. De manera semblant a molts altres indrets de l'Estat espanyol, durant el període de la bombolla immobiliària aquest sector econòmic va guanyar un pes específic mai no vist abans en molts àmbits. I també ara, en plena crisi, les conseqüències es deixen sentir d'una manera més que notable. Afecten no només l'economia local, sinó també el paisatge urbà i natural que hem heretat d'aquests anys de bogeria.

Es compleixen vint-i-cinc anys de les contribucions que molts autors com ara Katia Torrent, Enric Pla, Blas Català i molts altres van fer als capítols dels llibres de *Burriana en su historia*¹ en aquesta matèria i altres afins. Hem utilitzat els seus escrits com a punt de partida per a dirigir la nostra atenció cap a l'urbanisme, l'arquitectura i el patrimoni de Borriana durant el darrer quart del segle passat. Potser això ens permeta entendre el moment actual i també millorar el futur.

Des de la fundació, la ciutat va mantenir una intensíssima relació amb el camp, extremadament fèrtil, que l'envoltava.² Les possibilitats agrícoles que aquest medi geogràfic engendra (Torrent i Pla, 1987: 317) expliquen l'àmplia colonització i humanització, verificable arran d'un gran nombre de camins, alqueries, casetes d'eines, corrals, pous, séquies, ermites i, fins i tot, torres i palaus que, en millors o pitjors condicions, han arribat als nostres dies.³ Però, durant el segle xx, els mètodes moderns d'explotació agrària i la difusió de l'ús del vehicle van fer innecessària la presència dels llauradors a la vora de les terres que conreaven. Després de molts anys densament ocupats (Mesado, 1991: 187) els camps de Borriana es van despoblar i els habitants es van traslladar a la ciutat i a unes altres aglomeracions menors. Malauradament, aquesta migració s'ha traduït en una creixent distància mental entre els veïns de la ciutat i els camps que l'abracen. Errada especialment sagnant en el cas de moltíssims partícips en la planificació urbanística del municipi que han tractat el nostre terme com un full en blanc, sobre el qual escriure de qualsevol manera i tant com es volgués, sense la més mínima sensibilitat a les inèrcies i el caràcter del territori que manipulaven.

¹ *Burriana en su historia* va ser publicat en 1987 i *Burriana en su historia II* va veure la llum en 1991.

² En l'article «Evolución urbana», K. Torrent i E. Pla expliquen com, des dels inicis, el nucli urbà de Borriana ha estat l'element aglutinador d'un entorn agrari tan potent, que fins i tot, sovint es donava l'esquena a la mar.

³ N. Mesado defineix, en *Nuestro campo y su patrimonio cultural*, el terme de Borriana com un llençol verd on s'encasten els elements de l'arquitectura rural, amb especial densitat pel que fa a les alqueries.

Els primers documents urbanístics de què tenim notícia són de 1847, quan s'encomana l'alçament d'un plànol geomètric del nucli urbà, arran del ràpid creixement de la població. Però, les primeres eines de planejament no arribaran fins al 1896, quan l'Ajuntament aprova el plànol de noves alineacions elaborades per l'arquitecte municipal d'aleshores, Francisco Tomás Traver. Tot i això, la primera documentació escrita encara trigarà més de vint anys a arribar. Les primeres ordenances municipals es redacten en 1919⁴ (Català, 1991: 478). En 1935, el mai no suficientment valorat arquitecte municipal, Enrique Pecourt Betés, elabora el *Plano general de Burriana*, que a més a més de la delimitació del nucli urbà, preveu una zona d'eixample i una incipient zona industrial, però la inclusió dels poblats marítics en el planejament no arribarà fins el 1958. Tradicionalment, i fins a l'aprovació del Pla General d'Ordenació Urbana de 1964, les edificacions sempre anaven per davant del planejament. Però, a partir d'aqueixa data la tendència canvia i el planejament comença a anar per davant de les iniciatives de la construcció i de les veritables necessitats del municipi. Aquesta nova dinàmica s'accentua quan, en 1980, la corporació municipal tria la tercera i més ambiciosa de les propostes presentades per l'empresa Prodein a la qual havia estat adjudicada la revisió del Pla General (Català, 1991: 478).

La bombolla immobiliària arriba a Borriana en plena explotació del Pla General d'Ordenació Urbana de 1995, elaborat per l'arquitecte Alejandro Escribano. Aquest planejament, tot i ser de nou molt ambiciós, aviat serà considerat insuficient pels valedors de la inexorable eternitat de l'auge del mercat immobiliari. El seu desig d'incorporar al procés urbanitzador terrenys inicialment no previstos en el Pla General serà possible gràcies a la Llei reguladora de l'activitat urbanística de la Comunitat Valenciana, aprovada en novembre de 1994. Aquesta Llei, suposadament concebuda per a abaratir el preu del sòl, disposava, en l'articulat, de mecanismes que permetien proposar nous desenvolupaments urbanístics. I el que és més greu, possibilitaven que el fet d'urbanitzar es convertira en un negoci lucratiu en si, sovint desvinculat de les necessitats reals de creixement del poble o del desig dels propietaris afectats.⁵ Finalment i perillosament desconnectada de les necessitats de la construcció arquitectònica, Borriana assistirà a la més important expansió urbanística de la història. En un termini inferior a deu anys, els preus dels terrenys, abans i després de la urbanització, experimentaran unes pujades aborronadores. Aquestes plusvàlues, unides a les dificultats que des d'anys enrere arrossegaven les explotacions de cítrics, posicionaran la majoria de la població i els seus polítics a favor d'aquesta nova font de prosperitat que llavors molts pocs es van atrevir a qüestionar.

Quant d'eixample necessitàvem realment? La figura 1 ens mostra, en el terç superior, l'evolució de la població de Borriana des de principis del segle xv fins a l'any 2012.⁶ En el terç central trobem l'evolució de la superfície urbana, on només s'han inclòs les zones

⁴ El *Proyecto de ordenanzas municipales del Magnífico Ayuntamiento de la Ciudad de Burriana y Reglamentos para el régimen interior del mismo*, de 1919, i les *Normas de policía y sanitarias* estableixen una regulació concreta del règim constructiu, es regulaven les llicències d'obres, alineacions i rasants, etc. (Català, 1991: 478).

⁵ Els guanys que les empreses impulsores dels nous desenvolupaments urbanístics han obtingut han estat de molts tipus, des dels honoraris professionals per les gestions, als beneficis industrials per les obres d'urbanització i l'obtenció de nombrosos solars a preus finals significativament inferiors als del mercat.

⁶ Els valors de població de 1404, 1609 i 1797 s'han obtingut de l'article de K. Torrent i E. Pla «Evolución de la población en la edad moderna», dins de *Burriana en su historia II*. La resta de valors s'ha obtingut del web de l'Institut Nacional d'Estadística.

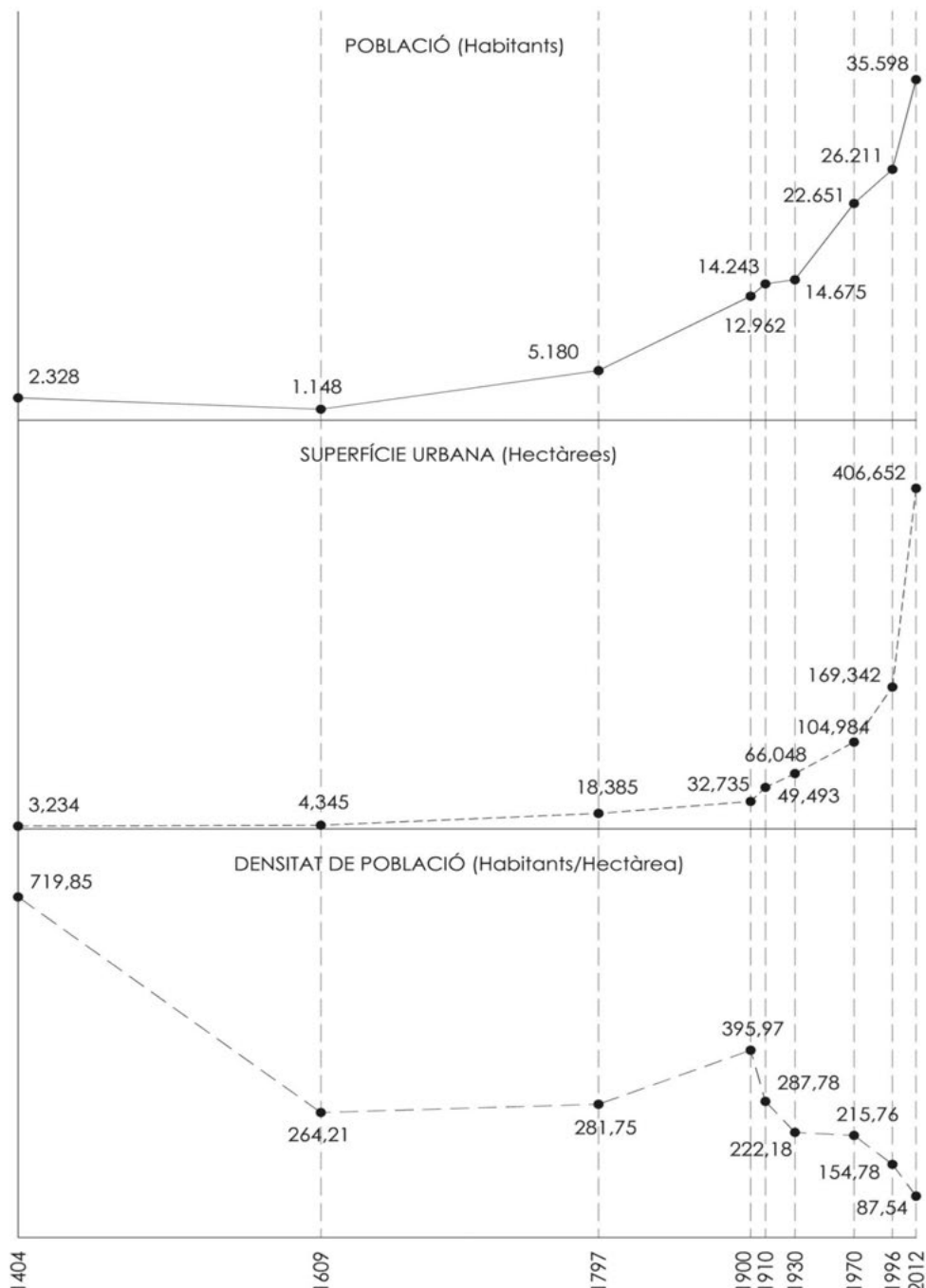

Figura 1. Evolució de població, superfície urbana i densitat de població.

realment consolidades; és a dir, on l'edificabilitat està total o quasi totalment executada. El terç inferior recull l'evolució cronològica de la densitat de població i mostra clarament com el creixement de la superfície urbana ha estat molt més ràpid que el de la població amb densitats decreixents que, en el cas del termini de vigència de l'actual Pla General d'Ordenació Urbana, s'han reduït gairebé a la meitat. Els motius d'aquesta davallada tan gran en la densitat de població per hectàrea s'estructuren bàsicament en tres grups.

En primer lloc, la millora en les condicions de vida de la població s'ha traduït, entre altres, en una millora dels estàndards dels habitatges. Arran d'una millora en la seua situació econòmica personal, molts borrianencs han adquirit un nou habitatge, i l'anterior ha romàs buit en l'actualitat amb relativa freqüència. La millora dels estàndards també s'ha materialitzat en la popularització de tipologies constructives, com ara els habitatges aïllats, aparellats o en filera que consumeixen molta més superfície per habitant que no l'edificació tancada o en alçada.⁷

En segon lloc, s'han incorporat a la zona considerada com a urbana, nombroses zones d'habitatges del districte marítim i zones industrials que havien estat edificades, al seu dia, sense cap tipus de planificació i que sovint no disposaven dels serveis urbanístics més elementals, com ara l'accés rodat en condicions dignes o el clavegueram. És ben just assenyalar, en aquest punt, que la urbanització d'aquestes zones irregularment colonitzades ha estat un dels grans beneficis que la ciutat ha tret d'aquests anys on l'activitat urbanística era un negoci productiu i els preus pujaven a tot arreu. Fins i tot indrets que històricament havien suscitat poc d'interès per a la població van trobar empreses decidides a desenvolupar-los. Aquest és el cas del barri de Llombai, on els antics descampats existents entre la ronda de Pere IV i l'avinguda de Jaume I constitueixen avui un dels barris més joves i dignes de Borriana. Malauradament, la vertiginosa empenta que va caracteritzar els anys de la bombolla va perdre tota la força abans que els beneficis s'estengueren al barri veí de l'Hereu o a altres buits amb característiques semblants,⁸ el rebliment dels quals hauria suposat un creixement de la ciutat acord amb la tradicional geometria concèntrica i que el PGOU sempre havia intentat preservar i potenciar.

En tercer lloc i finalment, moltes promocions no s'han venut al ritme que calia esperar. Són nombroses les obres que han quedat aturades per falta de perspectives de venda i també els edificis de nova creació amb un percentatge d'habitatges buits significatiu.

La figura 2 reflecteix l'evolució de la superfície urbana de Borriana des del segle XV fins a l'actualitat. La superfície urbanitzada fins a 2012 inclou només les zones majoritàriament construïdes. Si sostraiem mentalment les zones residencials marítimes i industrials prèviament consolidades i que han estat urbanitzades durant aquest període, observarem com la superfície urbanitzada estrictament novella suposa un creixement molt semblant al d'altres etapes del segle XX amb augments demogràfics semblants.⁹ Així

⁷ A partir dels anys seixanta, l'extensió del poble es produeix més en alçada que en superfície (Torrent i Pla, 1987: 332).

⁸ El nou barri d'Artana té les obres d'urbanització acabades, però es troba pràcticament desert. El nou barri d'Hortolans té les obres d'urbanització interrompudes. Les propostes per als barris del Palau i del Forn de la Calç, a la vora nord del riu Anna, mai no van superar la fase documental.

⁹ El parc industrial de Carabona escapa a aquestes consideracions. Tot i que l'ocupació actual és d'aproximadament un 50%, té l'honor de ser l'operació de gran envergadura més reeixida d'aquest període, privilegi que, potser, en un futur li prenga el barri de Novenes.

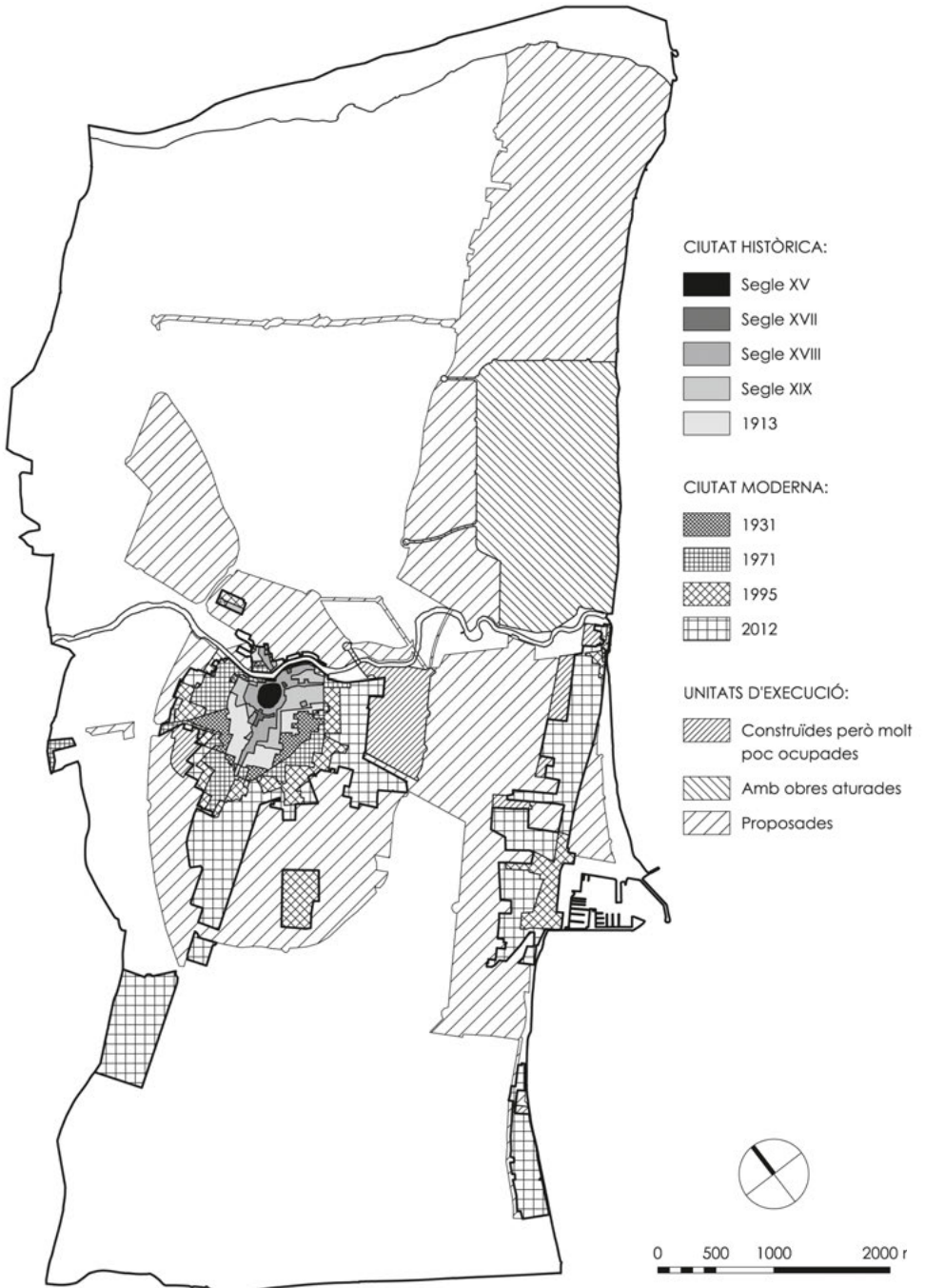

Figura 2. Evolució de la superfície urbana al terme municipal de Borriana des del segle xv a l'actualitat.

doncs, l'escassa ocupació actual dels barris d'Artana i Novenes, tot i l'especificitat de les tipologies d'edificació que contemplen,¹⁰ pareix que no respon exclusivament a la crisi actual, sinó també a la momentània absència d'una necessitat real d'expansió de la ciutat. Amb aquests raonaments, si és dubtosa la necessitat de les zones on les obres d'urbanització han quedat interrompudes per falta d'inversió, òbviament, el que mai no va fer falta és l'allau de propostes que han quedat en fase estrictament documental o que mai no van rebre l'interès de cap empresa. Aquestes zones representen un total d'1.121,583 hectàrees, xifra especialment escandalosa si es compara amb les 406,652 hectàrees de la zona urbana consolidada i si, a més a més, es prenen en consideració les 65,377 hectàrees de zones que, tot i estar construïdes, estan poc ocupades i les 258,153 hectàrees de zones amb les obres d'urbanització aturades.

Els defensors d'urbanitzar el 39,55% del terme municipal argumentaven que la demanda mai no arribaria si no es generava l'oferta d'habitatges, de serveis i de sòl industrial. Però moltíssims municipis amb característiques geogràfiques semblants a Borriana oferien un producte gairebé idèntic. L'arribada simultània de l'esclafit de la bombolla a escala nacional i de la crisi financera d'àmbit internacional aviat va acabar amb els somnis dels inversors i d'un sector de la població i els seus representants polítics. Aquestes propostes que ja llavors semblaven excessives han deixat avui l'administració pública certament sobrecarregada en l'acabament o resolució dels expedients, un mar d'empreses i entitats financeres fallides i, el que és més greu, un nombrós col·lectiu de propietaris captius del pagament d'aval i tributs de tot tipus.

Com volíem créixer i com hem crescut? El Pla General d'Ordenació Urbana de 1995 preservava el caràcter centrípet i concèntric de la ciutat i la mantenia dins d'un segon cinturó de rondes amb centre a la cruïlla del Raval amb l'Escorredor, i amb un ús eminentment residencial. Recollia la clara voluntat de regularitzar la situació de tot el districte marítim des del camí del Marge a la desembocadura del riu Anna, s'urbanitzava una franja de gruix variable en funció de l'interès de la zona per a l'ús turístic i de segona residència. Aquest esquema tan simple es veia completat per la urbanització de la carretera del Port i la urbanització de les preexistències industrials situades sobre la carretera de Nules i el camí de Llombai. L'explotació normal del Pla General aviat es va veure sacsejada per dues arribades inesperades. D'una banda, la construcció de la CV-18 va alterar la disposició del segon cinturó de ronda, es van haver de modificar els trams propers a la variant per a aprofitar la nova infraestructura. I, d'altra banda, l'aparició creixent d'iniciatives privades per a urbanitzar terrenys inicialment no previstos en el Pla General distorsionava el disseny original d'Alejandro Escribano. L'èxit de les primeres operacions i la posterior escalada dels preus van dibuixar un horitzó de gran ciutat. Però, els macroelements que l'haurien d'articular no van ser dissenyats des del principi i apareixien a mesura que més i més metres quadrats s'incorporaven a les previsions municipals. Les connexions viàries a gran escala van ser implementades mitjançant negociacions amb els promotors i tècnics de propostes quan ja estaven iniciades. Així i tot, es va aconseguir la materialització d'elements tan

¹⁰ El barri d'Artana i gairebé dos terços del barri de Novenes estan previstos per a construir-hi habitatges en filera, aparellats i aïllats. Aquesta tipologia, amb important presència al districte marítim, és actualment bastant escassa a la ciutat i durant les tres darreres dècades del segle xx va esdevenir molt popular.

dignes com les avingudes de París i de Londres o l'intermitent Vicent Cañada Blanch.¹¹ Paral·lelament, la ubicació de zones verdes va quedar a criteri dels tècnics redactors de les propostes amb un excessiu protagonisme de les caríssimes d'executar i baratíssimes de mantindre zones pavimentades i una escassetesa notable d'arbres i plantes.¹²

Notablement condicionada per aquestes circumstàncies, Borriana creixia. La colonització del territori fins al segon cinturó de ronda ha estat molt variable. L'atractiu que durant els anys seixanta, setanta i vuitanta va tindre el camí d'Onda es va traslladar a la part baixa de la ciutat, el barri de Calatrava va experimentar un notable auge, germen de la posterior aparició del nou barri de Novenes, més enllà del segon cinturó de ronda. Mentrestant, al barri d'Hortolans amb prou feines ha crescut alguna illa i les dues unitats que el completarien tenen les obres aturades o han quedat en fase documental. A l'oest, el barri d'Artana només ha finalitzat les obres d'una de les unitats, mentre que l'altra no ha superat la fase documental a causa, tant de la fallida de l'empresa adjudicatària, com de l'escàs interès que les parcel·les de la zona han suscitat, no s'hi ha edificat ni una sola construcció de nova planta. Tot i haver-ne millorat la imatge durant els últims anys, el barri de la Bosca és encara un indret poc atractiu per a la inversió i tampoc ha completat una potencial zona d'eixample fins al segon cinturó de ronda que, en aquesta zona, ni tan sols s'ha arribat a materialitzar amb els importants problemes de trànsit i la incongruència que això suposa. Al sud, el barri de l'Ecce Homo era l'únic que ja havia arribat a la segona ronda abans de la redacció del nou Pla General. Fins i tot habitatges unifamiliars aïllats ja s'havien situat a l'altra banda de l'avinguda de Jaume I,¹³ procés que ha continuat durant tots aquests anys fins a gairebé omplir tot el vial. Tal com s'ha referit abans, a l'esquerra, el barri de Llombai ha experimentat un dels creixements i regeneracions més notables dels últims vint anys. L'agradable secció de l'avinguda homònima, la qualitat arquitectònica mitjana acceptable dels edificis i la joventut de la majoria dels nous inquilins, el converteixen en una zona magnífica que s'ha desfet totalment del caire certament marginal que la caracteritzava vint anys enrere.

Malauradament, l'impuls regenerador no va arribar a temps al barri veí de l'Hereu, al voltant del renovat accés des de Nules. Tot i que les obres d'urbanització estan acabades l'ocupació de l'Hereu és molt baixa. Finalment, al nord, la barrera més psicològica que física que el riu sempre ha suposat per als borrianencs (Torrent i Pla, 1987: 315) no ha pogut ser enderrocada. Sembla que el raval de Tortosa haurà d'esperar encara més, perquè les propostes presentades per al sanejament i per a la creació dels barris del Palau i del Forn de la Calç no han superat la fase documental.

El districte marítim ha estat, possiblement, el gran beneficiat de l'ímpetu urbanitzador d'aquests anys. Des de la Serratella fins al Grau, barris sencers que s'havien edificat sense

¹¹ Tot i disposar d'un disseny unificat, les avingudes de Vicente Cañada Blanch i la continuació al sud amb l'avinguda dels Descobridors encara estan desconnectades en tres trams.

¹² El parc lineal de ribera que es materialitza en l'actualitat per a connectar la ciutat amb el Clot de la Mare de Déu, declarat Paratge Natural Municipal, el 8 de febrer de 2002, constitueix, possiblement, l'única planificació a gran escala de zones verdes i parcs al municipi de Borriana.

¹³ L'avinguda de Jaume I era l'únic tram del segon cinturó de ronda construït abans de l'aprovació del PGOU de 1995. No disposava de jardí central i aquesta circumstància ha permès, malauradament, que els carrils centrals hagen estat convertits en aparcaments en bateria, amb els consegüents deslluïments i problemes per al trànsit de vehicles de dimensió considerable.

Avinguda de Londres al barri de Novenes (Foto: I. Cabrera).

cap tipus de planificació ni serveis s'han vist convenientment urbanitzats, no sempre amb el grat dels veïns, sovint molestos per haver de cedir els terrenys necessaris per a eixamplar els carrers i les zones dotacionals i pel pagament de les corresponents quotes d'urbanització. A més a més, les zones més atractives, com ara certs buits a primera línia de mar a la Serratella, han augmentat l'extensió dels barris de la Pedrera, el Port, la Malva-rosa i el Grau amb la disposició de nous carrers cap al poble. Tret de l'important creixement del Grau, la majoria d'aquestes ampliacions estaven previstes al PGOU de 1995. Tanmateix, les previsions d'Alejandro Escribano, pel que fa a sòl industrial i que es reduïen a la urbanització de les zones preexistents al voltant de la carretera de Nules i del camí Llombai, es van revelar insuficients. Així doncs, el parc empresarial de Carabona ha tingut una acollida excel·lent al municipi; però, el fet d'estar ocupat només al 50% posa de manifest que els múltiples parcs industrials que es van suggerir al voltant del camí vell de València i de la carretera de Vila-real eren absolutament innecessaris i només constituïen un negoci pròsper per aquells que gestionaren i materialitzaren el procés urbanitzador.

Afortunadament per a uns i malauradament per a altres, també han quedat només proposats o embossats en fase documental les propostes per la segona fase de Sant Gregori, Santa Bàrbara, Pedrera-Port, Jardins de la Malva-rosa i molts altres amb noms menys mediàtics que, tal com reflecteix la figura 2, gairebé quadruplicaven l'extensió urbana a la qual finalment ha arribat Borriana. La paralització ha estat un drama per a molts implicats. Però, a la vista del tracte que ha rebut l'entorn natural durant el disseny i l'execució de

les obres que sí que han tirat endavant, cal reflexionar al voltant de la conveniència de protegir-lo, ja que en tots els casos han suposat una desforestació massiva i irreflexiva i la devastació completa del patrimoni rural edificat.¹⁴

Pel que fa a la qualitat del disseny de les urbanitzacions, la casuística és tan extensa que trobem exemples de tot tipus. La idea de ciutat i la qualitat de les seccions dels carrers del nou barri de Novenes contrasta amb el creixement amorf i irrellevant del Grau o amb la col·lecció de places *dures* absolutament deixades caure de les unitats d'execució de la Serratella. El subtil i quasi britànic disseny del barri d'Artana contrasta amb la monotonia de les quadrícules d'altres indrets. Finalment, la plaça de les Caravel·les constitueix un dels escassíssims exemples de zona verda pública digna, en un fortíssim contrast amb la inhabitable plaça de l'Hereu o els terribles jardins d'Espanya, que no tenen cap virtut més enllà de ser un espai públic i obert.

2. L'arquitectura

De manera semblant com va succeir a partir de 1858 amb l'auge del comerç de la taronja i la riquesa que va propiciar (Goerlich, 1987: 347), l'auge de la construcció podria haver millorat encara més l'aspecte de la ciutat. Però, segle i mig després, la sort de Borriana ha estat molt més irregular.

L'any 1994 s'inaugurava el nou edifici de l'ajuntament. Amb un solar lleugerament més gran que el del vell edifici, mercè a la compra d'algunes cases annexes, el veïnatge amb l'històric edifici del Salvador i el fort paper representatiu dotaven al projecte d'una complexitat significativa. L'edifici actual, amb façana clarament inspirada en la de l'ajuntament de Palma de Mallorca,¹⁵ va ser rebut gratament per la majoria de la població, que va valorar-ne especialment la claredat en la distribució de l'espai interior i la consegüent facilitat en l'accés als diferents serveis oferts.

Dos anys abans, en 1992, s'havia inaugurat l'edifici de l'Escola de la Mar, al començament de l'avinguda de la Mediterrània. Amb projecte de José Luis Ros¹⁶ i amb referències a nombrosos exemples de l'arquitectura de Le Corbusier, és un edifici brillant i pràctic que, tot i privar de les vistes del port als veïns dels pisos inferiors d'aquesta zona de l'avinguda, ha dotat el barri de vida i caràcter.

En 1997, el famós estudi d'Albert Vilaplana i Helio Piñón redactava el projecte per la nova Casa de la Música a les immediacions de l'església de Sant Blai. Presentada la maqueta de l'edifici al gran públic, el projecte no va obtenir el vistiplau dels tècnics de patrimoni que consideraven que l'alçada i voluminositat de la caixa d'escena desmereixien el cimbori del temple veí. Malauradament, no es va valorar la gran qualitat del projecte i l'operació de sanejament del barri que hauria suposat, amb especial mèrit de la nova façana

¹⁴ És paradoxal que durant les obres d'urbanització de moltes unitats s'han arrancat els arbres i s'ha enderrocat el patrimoni rural en zones previstes com a parcs i jardins i que han acabat dotades d'un enjardinament molt més escàs i deficient.

¹⁵ L'esquema compositiu de la façana de l'ajuntament de Palma de Mallorca i, consegüentment, de la de l'ajuntament de Borriana està inspirat en la del palau Farnese de Roma que, amb projecte original d'Antonio da Sangallo el Jove, va ser desenvolupat bàsicament per Miquel Àngel.

¹⁶ José Luis Ros Andreu és catedràtic d'universitat del Departament de Projectes Arquitectònics de l'UPV.

recaient al riu. El projecte va acabar en un calaix i el govern municipal va dirigir llavors la seua atenció al teatre Payá. El magnífic edifici, obra d'Enrique Pecourt,¹⁷ era propietat de la família Payá que començava a qüestionar-ne la viabilitat de l'explotació com a cinema. Després de la compra de l'immoble, les distintes regidories de l'Ajuntament li van donar ús com a teatre i sala d'actes, tot i que l'estat de conservació requeria cada vegada amb més urgència la restauració. L'any 2010 l'Ajuntament decidia invertir 4,8 milions d'euros del *Pla Confiança* de la Generalitat Valenciana en un pretès condicionament que derivaria en la quasi pràctica destrucció de l'edifici de Pecourt i la construcció d'un de nou. Corria així el teatre Payà la mateixa sort que el teatre Principal o el cine Viciàna, però afortunadament sense ser substituït, en aquest cas, per un edifici d'habitatges.

Tot i l'alçament d'alguns edificis públics amb una arquitectura absolutament intranscendent, com ara la del centre de salut «Burriana», el centre sanitari integrat «Burriana II» o el Centre Especial d'Atenció als Majors i l'Escola Municipal de les Arts com a exemples, els plans d'estímul de l'economia del govern central i de l'autonòmic van proporcionar a la ciutat altres edificis de gran qualitat. L'exemple més notori és el nou pavelló poliesportiu de la Bosca, obra dels arquitectes catalans Josep Maria Gordi, Jordi Jané, Francesc Puig i Anna Fumadó.¹⁸ El projecte, desenvolupat en un temps rècord en 2010 per a arribar a temps als terminis imposats pel *Pla E.*, és, molt possiblement, el millor edifici que s'ha construït a Borriana en el darrer quart de segle. A més a més de servir de llar dels equips de bàsquet de la ciutat, ha millorat els serveis de l'annex i preexistent poliesportiu municipal i ha suposat una ventada d'aire fresc per al barri de la Bosca. Les façanes, envidrades en groc, verd i blau a nivell del carrer, permeten observar des de les voreres l'interior de l'edifici, mentre que la torre d'accés al camp de futbol sala elevat constitueix un final de perspectiva magnífic per al carrer de la Bosca.

També arran de la disponibilitat econòmica mercè al *Pla E.*, l'Ajuntament va encarregar a l'estudi Vint-i-nou Arquitectura¹⁹ la nova caserna de la policia local. Tot i haver de respectar i reutilitzar l'estructura de l'antic edifici dels bombers situat al cantó del camí de la Cossa i l'avinguda del Setze de Juliol, l'edifici presenta unes façanes impecables i una distribució interior clara i funcional. També de gran qualitat és la nova sala d'assajos de la Banda Filharmònica Borriana, situada al pati del col·legi Hortolans, situació més aviat amagada i decebedora per a un edifici tan ben concebut. Obra de l'arquitecte borrianenc Joaquín Albert, en 2010, la construcció va ser possible mercè a la dotació econòmica assignada al municipi en el *Pla Confiança*, de la Generalitat Valenciana.

¹⁷ Enrique Pecourt Betés va ser un dels arquitectes valencians més importants de la història i un dels pares del nostre art decò i del nostre racionalisme. Després d'obtenir el títol a l'Escola d'Arquitectura de Barcelona, en 1930, va ocupar la plaça d'arquitecte municipal de Borriana. Allí va ser l'autor d'edificis tan importants com l'enderrocat teatre Payà, el Mercat Central, els edificis d'habitatges número 2 del carrer de la Saleta i número 2 del Barranquet o les escoles de Santa Bàrbara.

¹⁸ Josep Maria Gordi i Jordi Jané són socis de l'estudi Aquidos Arquitectes, juntament amb el llavors enginyer i ara arquitecte borrianenc, Miguel Marco. Francesc Puig és professor associat de Projectes a l'Escola d'Arquitectura de La Salle de la Universitat Ramon Llull, de Barcelona.

¹⁹ L'estudi Vint-i-nou Arquitectura està compost pel borrianenc Héctor Lozano i el xilxer Víctor Alcañiz, ambdós titulats a l'Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de la Universitat Politècnica de València.

Nou pavelló poliesportiu de la Bosca, vist des del carrer homònim (Foto: I. Cabrera).

A l'hora de valorar la qualitat de l'arquitectura residencial resulta determinant establir una clara diferenciació entre els habitatges, normalment unifamiliars, promoguts per a ús propi i les grans promocions per a venda. Els primers sempre presenten una major probabilitat de trobar un propietari preocupat per alguna cosa més que la màxima economia. A finals dels anys vuitanta i principis dels noranta, l'arquitectura residencial unifamiliar a Borriana era, amb excessiva freqüència, tremendament conservadora i massa inclinada a llenguatges clàssics que alguns propietaris entenien com a sinònim de qualitat i lluïment. La construcció de l'habitatge unifamiliar situat al número 13 de l'avinguda de Jaume I va suposar un punt d'inflexió en aquesta manera de pensar i va obrir al gran públic el gust per una arquitectura més contemporània i desitjosa d'explorar les possibilitats dels nous materials i les noves maneres de viure. Projectat a meitat dels anys noranta pels arquitectes valencians Francisco José Reyes i José Luis Tolbaños, l'estructura de formigó, calculada pel també arquitecte Adolfo Alonso,²⁰ permet uns jocs volumètrics i una riquesa espacial absolutament nous fins al moment. Després d'aquest projecte, la quantitat i la qualitat dels habitatges unifamiliars a Borriana han millorat de manera significativa. Per a comprovar-ho hi ha prou en fer una passejada pels nostres carrers, una especial densitat de bons exemples es troba als barris del Grau, la Malva-rosa i a les parcel·les pioneres del barri de Novenes.

²⁰ Adolfo Alonso Durà és professor titular d'universitat del Departament de Mecànica dels Medis Continus i Teoria d'Estructures de la Universitat Politècnica de València. És, a més a més, un famós calculista i entre els seus clients trobem l'arquitecte Daniel Libeskind.

Habitatge unifamiliar situat al número 13 de l'avinguda de Jaume I (Foto: I. Cabrera).

Pel que fa als habitatges plurifamiliars, si acceptem les limitacions pressupostàries que els promotors solen imposar per a fer l'operació rendible, trobarem que durant aquest darrer quart de segle s'ha fet a Borriana una allau d'edificis que, en el millor dels casos, són intranscendents i, en el pitjor, autèntiques agressions al paisatge urbà carregades de pretensiositat. Tot i això, afortunadament també trobem exemples on els arquitectes han sabut combinar una adequada economia en una composició correcta i, en algunes ocasions, interessant. Mereixen menció els edificis situats al número 43 de l'avinguda de la Mediterrània, al número 2 del carrer de les Illes Columbretes, al número 8 de l'avinguda del Cardenal Tarancón i algunes promocions d'habitatges en filera de l'eixample del Grau.

3. Mantindre, restaurar, renovar

Tot i no ser l'única època de la qual preservem importants exemples, el final del segle XIX i principi del segle XX és, sens dubte, la més coneguda de totes i de la que mantenim el patrimoni arquitectònic més nombrós i conegut. La prosperitat del conreu i comerç de la taronja va omplir els nostres carrers amb una gran quantitat i varietat de construccions que llavors li van procurar un aspecte modern i avançat en comparació a la majoria de localitats veïnes (Goerlich, 1987: 347). Ben al contrari de com molts pensen, Borriana va generar un amplíssim patrimoni eclèctic, i els exemples modernistes són molt menys freqüents. Molts d'aqueixos edificis han arribat als nostres dies en bones condicions. Tot i això, la nostra història, pel que fa a la protecció del patrimoni arquitectònic, està plena de clarobscur.

La legislació nacional específica per al patrimoni historicoarquitectònic de 1933 va ser sistemàticament ignorada a Borriana. El deteriorament urbanístic, consentit per les autoritats locals, va arribar als anys setanta a tal nivell de gravetat²¹ que va ser el llavors *Colegio Oficial de Arquitectos de Valencia y Murcia*, amb unes altres entitats polítiques i culturals locals els qui van demanar la declaració de ciutat historicoartística per al municipi en 1978. Sorprenentment, el govern local es va oposar infructuosament a aquesta declaració. Adduïa que lesionava greument els interessos públics. La delegació de Castelló de l'*Archivo Histórico del Colegio de Arquitectos* va realitzar un llistat d'immobles que calia protegir que ascendia a 134 edificis, a més a més de sol·licitar la declaració com a parc natural del tram final del riu Anna.

Dos anys després i amb la Unió de Centre Democràtic al poder, el 6 de maig de 1980, el Ple de l'Ajuntament va adjudicar, previ concurs, a l'empresa PRODEIN, l'adaptació i revisió del Pla General d'Ordenació Urbana que, entre altres objectius concrets, havia de dotar de la necessària protecció als elements d'interès historicoarquitectònic i paisatgístic del terme municipal a través d'un catàleg. Però la concreció de mesures per protegir i conservar el patrimoni no arribaria fins al Pla General d'Ordenació Urbana de 1982, amb un catàleg que reduïa el llistat anterior a només 23 edificis (Català, 1991: 484). Tretze anys després, el Pla General de 1995 ampliava significativament el conjunt de béns arquitectònics, bàsicament de caràcter públic amb la incorporació de molts habitatges de propietat privada.

Molts exemples notables d'aquesta arquitectura residencial han arribat en condicions més que acceptables en l'actualitat. L'immoble situat al número 11 del carrer Major, tradicionalment conegut com «el Terròs», pel bar que hi havia ocupat la planta baixa, és ara un edifici d'habitatges. L'interior es va enderrocar i refer per complet, però les seues façanes, incloent-hi la del carrer de la Divina Pastora, han estat restaurades d'una manera magnífica. Al davant, al número 12, el Museu de la Taronja compleix ja fa més d'un any de tancament per falta de pagament i acord entre les administracions públiques. Tot i això, la façana de l'edifici encara reflecteix l'esplendor del moment de la construcció, a principis de segle xx, mentre que els interiors van ser absolutament renovats per a adequar-los a la funció de museu, a meitat dels anys noranta. Els patis i habitatges posteriors de la casa Reig, al número 17 de la Carrera, van ser enderrocats per a construir-hi el nou casino de la Caixa Rural Sant Josep, que aglutina també el vell palauet urbà de la secretària de March. Amb el nou projecte, s'ha perdut el magnífic mirador sobre el jardí, però s'ha assegurat la futura conservació de la resta d'elements incloent-hi l'excel·lent façana. Al número 1 del camí d'Onda, la casa del doctor Bernabé és avui seu de la Societat Club 53. Els llogaters mantenen l'edifici de manera acceptable i en 2013 n'han restaurat la façana.

Aquests i molts més exemples que cal agrair a iniciatives públiques, empresarials i d'una infinitud de propietaris anònims conscienciats, i sovint orgullosos, del valor del seu edifici, fan que Borriana preserve espais urbans amb un valor ambiental meravellós. Mereix obrir la relació d'espais més ressenyables el carrer de Sant Xuxim per l'elevat percentatge d'edificis que es mantenen com a principis de segle xx i la discreció dels nous. Valors arquitectònics

²¹ A banda de les sistemàtiques agressions urbanístiques que va patir l'entorn de l'església parroquial del Salvador, l'exemple més flagrant i dissortat d'aquest deteriorament va ser l'enderrocament, en 1975, de la Casa Almela, paradigma del modernisme floral local, que havia estat situada al número 14 del carrer Major (Goerlich, 1987: 355).

La casa Bernabé és la seu actual del Club 53 (Foto: I. Cabrera).

ambientals semblants trobem a trams aïllats del carrer Major, del carrer de la Puríssima i a tot el Barranquet, des del cantó amb el carrer de Sant Serapi fins al pla de Sant Blai. També resulta espectacular el conjunt format pel temple de Sant Josep, la casa Bernabé, el templet de la música i el quiosc del camí d'Onda, tot i que l'explotació hotelera d'aquest darrer element ha motivat la invasió d'una superfície excessiva amb una carpa i diversos tendals que desmereix totalment la bellesa d'aquest espai. Finalment, al districte marítim, el conjunt format pels quatre edificis que van des del número 87 al 91, presidit pel xalet de l'Ambaixador, encara dóna una idea fantàstica de les primeres construccions a la zona.

L'encís del terme encara es manté plenament en aquelles zones que no s'han vist alterades per les iniciatives urbanitzadores, tot i que la sort del patrimoni rural edificat ha estat heterogènia. Edificacions en mans privades i que encara estan en ús, com ara la torre de Calatrava o la recentment restaurada torre de Carabona, mostren un aspecte esplèndid. La resta llangueix en millor o pitjor estat en funció de la cura que els seus propietaris, o els seus fidels en el cas de les ermites, hagen tingut històricament amb l'edifici. Així doncs, el Palaciet, la torre del Mar o l'ermita de Santa Bàrbara presenten un aspecte acceptable, mentre que l'alqueria del Baró, la torre de Tadeo o l'ermita de la Sagrada Família amenacen severa ruïna si no reben una intervenció urgent.

La restauració més important duta a terme a Borriana els darrers anys ha estat, sens dubte, l'efectuada a l'església del Salvador amb motiu de la celebració de l'exposició de la Llum de les Imatges de 2008. El projecte de l'arquitecte Amando Llopis va continuar les tasques de restauració de l'absis que, anys enrere, havia dirigit Francisco Taberner,²² estenent-les per primera vegada des de la reconstrucció de després de la Guerra Civil a la nau barroca i a la capella de la Comunió. La lluminositat de l'espai interior i la riquesa policromàtica de les pintures de Vergara a les petxines de la cúpula van sorprendre tothom. Tot i això, tot el protagonisme se'l va endur el desitjadíssim, durant molts anys, enderrocament de la casa Abadia i conseqüent obertura de l'espai del fossar, obrint al gran públic, després d'infinat d'anys, l'extradós de l'absis de la primera església de la reconquesta. El projecte d'adequació d'aquest espai, obra de l'estudi valencià «Vetges tu i Mediterrània», tot i la dificultat d'enfrontar-se amb un munt de façanes posteriors amb gran desordre volumètric, va aconseguir, amb el seu llenguatge modern i contundent, dignificar aquest espai. La renovació del fossar sempre tindrà el mèrit d'haver estat del gust de tothom, fins i tot dels més escèptics i conservadors, des del dia de la seua inauguració.

A més a més del fossar, altres espais urbans de la ciutat han renovat la imatge, però amb una mica més de controvèrsia. La renovació del carrer de Sant Vicent, projectada per l'arquitecte José Durán Fernández,²³ ha estat certament el cas més polèmic. Amb policromia inspirada en les variades façanes del carrer, els grans i originals fanals han estat del gust de tothom. No és el cas del paviment, el disseny del qual, amb relleu excessiu,²⁴ el fa

²² Francisco Taberner Pastor és arquitecte i professor titular d'universitat del Departament d'Urbanisme de la UPV.

²³ José Durán Fernández és professor associat del Departament de Projectes Arquitectònics de la UPV.

²⁴ El projecte de renovació del carrer de Sant Vicent va coincidir amb l'entrada en vigor del *Codi tècnic de l'edificació*. L'apartat de la normativa dedicat a la seguretat d'utilització és tremendament sever pel que fa al lliscament dels paviments, circumstància que, òbviament, va influir José Durán a l'hora de dissenyar un paviment tan rugós.

Vista exterior de l'absis de l'església del Salvador i de l'espai del fossar (Foto: I. Cabrera).

receptor inesgotable de qualsevol tipus de brutícia, i contínuament esmorteix el color. Aquest deslluïment del terra i altres detalls menors li han generat un ampli col·lectiu de detractors. Mentrestant, el també ampli col·lectiu de defensors es mostra satisfet per l'atorgament del Premi Nacional d'Arquitectura en Ceràmica que va rebre en 2007. Del mateix autor, i igualment dissortat, és el projecte de renovació del carrer de Sant Pere Pasqual i de l'extrem nord de la plaça de la Mercè. En aquest cas, els forts moviments que va experimentar el gran fanal que presidia la intervenció van qüestionar-ne la viabilitat, al mateix temps que els camions que accedien a una obra veïna trencaven sistemàticament les peces d'un paviment que no estava concebut per a trànsit tan pesant.

En qualsevol cas, la contínua voluntat innovadora dels projectes de José Durán, amb èxit per a uns, desafortunats per a altres, els fa molt més interessants que altres intervencions com ara les renovacions del carrer de la Tanda o del carrer de Sant Marc, la intranscendència de les quals les manté fora de perill de les crítiques del gran públic. De fet, l'opinió pública borriana sempre ha estat molt més cruel amb les renovacions urbanes que no amb els edificis. Els mateixos que no tenen cap comentari per a alguns edificis públics absolutament infausts són els majors censors d'altres intervencions urbanes ben encertades com ara la renovació del Raval des del Pla fins al carrer de l'Ecce Homo.

Tot i l'activitat d'aquests darrers anys, Borriana encara té pendent la solució per un gran nombre d'espais urbans que juguen un paper cabdal en la percepció de la ciutat.

Nou fanal al carrer de Sant Vicent (Foto: I. Cabrera).

La reordenació del conjunt format per la plaça Major, els jardins i el Pla és l'exemple més obvi. Però resulta molt més urgent donar una solució a la terrassa Payà, un buit urbà ple de possibilitats que qualsevol ciutat desitjaria tindre al seu cor. El farcit d'aquest magnífic espai amb un volum edificat destinat a un ús tan profà com un aparcament o semblant suposaria un fracàs que encara s'és a temps d'evitar. De la mateixa manera, espera solució el conjunt format per la plaça del Mercat i la plaça d'Iturbi, la carretera del Port, la passejadíssima avinguda Mediterrània i, no cal dir-ho, els controvertits terrenys de l'Arenal.

BIBLIOGRAFIA

- BENITO GOERLICH, D. (1987): «La arquitectura de 1890 a 1940», dins MESADO OLIVER, N. (coord.): *Burriana en su historia I*, Borriana, Magnífic Ajuntament de Borriana, 347-365.
- CATALÀ LLOP, B. (1991): «Historia del planeamiento urbanístico de Burriana», dins MESADO OLIVER, N. (coord.): *Burriana en su historia II*, Borriana, Magnífic Ajuntament de Borriana, 477-490.
- INSTITUTO NACIONAL DE ESTADÍSTICA (2013): <<http://www.ine.es>>.
- MESADO OLIVER, N. (1991): «Nuestro campo y su patrimonio cultural», dins *Burriana en su historia II*, Borriana, Magnífic Ajuntament de Borriana, 153-231.
- TORRENT FUERTES, K. i E. PLA VALL (1987): «Evolución urbana», dins MESADO OLIVER, N. (coord.): *Burriana en su historia I*, Borriana, Magnífic Ajuntament de Borriana, 315-345.
- (1991): «Evolución de la población en la edad moderna», dins MESADO OLIVER, N. (coord.): *Burriana en su historia II*, Borriana, Magnífic Ajuntament de Borriana, 275-298.

BIONOTES**Ivan Cabrera i Fausto**

(Borriana, 1974) Arquitecte per la Universitat Politècnica de València en 1998, és professor titular del Departament de Mecànica dels Medis Continus i Teoria d'Estructures de la mateixa universitat des de 1999 i cap d'estudis de l'Escola Tècnica Superior d'Arquitectura des de 2012. L'any 2010 va ser professor visitant a l'Illinois Institute of Technology de Chicago i en 2013 va rebre el Premi d'Excel·lència Docent del Consell Social de l'UPV i de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport de la Generalitat Valenciana. Actualment és membre del Consell de l'Associació Europea per l'Educació de l'Arquitectura. Coordina la seua tasca docent amb el treball com a arquitecte al seu estudi de Borriana.

Ernesto Fenollosa Forner

(Almenara, 1966) Arquitecte per la Universitat Politècnica de València en 1991 i doctor per la mateixa institució el 2010, és professor titular del Departament de Mecànica dels Medis Continus i Teoria d'Estructures d'aquesta universitat des de 1994 i coordinador acadèmic de tercer curs del títol d'Arquitecte des de 2002. Coordina la seua tasca docent amb el treball com a arquitecte al seu estudi de València, el qual comparteix amb Liliana Arguedas Reula.

RESUMS¹

Història (inacabada) del nostre Anuari: 25 anys ben fructífers

JOAN VERDEGAL

Aquesta aportació recull la crònica dels 25 anys de l'*Anuari*. Té com a objectiu deixar constància d'alguns fets que potser no siguen coneguts pels socis de l'ABC o pels lectors, com ara els motius de la seua creació, l'evolució des de les miscel·lànies als monogràfics, les intencions d'acostar els temes a l'actualitat social del moment, els convenis amb la Universitat Jaume I i la vocació d'universalitat de la revista. **Paraules clau:** *Anuari*, crònica, evolució.

Esta aportación recoge la crónica de los 25 años del Anuari. Tiene como objetivo dejar constancia de algunos hechos que quizá no sean conocidos por los socios de la ABC o por los lectores, como los motivos de su creación, la evolución desde las misceláneas a los monográficos, las intenciones de acercar los temas a la actualidad social del momento, los convenios con la Universitat Jaume I y la vocación de universalidad de la revista. Palabras clave: Anuari, crónica, evolución.

Cette contribution assemble la chronique des 25 ans de l'*Anuari*. Elle a pour but de laisser un témoignage de quelques faits peut-être méconnus des membres de l'ABC ou des lecteurs, par exemple : les raisons de sa création, l'évolution depuis les miscellanées jusqu'aux monographiques, les desseins d'approcher leurs sujets vers l'actualité sociale du moment, les conventions avec l'Universitat Jaume I, la vocation d'universalité de cette revue. **Mots-clé:** *Anuari*, chronique, évolution.

This contribution looks back over the Anuari's 25-year history, with the aim of presenting some facts that its readers and the members of the ABC may not be aware of, such as the reasons for its creation, its evolution from a miscellaneous to a monographic format with each issue now focusing on a particular thematic area, its efforts to adapt the topics selected to the changing social reality, the agreements entered into with the Universitat Jaume I, and the journal's commitment to universality. Key words: Anuari, history, evolution.

A propòsit de la “cultura” en les festes de Borriana. Cinc dates significatives

JOAN EMILI GUMBAU GONZÁLEZ

La cultura ha de ser entesa de manera àmplia i polifacètica. Aquesta afirmació, doncs, justifica el lligam que existeix entre “festa” i “cultura”. Concretament a Borriana, són dos els paràmetres que influeixen en l'entramat celebratiu i cultural de la majoria de les festes: la religiositat popular i el món agrícola. Com a mostra del teixit cultural borrianenc, observem cinc de les festes del seu calendari: sant Blai, les Falles, la Misericòrdia, la Mercé i l'Ecce Homo. La valoració final ens condueix a considerar que les festes i l'entramat cultural que subjau en elles depenen d'un equilibri entre el canvi i la continuïtat. **Paraules clau:** cultura, festa, religiositat popular, món agrari, canvi i continuïtat.

¹ Resums en anglès realitzats per estudiants de l'assignatura de traducció inversa del grau de Traducció i Interpretació, amb revisió i coordinació per part del professor Kim Schulte (UJI).

*Debemos entender la cultura de manera amplia y polifacética y así justificar la ligazón existente entre “fiesta” y “cultura”. Concretamente en Borriana, dos son los parámetros que influyen en el entramado celebrativo y cultural de la mayoría de sus fiestas: la religiosidad popular y el mundo agrícola. Como muestra del tejido cultural burrianense, observamos cinco de las fiestas de su calendario: san Blas, las Fallas, la Misericordia, la Merced i el Ecce Homo. La valoración final nos lleva a considerar que las fiestas y el entramado cultural que subyace en ellas dependen de un equilibrio entre el cambio y la continuidad. **Palabras clave:** cultura, fiesta, religiosidad popular, mundo agrícola, cambio y continuidad.*

La culture doit être entendue d’une manière vaste et à multiples facettes. Cette affirmation, donc, justifie le lien existant entre « fête » et « culture ». Concrètement à Borriana, ce sont deux les paramètres ayant une influence sur le réseau célebratif et culturel de la plupart des fêtes : la religiosité populaire et le monde agricole. Un échantillon du tissu culturel de Borriana est à observer parmi les cinq fêtes de son calendrier: *sant Blai, les Falles, la Misericòrdia, la Mercè* et *l’Ecce Homo*. La valoration finale nous mène à considérer que les fêtes et le réseau culturel sous-jacent dépendent d’un équilibre entre le changement et la continuité. **Mots-clé:** culture, fête, religiosité populaire, monde agricole, changement et continuité.

*By approaching culture as a broad and multifaceted phenomenon, it is possible to explain the link between “local festivals” and “culture”. In Borriana, specifically, there are two parameters that have shaped most of the local festivals: popular religious culture and the world of agriculture. As a sample of Borriana’s cultural fabric, five annual festivals are examined: the feast of Saint Blaise, the Fallas, the feast of Our Lady of Mercy, the feast of Our Lady of Ransom, and the day of veneration of the Ecce Homo. It is concluded that the festivals, as well as the underlying cultural framework, depend on maintaining a balance between change and continuity. **Key words:** culture, local festivals, religion, agriculture, change and continuity.*

Art, territori i nou paradigma comunicatiu: un compendi d’artistes borrianencs

AINA MONFERRER PALMER

Borriana és terra d’artistes. Aquest treball és un intent de compendiar els principals artistes borrianencs (en el sentit ampli del terme) de tots els temps. Tanmateix, es posa el focus cronològic en l’actualitat i sobretot en els joves artistes borrianencs amb projecció de futur, amb especial atenció als nous espais socials que crea internet. Se citen molts artistes del segle xx, alguns del xix i encara d’anteriors, però sempre amb la idea que no es pot entendre el present ni fer prospectiva sense conèixer el passat. A més, s’ha intentat mantenir una òptica àmplia i inclusiva pel que fa a la concepció de l’art, que justifica l’esment d’artistes molt heterogenis. **Paraules clau:** arts plàstiques, cinema, música, literatura, Borriana.

Borriana es tierra de artistas. Este trabajo trata de compendiar los principales artistas burrianenses (en el sentido amplio de la palabra) de todos los tiempos. Sin embargo, se pone el foco cronológico en la actualidad y sobre todo en los artistas burrianenses jóvenes con proyección de futuro, con especial atención a los nuevos espacios sociales de internet. Aparecen muchos artistas del siglo xx, algunos del xix e incluso anteriores, pero siempre con la idea de conocer el pasado para poder entender presente y futuro. Además, se ha intentado mantener una óptica

amplia e inclusiva de la concepción de arte, que justifica la mención de artistas muy heterogéneos.
Palabras clave: artes plásticas, cine, música, literatura y Borriana.

Borriana est une terre d'artistes. Ce travail est une tentative de présenter de manière abrégée les principaux artistes de Borriana (dans le sens large du terme) de tous les temps. Cependant, l'accent chronologique est centré sur les artistes du présent et en particulier sur les jeunes artistes de Borriana ayant un avenir prometteur. L'attention se pose particulièrement sur les nouveaux espaces sociaux offerts par Internet. De nombreux artistes du xxème siècle sont cités, ainsi que quelques-uns du xixème et même antérieurs, mais toujours avec l'idée de connaître le passé afin de pouvoir comprendre le présent et l'avenir. D'ailleurs, cet article essaie de maintenir une perspective large et inclusive en ce qui concerne le concept d'art, ce qui justifie la présence d'artistes assez hétérogènes.

Mots-clé: arts visuelles, littérature, musique, Borriana.

*Borriana is a place of artists. This article attempts to provide an overview of the most important artists (in the broad sense of the word) from Borriana throughout history, but with a particular focus on the present, especially on young artists from Borriana with a promising future, paying particular attention to the new social spaces on the Internet. The majority of the artists presented here worked in the 20th century, but some from the 19th century and even earlier are also included, guided by the principle that it is necessary to know the past in order to understand the present and future. The broad and inclusive conception of art adopted in this article justifies the inclusion of a wide, heterogenic range of artists. **Key words:** visual arts, literature, music, Borriana.*

Mirar envers el futur: evolució demogràfica i evolució de l'ús del valencià a Borriana

MODEST BARRERA AYMERICH / JOAN R. MONFERRER DAUDÍ

L'evolució demogràfica de Borriana durant els darrers anys es caracteritza per un fort creixement, que trencava la tendència a l'estancament i envelliment de la població, gràcies als fluxos d'immigrants. Aquesta arribada de gent, majoritàriament de Romania i Marroc, planteja la necessitat d'augmentar els esforços en educació i sanitat com a instruments per a desplegar polítiques d'igualtat. Respecte a l'ús del valencià, hem vist com al llarg del segle xx s'ha produït un increment de la castellanització que va començar en els anys 30 i ha anat augmentant en les dècades següents dins del procés de substitució lingüística iniciat a la ciutat de València al segle anterior, tot i que a partir dels anys 80 es produeix una inflexió significativa que ha permès un manteniment de l'ús del valencià que podria traduir-se en una reversió de la situació. Tanmateix, l'arribada massiva d'immigrants d'altres països i cultures que s'ha produït en la primera dècada del segle XXI, suposa una nova situació ben diferent a l'anterior i un repte per al futur de la nostra llengua. **Paraules clau:** demografia, immigració, població, valencià, substitució lingüística, castellanització, autoodi.

La evolución demográfica de Borriana durante los últimos años se caracteriza por un fuerte crecimiento, que rompía la tendencia al estancamiento y envejecimiento de la población, gracias a los flujos de inmigrantes. Esta llegada de gente, mayoritariamente de Rumania i Marruecos, plantea la necesidad de aumentar los esfuerzos en educación i sanidad como instrumentos para desarrollar políticas de igualdad. Respecto al uso del valenciano, hemos visto que a lo largo del siglo xx se ha producido un incremento de la castellanización que empezó en los años 30 y que ha ido aumentando a lo largo de las décadas siguientes dentro del proceso de

*substitución lingüística iniciado en la ciudad de Valencia en el siglo anterior, aunque a partir de los años 80 se produce una inflexión significativa que ha permitido un mantenimiento del uso del valenciano que podría traducir-se en una reversión de la situación. Sin embargo, la llegada masiva de inmigrantes de otros países y culturas producida en la primera década del siglo XXI supone una nueva situación muy diferente a la anterior y un reto para el futuro de nuestra lengua. **Palabras clave:** demografía, inmigración, población, valenciano, substitución lingüística, castellanización, auto-odio.*

L'évolution démographique de Borriana pendant les dernières années se caractérise par une forte croissance, qui cassait la tendance vers la stagnation et le vieillissement de la population, grâce aux flux d'immigrants. Cette arrivée de gens, majoritairement de la Roumanie et du Maroc, pose la nécessité d'augmenter les efforts en éducation et santé en tant qu'instruments pour le développement de politiques d'égalité. Quant à l'emploi du valencien, nous avons été témoins pendant le XXème siècle d'une croissance de la castillanisation à partir des années 30, ayant augmenté tout le long des décennies suivantes dans le processus de substitution linguistique amorcé à la ville de Valence au siècle précédent ; à partir des années 80, cependant, une inflexion significative a permis la soutenance de l'emploi du valencien, ce qui pourrait renverser la situation. Nonobstant, l'arrivée massive d'immigrants d'autres pays et cultures pendant la première décennie du XXIème siècle suppose une nouvelle situation très différente de la précédente ainsi qu'un enjeu pour l'avenir du valencien. **Mots-clé:** démographie, immigration, population, valencien, substitution linguistique, castillanisation, auto-haine.

*The demographic development of Borriana has, in recent years, been characterised by a strong immigration-based population growth that has reversed the trend of a stagnating and progressively ageing population. This influx of people, mostly from Romania and Morocco, triggers the need to increase the institutional provisions for education and healthcare as tools to develop social equality policies. Regarding the use of the Valencian language, it can be observed that there was an ongoing "hispanisation" from the 1930s onwards, which intensified over subsequent decades as part of a process of language replacement that had begun in the city of Valencia in the 19th century. However, in the 1980s this process came to a turning point, after with the use of Valencian has remained stable; this could mean that the trend is being reversed. On the other hand, the massive influx of immigrants from foreign countries and cultures during the 2000s has changed this situation and represents a challenge for the future of the Valencian language. **Key words:** demographics, immigration, population, Valencian language, linguistic substitution, self-hatred.*

L'economia a Borriana: anàlisi de la situació actual i perspectives de futur

DOLORS TRAVER TORRES

La situació econòmica local dels últims anys ha estat molt lligada als esdeveniments globals. La bombolla del mercat immobiliari nacional, la crisi financera global i deteriorament de la situació macroeconòmica estatal han marcat la situació econòmica actual de Borriana. Els motors tradicionals de l'economia local han anat reduint el seu pes en el PIB local, però, per altra banda, han sorgit noves oportunitats que cal gestionar de manera adequada per a aconseguir una recuperació econòmica sostenible. **Paraules Clau:** economia, globalització, agricultura, comerç, turisme, indústria, construcció.

*La situación económica local de los últimos años ha estado muy atada a los acontecimientos globales. La burbuja del mercado inmobiliario nacional, la crisis financiera global y el deterioro de la situación macroeconómica estatal han marcado la situación económica actual de Borriana. Los motores tradicionales de la economía local han ido reduciendo su peso en el PIB local; sin embargo, por otro lado, han surgido nuevas oportunidades que es necesario gestionar de manera adecuada para conseguir una recuperación económica sostenible. **Palabras Clave:** economía, globalización, agricultura, comercio, turismo, industria, construcción.*

La situation économique locale des dernières années a été très attachée aux événements globaux. La bulle du marché immobilier national, la crise financière mondiale et la dégradation de la situation macro-économique de l'État ont marqué la situation économique actuelle de Borriana. Les moteurs traditionnels de l'économie locale ont réduit leur poids sur le PIB local ; d'autre part, cependant, de nouvelles opportunités ont émergé, lesquelles devront être gérées de façon adéquate en vue d'obtenir une récupération économique soutenable. **Mots-clé:** économie, mondialisation, agriculture, commerce, tourisme, industrie, bâtiment.

*The local economic situation in recent years has been closely linked to global events. The nation-wide real estate bubble, the global financial crisis and the deterioration of the macroeconomic situation of Spain have affected the current economic situation of Borriana. The traditional driving forces of the local economy have been losing importance; however, on the other hand, new opportunities have emerged that need to be managed in an appropriate way to achieve a sustainable economic recovery. **Key words:** economy, globalisation, agriculture, trade, tourism, industry, construction.*

Repensar les nostres arrels: la citricultura a Borriana

PABLO URBANEJA BERNAT

Si Borriana ha estat un poble pròsper els darrers dos segles, li ho devem a la taronja. En canvi, la citricultura a Borriana actualment no gaudeix d'èxit, a conseqüència d'errades que s'han anat produint durant el temps. La pèrdua de rendibilitat, l'especulació urbanística i la devaluació de la taronja han provocat un abandonament de terres massiu i un pensament comú dels llauradors en jubilar la taronja. Per aquests motius, es plantegen diferents perspectives de futur: realitzar un bon maneig integrat del cultiu, venda de cítrics per Internet, cultius alternatius (alvocat, caqui, kiwi, hortalisses...), replantejaments estructurals dels cítrics, millorar el màrqueting i seguir amb la investigació citrícola. **Paraules clau:** citricultura, taronja, devaluació, perspectives, Borriana.

*Si Borriana ha sido una ciudad próspera en los últimos dos siglos, se lo debe a naranja. Sin embargo, la industria de los cítricos en Borriana no disfruta actualmente de éxito como resultado de los errores que se han producido en el tiempo. La pérdida de rentabilidad, la especulación del suelo y la devaluación de la naranja provocó el abandono de los campos y una idea común de los agricultores de retirar la naranja. Por estas razones, hay que considerar diferentes perspectivas para el futuro: realizar una buena gestión integrada del cultivo, venta de cítricos por Internet, cultivos alternativos (aguacate, caqui, kiwi, verduras...), nuevas evaluaciones estructurales de cítricos, mejorar la comercialización y seguir con investigación citrícola. **Palabras clave:** citricultura, naranja, devaluación, perspectivas, Borriana.*

Si Borriana a été une ville prospère pendant les deux derniers siècles, elle le doit à l'orange. Cependant, l'industrie des agrumes à Borriana ne jouit pas actuellement de succès à cause des erreurs produites au cours du temps. La perte de rentabilité, la spéculation foncière et la dévaluation de l'orange a mené à l'abandon des champs et à une pensée commune des agriculteurs vers la retraite de l'orange. C'est pour ces raisons qu'il faut envisager des perspectives différentes pour l'avenir: faire une bonne gestion intégrée des cultures d'agrumes, vendre des agrumes sur Internet, parier sur d'autres cultures (avocat, kaki, kiwi, légumes ...), réaliser des réévaluations structurelles d'agrumes, améliorer leur commercialisation, poursuivre les recherches sur les agrumes. **Mots-clés:** culture d'agrumes, orange, dévaluation, perspectives, Borriana.

*Borriana owes its prosperity during the past two centuries to its citriculture. However, the citrus industry in Borriana is currently not as successful as it used to be, due to mistakes that have been made in the past. Reduced profitability, land speculation and falling prices of citrus fruit have led to the abandonment of fields and the trend among farmers to reduce citrus production. For this reason, different perspectives for the future must be considered: a good integrated crop management, online citrus sales, alternative crops (avocado, persimmon, kiwi, vegetables, etc.), improvement of marketing, as well as a new structural evaluation of the cultivation of citrus fruit and further research in the area of citriculture. **Key words:** citriculture, citrus fruit, price decline, perspectives, Borriana.*

El patrimoni natural a Borriana

ANDREA ROSSELLÓ PLANELLES / ROBERT ROSELLÓ GIMENO

Visió sintètica alhora que descriptiva del patrimoni natural d'un tros representatiu de la Plana Baixa, com ho és el terme de Borriana. Aquest article presenta una perspectiva històrica i crítica de la seua evolució i dels canvis que han afectat la biodiversitat d'aquest territori els darrers anys.

Paraules clau: biodiversitat, espais naturals, patrimoni natural, Borriana.

*Visión sintética a la vez que descriptiva del patrimonio natural de una zona representativa de la Plana Baixa, como lo es el término municipal de Borriana. En este artículo se ofrece una perspectiva histórica y crítica de su evolución y de los cambios que han afectado a la biodiversidad de este territorio en los últimos años. **Palabras clave:** biodiversidad, espacios naturales, patrimonio natural, Borriana.*

Vision synthétique à la fois que descriptive du patrimoine naturel d'un morceau représentatif de la Plana Baixa, comme la circonscription municipale de Borriana. Une perspective historique et critique de son évolution et des changements ayant un effet sur la biodiversité de ce territoire pendant les dernières années est présentée. **Mots-clés:** biodiversité, espaces naturels, patrimoine naturel, Borriana.

*This article adopts a synthetic and, at the same time, descriptive approach to the natural heritage of an area that is representative of the Plana Baixa, the municipal district of Borriana, providing a historical and critical overview of its evolution and of the changes that have affected the biodiversity of this area in recent years. **Key words:** biodiversity, natural spaces, natural heritage, Borriana.*

Urbanisme, arquitectura i patrimoni a la Borriana del canvi de mil·lenni

IVAN CABRERA I FAUSTO / ERNESTO FENOLLOSA FORNER

L'activitat urbanística i la construcció arquitectònica han tingut un protagonisme cabdal a Borriana durant els darrers anys. La bombolla immobiliària ha produït una ocupació del territori poc respectuosa i la majoria de les propostes d'urbanització més ambicioses han quedat aturades o en fase documental. Tot i això, l'empenta d'aquests anys ha permès regularitzar moltes àrees prèviament ocupades sense els serveis urbanístics adequats i construir nous barris. La construcció arquitectònica d'obra pública ha millorat progressivament la seua qualitat a l'igual que la privada, especialment en el cas d'habitatges unifamiliars. Diversos edificis i espais urbans han estat també restaurats o renovats. **Paraules clau:** urbanisme, arquitectura, patrimoni, restauració, Borriana.

*La actividad urbanística y la construcción arquitectónica han tenido un protagonismo esencial en Borriana durante los últimos años. La burbuja inmobiliaria ha producido una ocupación del territorio poco respetuosa y la mayoría de las propuestas de urbanización más ambiciosas han quedado paradas o en fase documental. No obstante, el empuje de estos años ha permitido regularizar muchas áreas previamente ocupadas sin los servicios urbanísticos adecuados y construir nuevos barrios. La construcción arquitectónica pública ha mejorado progresivamente su calidad al igual que la privada, especialmente en el caso de viviendas unifamiliares. Diversos edificios y espacios urbanos han sido restaurados o renovados. **Palabras clave:** urbanismo, arquitectura, patrimonio, restauración, Borriana.*

Le développement urbain et la construction architecturale ont joué un rôle essentiel à Borriana pendant ces dernières années. La bulle immobilière a provoqué une occupation irrespectueuse des terres et la plupart des propositions de développement les plus ambitieuses se sont arrêtées ou se trouvent en phase documentaire. Cependant, l'essor de ces années a permis de régulariser beaucoup de zones précédemment occupés sans services urbains adéquats et de bâtir de nouveaux quartiers. La construction architecturale publique a progressivement amélioré sa qualité ainsi que la privée, en particulier dans le cas des maisons individuelles. Plusieurs bâtiments et espaces urbains ont également été restaurés ou rénovés. **Mots-clés:** urbanisme, architecture, patrimoine, restauration, Borriana.

*Urbanisation and construction have played an essential part in Borriana's recent history. As a result of the real estate bubble, tracts of land have been developed in a disrespectful way and the majority of ambitious urbanisation projects have either been stopped or remain at the planning stage. However, the impulse of these years has made it possible to improve the situation in built-up areas that previous lacked adequate local services. The architectural quality of public as well as private buildings has been improving over time, in particular in the case of single-family homes. Many buildings and urban spaces have been restored or renovated. **Key words:** urbanisation, architecture, heritage, restoration, Borriana.*

Amb el suport de:

Agraïm diferents tipus de col·laboració en l'edició i la difusió d'aquest *Anuari* de les següents entitats:

ANUARI

25 · 2014

EVOLUCIÓ DE LA CIUTAT MITJANA VALENCIANA CAP AL SEGLE XXI

El cas de Borriana

Proemi (pp. 5-8)

Joan R. Monferrer Daudí, Antoni Gil Tírriles

Història (inacabada) del nostre Anuari: 25 anys ben fructífers (pp. 9-22)

Joan Verdegal

A propòsit de la "cultura" en les festes de Borriana.

Cinc dates significatives (pp. 23-32)

Joan Emili Gumbau González

Art, territori i nou paradigma comunicatiu: un compendi d'artistes borrianencs (pp. 33-44)

Aina Monferrer Palmer

Mirar envers el futur: evolució demogràfica i evolució de l'ús del valencià a Borriana (pp. 45-59)

Modest Barrera Aymerich, Joan R. Monferrer Daudí

L'economia a Borriana: anàlisi de la situació actual i perspectives de futur (pp. 61-68)

Dolors Traver Torres

Repensar les nostres arrels: la citricultura a Borriana (pp. 69-78)

Pablo Urbaneja Bernat

El patrimoni natural a Borriana (pp. 79-92)

Andrea Rosselló Planelles, Robert Roselló Gimeno

Urbanisme, arquitectura i patrimoni a la Borriana del canvi de mil·lenni (pp. 93-110)

Ivan Cabrera i Fausto, Ernesto Fenollosa Forner

Agrupació Borrianenca de Cultura